
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 9 (1997)

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

9

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Γ. ΑΥΕΡΝΗΙΜΕΡ: Κριτική της Σοσιαλδημοκρατίας. ●
Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ: Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα. ●
Λ. ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ: Οι ελληνικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια. ●
Π. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ: Το κομματικό πεδίο στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. ●
Σ. ΜΠΑΛΙΑΣ: Κρίση αντιπροσώπευσης και Δημοκρατία. ●
Π. ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΜΑΥΡΗΣ: Εκλογές 1996 ●

1997

ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακροδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Κώστας Σταμάτης, Λουκάς Τσουκαλής, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαράλαμπος, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.500 δρχ. - Εξωτερικού 5.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Αθηνά Χριστοδούλου, τηλ. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 9, Απρίλιος 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

G. Auernheimer	Robert Michels: Κριτική της Σοσιαλδημοκρατίας. <i>Οι καταβολές της κοινωνιολογίας των κομμάτων</i>	5
Γ. Αγγελόπουλος	Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα	42
Α. Λαμπριανίδης	Το άνοιγμα των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια μπορεί να οδηγήσει στην υπονόμευση της ανάπτυξης της χώρας	65
Π. Κυπριανός	Συγκρότηση και λειτουργία του κομματικού πεδίου στην Ελλάδα (1974-1989)	102
Σ. Μπάλιας	Κρίση αντιπροσώπευσης και Δημοκρατία	138

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ: ΕΚΛΟΓΕΣ 1996

Π. Καφετζής, Γ. Μανυής, Η. Νικολακόπουλος	Δημοσκοπήσεις και εκλογική ανάλυση	167
--	------------------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Α. Ρήγος	Θ. Βέικος, <i>Ο κόσμος σε διασπορά. Έθνη και Οικουμένη</i>	209
Γ. Μάρκος	Χρ. Χατζηιωσήφ, <i>Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940</i>	217
Μ. Αριστοδήμου	Κ. Δουζίνιας - R. Warrington, <i>Ο λόγος του Νόμου, και Justice Miscarried</i>	226
Σ. Ντάλης	Χρ. Ροζάκης, <i>Πολιτικές και νομικές διαστάσεις της Μεταβατικής Συμφωνίας της Νέας Υόρκης μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ</i>	237
Βιβλία και περιοδικά που λάβαμε		240

ΣΧΟΛΙΑ-ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΕΠΕ:

Π. Πιζάνιας	Ιστορική πραγματικότητα, βασική και τα αυγά του Κολόμβου	247
ΕΕΠΕ - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα	Η Δικτατορία. Καθεστώς-Καταβολές-Επιπτώσεις. 30 χρόνια μετά. Συνέδριο	249

Η Δικτατορία

Καθεστώς-Καταβολές-Επιπτώσεις

30

χρόνια μετά

Συνέδριο
Αθήνα 10-13 Δεκεμβρίου 1997

Θεματικές ενότητες:

- Ιστορικές καταβολές και πεπραγμένα της Δικτατορίας
- Θεσμικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνιστώσες
- Αντίσταση
- Κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις
- Πολιτισμικές παράμετροι
- Δικτατορικά καθεστώτα στον Ευρωπαϊκό Νότο
- Εξωτερική πολιτική - Κυπριακό
- Επιπτώσεις για την Γ' Ελληνική Δημοκρατία

Προϋποθέσεις συμμετοχής:

- Προθεσμία υποβολής προτάσεων συμμετοχής: 16 Μαΐου 1997 (περίληψη σε πέντε δακτυλογραφημένα αντίτυπα έως 500 λέξεις)
- Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν ανώνυμα από μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα. Οι απαντήσεις θα δοθούν μέχρι την 30ή Ιουνίου 1997.

Διεύθυνση:

Πρός Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου 1997, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 106 72 Αθήνα, Τηλ-Fax: 361 4298.

GUSTAV AUERNHEIMER*

ROBERT MICHELS

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το συγγραφικό έργο του Michels είναι σημαντικό. Μια βιβλιογραφία που καταρτίστηκε από την Gisela Michels-Lindner, τη χήρα του Michels, περιλαμβάνει 731 τίτλους. Μια επιλεγμένη βιβλιογραφία του Wilfried Röhrich κατονομάζει 244 έργα, από τα οποία τα 30 είναι βιβλία.¹ Εισαγωγές στην πολιτική κοινωνιολογία, τουλάχιστον οι γερμανόφωνες, διαπραγματεύονται τον Michels, κατά κανόνα, ως έναν κλασικό εκπρόσωπο του κλάδου και εκτός αυτού προσπαθούν να τον εντάξουν στη γενική ανάπτυξη της κοινωνιολογίας. Για τον Ebbighausen, η κοινωνιολογία στις απαρχές της ανάπτυξής της είναι θεωρία της κρίσης που διαμορφώνει τη φυσιογνωμία της ως ιδιαίτερη επιστήμη στα πλαίσια της εξάπλωσης της αστικής κοινωνίας. Όπως και οι άλλες «ειδικές κοινωνιολογίες», έτσι και η πολιτική κοινωνιολογία είναι επακόλουθο ιδιαίτερων προβλημάτων ανάπτυξης. Γεννιέται προς τα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ως διάγνωση της αυξανόμενης, πλήρους κρίσεων κοινωνικοποίησης του κράτους. Η αντιφατική διαδικασία του μαζικού εκδημοκρατισμού, η πολιτική διαδικασία ενσωμάτωσης του εργατικού κινήματος και οι οργανωτικές του πλευρές αποτελούν, κατά τον Ebbighausen, τα θέματα του βιβλίου του Moisei Ostrogorski, *Δημοκρατία και η οργάνωση των πολιτικών κομμάτων* (1902), καθώς και των έργων του Robert Michels. Ενώ ο Ostrogorski ερευνά

* Ο Gustav Auernheimer είναι διδάκτορας της Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Marburg/Γερμανίας

1. Wilfried Röhrich, «Robert Michels», στο von D. Käsler (επιμ.), *Klassiker des soziologischen Denkens*, τόμ. II, Von Weber bis Mannheim, Μόναχο 1978, σ. 465 κ.ε.

τις αγγλικές και αμερικανικές οργανώσεις των κομμάτων ως ένας φιλελεύθερος ριζοσπάστης, ο Michels αναλύει τα κόμματα της ηπειρωτικής Ευρώπης ως ένας ριζοσπάστης σοσιαλιστής. Και για τους δύο, σύμφωνα με τον Ebbighausen, η δημοκρατία έχει περιέλθει σε μια κρίση, την οποία όμως δεν αποδίδουν σε κοινωνικούς λόγους αλλά σε ενυπάρχουσες πολιτικές εξελίξεις.²

Ο Lenk στην *Εισαγωγή του στην Πολιτική Κοινωνιολογία* τονίζει ότι για τον Michels, όπως και για τον Mosca, ο αγώνας για την εξουσία αποτελεί το βασικό κίνητρο κάθε πολιτικής πράξης. Την πρώτη θέση ανάμεσα στα θέματα που απασχολούν τον Michels καταλαμβάνει η ανάλυση των ηγετικών οργάνων των κομμάτων, της μεταβίβασης, αλλά και της κατάχρησης εξουσίας. Κατά τον Lenk, ο Michels, με τον κοινωνιολογικό διαρθρωτικό του νόμο για το σχηματισμό της ολιγαρχίας, θέλει να επιβεβαιώσει τη θέση του Mosca, σύμφωνα με την οποία η κυριαρχία μιας μειονότητας επικαλείται πολιτικούς τύπους (όπως για παράδειγμα τη δημοκρατία).³ Παρόμοια είναι και η εκτίμηση του Jonas στο βιβλίο του *Ιστορία της Κοινωνιολογίας*. Εδώ υποστηρίζεται ότι ο Michels συνδέει την, κατά βάση, αντίθετη προς τα ιστορικά γεγονότα θεωρία του Mosca για την κυρίαρχη τάξη με την πραγματικότητα των πολιτικών κομμάτων και τη διερεύνησή της. Και επιπλέον, καθιερώνει την ψυχολογία της μάζας του Le Bon, για να εξηγήσει γιατί οι μάζες είναι ανήμπορες και χρειάζονται καθοδήγηση: η μάζα και η ηγεσία βρίσκονται πάντα η μία απέναντι στην άλλη.⁴ Αν η σημασία του Michels για την πολιτική κοινωνιολογία, και ιδιαίτερα για την κοινωνιολογία των κομμάτων, είναι αδιαφιλονίκητη, δεν παύει όμως να είναι προβληματική η κατάταξή του στους «κλασικούς» της κοινωνιολογίας γενικά, ή τουλάχιστον της γερμανικής κοινωνιολογίας.

Και μπορεί βέβαια ο Michels να είχε λάβει μέρος στα πέντε από τα συνολικώς επτά γερμανικά Συνέδρια της Κοινωνιολογίας, μετα-

2. Rolf Ebbighausen, *Politische Soziologie. Zur Geschichte und Ortsbestimmung*, Opladen 1987, σ. 19 κ.ε.

3. Kurt Lenk, *Politische Soziologie. Strukturen und Integrationsformen der Gesellschaft*, (Με μια διεξοδική βιβλιογραφία), Στουτγάρδη 1982, σ. 48 κ.ε.· Ελληνική έκδοση: Kurt Lenk, *Πολιτική κοινωνιολογία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990.

4. Friedrich Jonas, *Geschichte der Soziologie 2. Von der Jahrhundertwende bis zur Gegenwart*, Mit Quellentexten, Reinbek bei Hamburg 1976, σ. 139 κ.ε.· Ελληνική έκδοση: Jonas, Friedrich, *Ιστορία της κοινωνιολογίας*, Αθήνα.

ξύ 1910 και 1930, και μάλιστα κάθε φορά λάβαινε και το λόγο,⁵ όμως ούτε επιστημονικά ούτε οργανωτικά έπαιξε έναν κεντρικό ρόλο κατά τη διαμόρφωση του νέου επιστημονικού κλάδου, όπως συνέβη με τους «πατέρες» της κοινωνιολογίας Tönnies, Simmel, Sombart και Weber. Και αυτό οφείλεται σε πολλούς λόγους: το ότι ανήκε σε άλλη γενιά (ο Michels ήταν κατά 12 έως και 21 χρόνια νεότερος από τους προαναφερθέντες)· ο από κοινωνικο-θεωρητική σκοπιά λιγότερο σημαντικός χαρακτήρας του έργου του· η έλλειψη μιας πανεπιστημιακής σταδιοδρομίας στη Γερμανία, και τέλος η κατηγορηματική πολιτική του στάση (πρώτα με το σοσιαλισμό, ύστερα με το φασισμό).

Θα έπρεπε να συμφωνήσουμε με τον Pfetsch, όταν κατονομάζει τρεις λόγους, οι οποίοι, σήμερα, συνηγορούν για το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο Michels: τη θεωρία του των κομμάτων, τη θεωρία των ελίτ, και τη στρόφη του στο φασισμό.⁶ Τα δύο πρώτα σημεία, που έχουν στενή σχέση μεταξύ τους, θα αποτελέσουν αντικείμενο αυτού του άρθρου, που στόχο έχει την επεξεργασία της ανάπτυξης της κοινωνιολογίας των κομμάτων του Michels στα πλαίσια της σοσιαλδημοκρατίας. Με το τρίτο σημείο, δηλαδή την ύστερη περίοδο του Michels, δεν πρόκειται να ασχοληθούμε εδώ, απλώς θα γίνει μόνο μια σύντομη αναφορά στις διαφορετικές ερμηνείες της «στρόφης». Σύμφωνα με τον Pfetsch, στον Michels υπάρχει από την αρχή μια διαπλοκή ακροδεξιών και ακροαριστερών διανοητικών ιστορικών στοιχείων. Ο Pfetsch διακρίνει τη δημοψηφισματική από την αντιπροσωπευτική κατεύθυνση της δημοκρατίας, όπου η πρώτη επιδεικνύει μια εγγύτητα προς τον ολοκληρωτισμό. Υποστηρίζει ότι ο Michels αναζήτησε την πραγματοποίηση της ολοκληρωτικής *volonté générale* πρώτα στη σοσιαλδημοκρατία και μετά στο φασισμό.⁷ Ο

5. Dirk Käsler, *Die frühe deutsche Soziologie 1909 bis 1934 und ihre Entstehungs-Milieus*, Eine wissenssoziologische Untersuchung, Opladen 1984, σ. 35.

6. Frank Pfetsch, «Einführung in Person. Werk und Wirkung», στο Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (1911), Στουτγάρδη 1989, 4. Auflage, σ. XVII.

7. Frank Pfetsch, *Die Entwicklung zum faschistischen Führerstaat in der politischen Philosophie von Robert Michels*, Phil. Diss., Χαϊδελβέργη 1964. Την ίδια άποψη εκφράζει ο Heinrich August Winkler: «Η χυδαία δημοκρατική αφετηρία του Michels είναι ο γεωμετρικός τόπος, όπου συναντιούνται η δεξιά και αριστερή δημοκρατική κριτική». (A. Winkler, «Robert Michels», στο von H.-U. Wehler [επιμ.], *Deutsche Historiker*, τόμ. IV, Göttingen 1972, σ. 70).

Röhrich, αντίθετα, αντιλαμβάνεται τον Michels ως έναν «επαναστάτη ρομαντικό», που αναζητούσε ένα ιδανικό της δικαιοσύνης. Η εναλλαγή στα πιστεύω του αποδεικνύουν αυτή την αναζήτηση δοξασιών. Μετά την απογοήτευση από την αυξανόμενη μείωση της δυναμικότητας του σοσιαλισμού και την παρηκμασμένη δημοκρατία, ήταν σχεδόν αναπόφευκτα εξαναγκασμένος να βρει ένα νέο πιστεύω.⁸

Τα επόμενα κεφάλαια στηρίζονται στην ακόλουθη θέση: Η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας των κομμάτων από τον Michels μπορεί να εξηγηθεί μόνον στα πλαίσια της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας της εποχής του. Πρόκειται για μια κριτική των εργατικών οργανώσεων σε ένα ορισμένο στάδιο της ανάπτυξής τους. Αυτό το ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο έχει δοθεί μέχρι τώρα ελάχιστη σημασία, για πρώτη φορά αναλύεται ιδιαίτερος στη μελέτη του Hetscher.⁹ Η σχέση σοσιαλδημοκρατίας και πολιτικής κοινωνιολογίας στη Γερμανία διάρκεσε για πολύ καιρό. Αξίζει εδώ να γίνει αναφορά στην κοινωνιολογία του κράτους του Hermann Heller, στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και, ακόμη, στην κατεύθυνση της πολιτικής επιστήμης που εκπροσωπούσε ο Otto Stammer μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στο Βερολίνο, η οποία πρέσβευε μια εμπειρική-κοινωνιολογική κατεύθυνση της πολιτικής ανάλυσης, σε αντίθεση με μια αυτοκατανόηση του κλάδου με έναν πρώτιστα κανονιστικό προσανατολισμό.¹⁰ Παράλληλα, η θεωρία του Michels αποτελεί μια θεωρία των διανοούμενων, γεγονός το οποίο έχει επίσης ελάχιστα προσεχθεί. Η θεωρία αυτή αναστοχάζεται τη δραστηριότητα των διανοούμενων στο εργατικό κίνημα, για την οποία οι προϋποθέσεις είχαν δημιουργηθεί, για πρώτη φορά, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Στηρίζεται όμως, ως ένα μεγάλο βαθμό, στις ίδιες τις εμπειρίες του Michels ως διανοούμενου στο εργατικό κίνημα. Αν και η στράτευση του Michels στη σοσιαλδημοκρατία διάρκεσε μόνο μερικά χρόνια (από το 1901 μέχρι το 1907), ωστόσο, χωρίς αυτό το βιωματικό υπόβαθρο δε θα ήταν δυνατές οι μελέτες του σχετικά με την προβληματική των κομμάτων. Οι μελέτες αυτές, που ουσιαστικά συντάχθηκαν μεταξύ του 1905 και 1911 και που ξεπερνούν

8. Wilfried Röhrich, *Robert Michels. Vom sozialistisch-syndikalistischen zum faschistischen Credo*, Βερολίνο 1972, σ. 16, 175.

9. Joachim Hetscher, *Robert Michels. Die Herausbildung der modernen Politischen Soziologie im Kontext von Herausforderung und Defizit der Arbeiterbewegung*, Βόννη 1993.

10. Ebbighausen, *ό.π.*, σ. 59, 80 κ.ε.

σε σημασία το ύστερο έργο, βρίσκονται στο επίκεντρο των σκέψεων που ακολουθούν. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας είναι οι επιδράσεις που δέχθηκε ο Michels, μέσα από ένα ευρύτατο φάσμα επαφών που ανέπτυξε με επιστήμονες από διάφορες χώρες. Κι εδώ θα γίνει αναφορά σε μια από τις πιο σημαντικές επιστημονικές του σχέσεις, στην επαφή του με τον Max Weber.

2. ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα, η Γερμανία βρίσκεται στο στάδιο του αναπτυσσόμενου βιομηχανικού καπιταλισμού: Έχει προχωρήσει ήδη σε σημαντικό βαθμό ο σχηματισμός μονοπωλιακών επιχειρήσεων και διεθνών εμπορευματικών και κεφαλαιουχικών αγορών. Άλλα παραπέρα χαρακτηριστικά είναι η αστικοποίηση των περιοχών, η ανάπτυξη του συγκοινωνιακού και επικοινωνιακού συστήματος (π.χ. του μαζικού τύπου), η βασική αξιολογική θέση των φυσικών επιστημών. Αυξάνονται οι παρεμβάσεις του κράτους στην κοινωνία, ιδιαίτερα με τη μορφή της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Η αναγνώριση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος επηρεάζει το ρόλο του κοινοβουλίου και ευνοεί το σχηματισμό μαζικών κομμάτων, κυρίως του εργατικού κινήματος. Λίγο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας αποτελεί μια συγκεντροποιημένη οργάνωση με πάνω από ένα εκατομμύριο μέλη και με έναν επαγγελματικό μηχανισμό. Τα συνδικάτα, που πρόσκεινται σε αυτό, απαριθμούν μάλιστα δύομισι εκατομμύρια μέλη. Για τα κυρίαρχα στρώματα γίνεται επιτακτική η ανάγκη της ενσωμάτωσης του εργατικού κινήματος στην υφιστάμενη κρατική και κοινωνική τάξη.¹¹

Χαρακτηριστικά της υπό διαπραγμάτευση εποχής είναι η διαμόρφωση ενός καπιταλιστικού συνολικού συμφέροντος και μιας νέας μορφής υπαγωγής της εργατικής τάξης στο κεφάλαιο. Ο Μαρξ

11. Hetscher, ό.π., σ. 53 κ.ε. Σχετικά με την ιστορία του γερμανικού εργατικού κινήματος βλ. Χέλγκα Γκρέμπινγκ, *Ιστορία του Γερμανικού Εργατικού Κινήματος*, Παπαζήσης, 1982. Σε ελληνική μετάφραση υπάρχουν δύο σημαντικές μελέτες γερμανών σοσιαλδημοκρατών, από την εποχή πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: Έντουαρντ Μπερνστάιν, *Οι Προϋποθέσεις για το Σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας*, Παπαζήσης, 1996, και Καρλ Κάουτσκι, *Κοινωνική μεταρρύθμιση και κοινωνική επανάσταση*, Παπαζήσης, Αθήνα.

προβαίνει στη διάκριση τυπικής και πραγματικής υπαγωγής σε μια προκαταρκτική μελέτη του *Κεφαλαίου*, που φέρει τον τίτλο «Αποτελέσματα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας» και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1933 στα αρχεία Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας. Ως «τυπική υπαγωγή» ο Μαρξ χαρακτηρίζει την υποταγή του εργατικού κινήματος στις καπιταλιστικές σχέσεις, που αναπτύχθηκαν μετά την εμφάνισή του. Εργάτης και καπιταλιστής βρίσκονται αντιμέτωποι ως προσωποποιημένοι παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία, όμως, δεν έχει ακόμη μεταβληθεί όσον αφορά το περιεχόμενό της. Ένα πρώιμο είδος της τυπικής υπαγωγής αποτελεί, για παράδειγμα, το εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο οδηγεί σε οικονομική εξάρτηση τους βιοτέχνες, χωρίς να υπάρχει άμεσα καμιά αλλαγή στα εργαλεία ή στις δεξιότητές τους. Η «πραγματική υπαγωγή» δημιουργείται όταν συσσωρεύεται κεφάλαιο σε μεγάλη κλίμακα, και η εργασιακή διαδικασία αλλάζει ποιοτικά, με το να μετατρέπεται για πρώτη φορά σε μια πραγματικά καπιταλιστική διαδικασία, με τη χρησιμοποίηση των μηχανών, τον καταμερισμό εργασίας και τη συνεργασία. Ο Μαρξ κάνει λόγο, σε αυτό το πλαίσιο, για τη μεταβολή της παραγωγικής διαδικασίας σε συνειδητή εφαρμογή των φυσικών επιστημών.¹²

Αλλά και κατά την πραγματική υπαγωγή, ο Μαρξ έχει στο μυαλό του αποκλειστικά τη σχέση των εργατών απέναντι στο κάθε κεφάλαιο ξεχωριστά, όχι όμως απέναντι σε ένα συνολικό καπιταλιστικό συμφέρον. Μόνον όταν εμφανίζεται το τελευταίο, εγκαθιδρύεται «η ηγεμονία της αστικής τάξης», κατά τον Gramsci, δηλαδή η επικράτησή της όχι μόνο σε οικονομικό και πολιτικό αλλά, επιπλέον και σε πολιτισμικό και ιδεολογικό επίπεδο. Με τον τρόπο αυτόν, παρουσιάζονται για το εργατικό κίνημα προκλήσεις, στις οποίες, χωρίς τις ειδικές δεξιότητες των διανοούμενων, δε θα μπορούσε αυτό να αντιδράσει με πρόσφορο τρόπο, παραμένοντας ένα καθαρώς προλεταριακό κίνημα. Κατά τον Gramsci, ακριβώς όπως οι διανοούμενοι στην κοινωνία δημιουργούν την αναγκαία μεσολάβηση ανάμεσα στην οικονομική βάση και στο κράτος, αυτοί σχηματίζουν και στα κόμματα ένα διαμεσολαβητικό στοιχείο ανάμεσα στα μέλη και την ηγεσία.¹³ Λόγω της υποβιβασμένης θέσης της στην κοινωνία, η ερ-

12. Karl Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Frankfurt/M. 1969, σ. 45 κ.ε.

13. Antonio Gramsci, *Philosophie der Praxis. Eine Auswahl*, (επιμ.: von C. Riechers - von W. Abendroth), Frankfurt/M. 1967, σ. 405 κ.ε. Όσον αφορά τη γερμανι-

γατική τάξη δεν μπορεί, όπως η αστική, να αναδείξει από τους κόλπους της ένα στρώμα «οργανικών διανοούμενων». Για το λόγο αυτό έχει ανάγκη από ένα δικό της κόμμα, στο οποίο ανατίθεται η αποστολή της διαπαιδαγώγησης των μελών της, σε μια μακρόχρονη διαδικασία για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας και την άσκηση της ηγεμονίας. Απαραίτητη είναι, επιπλέον, η συνεπίδραση των αστών διανοούμενων, οι οποίοι αποσκιρτούν από την τάξη τους και προσχωρούν στο εργατικό κίνημα. Ο Gramsci εκτιμά εξαιρετικά τη σημασία τους. Κουβαλούν μαζί τους πολύτιμες γνώσεις που βοηθούν την εργατική τάξη να ασκήσει κριτική στην αστική κουλτούρα και να ιδιοποιηθεί τα πολύτιμα συστατικά της στοιχεία. Τη «φιλοσοφία της πράξης», δηλαδή το μαρξισμό, ο Gramsci τη θεωρεί ως το αποκορύφωμα μιας τέτοιας διαδικασίας πρόσληψης.¹⁴

Ο Michels επεξεργάζεται την προβληματική «διανοούμενοι και εργατικό κίνημα» σε διάφορα σημεία του έργου του, κυρίως στην «κοινωνιολογία των κομμάτων». Προβαίνει στη διαπίστωση ότι μερικά μέλη της αστικής τάξης κόβουν τους δεσμούς με την τάξη τους και προσχωρούν στην εργατική τάξη, εν μέρει για ηθικούς λόγους και εν μέρει λόγω θεωρητικής ενόρασης.¹⁵ Ενώ, κατά τον Michels, οι προλετάριοι προσχωρούν στο εργατικό κίνημα λόγω των οικονομικών συνθηκών, και σε πολλές περιπτώσεις και λόγω της ύπαρξης ενός σοσιαλιστικού περιβάλλοντος, κανείς από τους δύο αυτούς λόγους δεν ισχύει για πρόσωπα που προέρχονται από την αστική τάξη. Για τα τελευταία, η πολιτική δραστηριότητα στη σοσιαλδημοκρατία σημαίνει κανονικά ρήξη με το παρελθόν τους, οικονομικό υποβιβασμό, κοινωνική περιφρόνηση, και συχνά μάλιστα, ρήξη των οικογενειακών δεσμών.

Η διαπραγμάτευση από τον Michels του θέματος «διανοούμενοι στη σοσιαλδημοκρατία» έχει ως αφετηρία την επιθετικότητα που υπήρχε στο εργατικό κίνημα απέναντι στη διάνοηση. Και προέρχε-

---

κή έννοια «Akademiker» δεν υπάρχει καμιά πρόσφορη ελληνική απόδοση, γι' αυτό χρησιμοποιείται η λέξη «επιστήμονες». Σχετικά με το ρόλο των διανοούμενων στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο βλ. Gustav Auernheimer, «Συμβολή στην ιστορία του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 141 κ.ε.

14. Gramsci, *ό.π.*, σ. 189.

15. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (1911), Στουτγάρδη 1989, 4. Aufl., σ. 224.

ται από δυο πλευρές: η μια κατηγορεί τους διανοούμενους ότι «ι-σοπεδώνουν» το κίνημα, το «αποδυναμώνουν» και το «αστικοποι-ούν»· η άλλη πλευρά θεωρεί τους διανοούμενους ως αυτόκλητους δολοπλόκους, οι οποίοι διαταράσσουν την ομαλή πορεία του κινή-ματος με τον εξωπραγματικό ριζοσπαστισμό τους, που έχει γεννη-θεί στο φοιτητικό τους δώμα. Ο Michels αποδεικνύει, με μια σειρά από παραδείγματα, ότι στα σοσιαλιστικά κόμματα διαφόρων χω-ρών οι διανοούμενοι έπρεπε να πληρώνουν τις αμαρτίες για όλες τις δυνατές κακοδαιμονίες.¹⁶ Διαπιστώνει μια αρκετά συμμετρική κατανομή των επιστημόνων σε όλα τα στρατόπεδα και δε θεωρεί δικαιολογημένο να τους εξομοιώνουν στη Γερμανία με τους ριζο-σπάστες ή τους ρεβιζιονιστές.

Όπως διαπιστώνει ο Michels, η ηγεσία της σοσιαλδημοκρατίας, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, διαθέτει έναν ισχυρό προλετα-ριακό χαρακτήρα.¹⁷ Παρ' όλα αυτά το κόμμα δεν μπορεί να στερη-θεί τους σπουδαστές, χωρίς να χάσει πνευματικά και πολιτικά σε βαρύτητα. Η εργατική τάξη χρειάζεται λίγο τους διανοούμενους για την πολιτική πρακτική, διότι την αντιλαμβάνεται το ίδιο καλά ή, μάλιστα, και καλύτερα. Αντίθετα όμως, οι επιστήμονες είναι πο-λύτιμοι για τη σοσιαλιστική θεωρία· εξηγούν στους εργάτες τις σχέσεις της δραστηριότητάς τους με το κοινωνικό όλον και εγγυώ-νται τη συνοχή όλων των κλάδων του εργατικού κινήματος. Παρά την ικανότητα που ενυπάρχει στην εργατική τάξη, το υπάρχον οι-κονομικό σύστημα επιτρέπει μόνο σε ένα μικρό αριθμό μισθωτών τη δυνατότητα να αναπτύξει τις πνευματικές του ικανότητες. Αυτή η κατάσταση μπορεί, κατά τον Michels, να περιορισθεί με την επί-τευξη καλύτερων συνθηκών εργασίας, όμως, για όσο καιρό θα υφί-σταται, η σοσιαλδημοκρατία θα εξαρτάται συχνά από τη βοήθεια των επιστημονικά μορφωμένων.¹⁸

3. Ο MICHELS ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Στις συζητήσεις του συνεδρίου του 1903 στη Δρέσδη, σχετικά με τη συνεργασία των συντρόφων στα αστικά έντυπα, το λόγο έλαβε και ο αντιπρόσωπος Dr. Robert Michels από το Marburg an der Lahn.

16. Στο ίδιο, σ. 300 κ.ε.

17. Στο ίδιο, σ. 258 κ.ε.

18. Στο ίδιο, σ. 310 κ.ε.

Ήταν αντιπρόσωπος των σοσιαλδημοκρατών στις εκλογικές περιφέρειες του κοινοβουλίου (Reichstag) Alsfeld-Lauterbach-Schotten και Marburg-Kirchhain-Frankenberg. Ο Michels στράφηκε κατά της γενικής απαγόρευσης μιας τέτοιας δραστηριότητας, αιτιολογώντας το επιχείρημά του με το σκεπτικό ότι και τα αστικά έντυπα μπορούν, χωρίς να το θέλουν, να διαδίδουν σοσιαλιστικές σκέψεις. Κι εδώ περιέγραψε τις δικές του εμπειρίες και το πώς η αρθρογραφία των αστικών εφημερίδων, σχετικά με τους λόγους που εκφώνησε ο August Bebel στο κοινοβούλιο, τον οδήγησε στο να ασχοληθεί με τη σοσιαλιστική βιβλιογραφία.¹⁹

Ο Robert Michels ήταν σίγουρα, ανάμεσα στους γερμανούς διανοούμενους των αρχών του αιώνα, ένας από τους πιο κοσμοπολίτες.²⁰ Γόνος μιας πολύ πλούσιας οικογένειας εμπόρων με γάλλους και ιταλούς προγόνους, γεννήθηκε το 1876 στην Κολωνία, ήταν μαθητής στο Collège Français, το γαλλικό γυμνάσιο στο Βερολίνο. Στη συνέχεια κατετάγη στον πρωσικό στρατό και ξεκίνησε την εκπαίδευση του αξιωματικού του ιππικού, μια σταδιοδρομία ανοικτή, εκτός από την αριστοκρατία, και για τους γιους της μεγαλοαστικής τάξης, γεγονός που προσήψε σε ορισμένα συντάγματα του

19. *Protokoll Dresden 1903*, σ. 229. Η συντόμευση «SPD» δε χρησιμοποιείται για το όνομα του κόμματος, διότι εμφανίστηκε για πρώτη φορά μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Michels έλαβε μέρος σε τρία συνέδρια της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, εκτός από τη Δρέσδη, στη Βρέμη το 1904 και, στην Ιένα, το 1905. Σχετικά με τους στόχους και τη σύνθεση των συνεδρίων, βλ. το καταστατικό του κόμματος όπως δημοσιεύεται στον Dieter Fricke, *Die deutsche Arbeiterbewegung 1869-1914. Ein Handbuch über ihre Organisation und Tätigkeit im Klassenkampf*, Βερολίνο/Δυτ. Γερμανία 1976, σ. 176 κ.ε., 194 κ.ε.

20. Για τα βιογραφικά στοιχεία, βλ. Werner Conze, «Nachwort zur Neuausgabe 1957», στο R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens*, Neudruck der 2. Auflage 1925: Gottfried Eisermann, «Robert Michels», στο *Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre, öffentliches Recht und Verfassungsgeschichte*, 26. τόμ. 1987, σ. 250-269· Juan J. Linz, «Michels, Robert», στο *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, X τόμ. 1968· R. Michels, «Peter Michels und seine Tätigkeit in der rheinischen Industrie, in der rheinischen Politik und im rheinischen Gesellschaftsleben», στο *12 Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, Κολωνία 1930· R. Michels, «Eine syndikalistisch gerichtete Unterströmung im deutschen Sozialismus 1903-1907», στο *Festschrift für Carl Grünberg*, Λιψία 1932· Joachim Milles, «Brüche und Kontinuitäten eines radikalen Intellektuellen. Zur Einführung in die Politische Soziologie Robert Michels», στο R. Michels, *Masse. Führer. Intellektuelle. Politisch-Soziologische Aufsätze 1906-1933*, Φρανκφούρτη-Νέα Υόρκη 1987· Frank Pfetsch, *Einführung in Person. Werk und Wirkung*, ό.π.· Wilfried Röhrich, «Robert Michels», στο *Klassiker des soziologischen Denkens*, ό.π.

στρατού το παρωνύμιο «σωματείο έφιππων εμπόρων». Όμως, ήδη ο εικοσάχρονος Εύελπις εγκατέλειψε τη στρατιωτική σχολή, για να αρχίσει πανεπιστημιακές σπουδές. Από το 1896 ο Michels σπούδασε Εθνική Οικονομία και Ιστορία στο Παρίσι, το Μόναχο, τη Λιψία και την Halle. Στη Λιψία, δίπλα στον Karl Lamprecht, σπούδασε ιστορικές επιστήμες με κοινωνικοοικονομικό προσανατολισμό, που διακρίνονταν από την παραδοσιακή βασική κατεύθυνση του κλάδου. Στην Halle ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή, το 1900, δίπλα στους καθηγητές Theodor Lindner και Gustav Droysen, με θέμα: «Σχετικά με την προϊστορία του Λουδοβίκου του XIV. Εισβολή στην Ολλανδία». Τα επόμενα χρόνια ο Michels σπούδασε και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο, στο Collège Libre des Sciences Sociales στο Παρίσι και στο Université Nouvelle των Βρυξελλών. Το 1901 προσχώρησε στο Σοσιαλιστικό Κόμμα της Ιταλίας.

Το 1903 ο Michels εγκαταστάθηκε στο Marburg an der Lahn, με σκοπό να γράψει εδώ την υφηγεσία του. Σε αυτήν την πόλη των 20.000 κατοίκων, που χαρακτηριστικά της ήταν το Πανεπιστήμιο και μια συντηρητική αστική τάξη, υπήρχε, από το 1869, μια σοσιαλδημοκρατική κομματική οργάνωση, στην οποία προσχώρησε ο Michels. «Η Σοσιαλδημοκρατία και το Πανεπιστήμιο ήταν στο Marburg της εποχής της αυτοκρατορίας δυο ξεχωριστοί κόσμοι, που πάντως βρήκαν κοινά σημεία μέσα από κάτι “λευκά κοράκια” σαν τον Michels».²¹ Κατά τις βουλευτικές εκλογές του 1903, ο Michels έβαλε υποψηφιότητα, χωρίς καμιά εκ των προτέρων πιθανότητα εκλογής, σε μια γειτονική εκλογική περιφέρεια με ισχυρό αγροτικό χαρακτήρα.²² Στις δημοτικές εκλογές του 1906, ο Michels ήταν ένας από τους τέσσερις σοσιαλδημοκράτες υποψήφιους που παρουσίασαν ένα λεπτομερές πρόγραμμα, αλλά δεν μπόρεσαν να κερδίσουν καμιά έδρα, λόγω του εκλογικού δικαιώματος των τριών τάξεων.²³

21. Sven Weber, «Trotz unserer Minderheit hoffen wir zu siegen», *Sozialdemokratie in Marburg-Biedenkopf 1869-1914*, Marburg 1994, σ. 9· πρβλ. Bernhard vom Brocke, «Marburg im Kaiserreich 1866-1914. Geschichte und Gesellschaft. Parteien und Wahlen einer Universitätsstadt im wirtschaftlichen und sozialen Wandel der industriellen Revolution», στο von E. Dettmering - R. Grenz (επιμ.), *Marburger Geschichte. Rückblick auf die Stadtgeschichte in Einzelbeiträgen. Im Auftrag des Magistrats der Universitätsstadt Marburg*, Marburg 1980, σ. 494 κ.ε.

22. R. Michels, «Die deutsche Sozialdemokratie. I. Parteimitgliedschaft und soziale Zusammensetzung», στο *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*. XXIII τόμ. 1906, Heft 2, σ. 511.

23. Sven Weber, ό.π., σ. 159 κ.ε.

Την ίδια ακριβώς ημερομηνία φέρνει και μια εξαιρετικά διαφωτιστική έρευνα του Michels για την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου των Σοσιαλδημοκρατών στο Marburg. Διαχώρισε τα μέλη σε τρεις κατηγορίες: (1) Τους ημερομίσθιους εργάτες, (2) Τη μικροαστική τάξη, (3) Τους επιστήμονες και άλλους αστούς, και κατέληξε στο ακόλουθο συμπέρασμα: στην πρώτη κατηγορία βρέθηκαν εκατόν οκτώ άτομα, στη δεύτερη, πέντε και, στην τρίτη, μόνον ένα, ο ίδιος ο Michels.²⁴

Ο Robert Michels ταυτιζόταν με τους μαρξιστές στο θέμα της απόρριψης των ρεβιζιονιστικών ρευμάτων. Η αφορμή για μια διαμάχη, που προκάλεσε αίσθηση σε όλο το κόμμα, βρισκόταν στο αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών στην πόλη του Marburg, το 1903. Στον πρώτο γύρο των εκλογών δεν πέτυχε κανένας υποψήφιος την απόλυτη πλειοψηφία, και στο δεύτερο γύρο βρισκόταν ο υποψήφιος του Εθνικοκοινωνικού Κόμματος του Friedrich Naumann, ο Hellmut von Gerlach, αντιμέτωπος με ένα συντηρητικό. Οι σοσιαλδημοκράτες συνέστησαν τότε στους ψηφοφόρους τους αποχή, ακολουθώντας έτσι μια βασική απόφαση του συνεδρίου του 1902. Η εφημερίδα *Vorwärts*, το κεντρικό όργανο του κόμματος με διευθυντή το ρεβιζιονιστή Kurt Eisner, άσκησε κριτική στην απόφαση των σοσιαλδημοκρατών του Marburg και απαίτησε να ταχθούν με την πλευρά του Gerlach. Ο τελευταίος εκμεταλλεύθηκε αυτήν την είδηση για να κερδίσει ψήφους από τους σοσιαλιστές και, τελικά, με τη βοήθειά τους κατόρθωσε να επικρατήσει στο δεύτερο γύρο.²⁵

Αυτό το επεισόδιο έμελλε να αποτελέσει μια βιωματική εμπειρία για την παραπέρα πολιτική και επιστημονική εξέλιξη του Michels. Του δημιούργησε αμφιβολίες για τη δημοκρατική δομή του κόμματος και κατέδειξε το πρόβλημα της ηγεσίας, η οποία απλώς αγνοεί τις αποφάσεις της πλειοψηφίας, που δεν της είναι αρεστές. Στην αρχή, ωστόσο, ο Michels, πίστευε ότι θα μπορούσε να βασιστεί στην ενδοκομματική διαδικασία σχηματισμού θέλησης. Στο συνέδριο του κόμματος στη Δρέσδη το 1903, τρεις μήνες μετά τις εκλογές, κατέθεσε μαζί με 24 συντρόφους του πρόταση μομφής, με την οποία αποδοκίμαζαν εντόνως τη συμπεριφορά της *Vorwärts*. Ο πρόεδρος του κόμματος August Bebel προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση με την πολύωρη ομιλία του κατά των ρεβιζιονιστών. Δεν υπήρχε καμιά

24. R. Michels, *Die deutsche Sozialdemokratie*, ό.π., σ. 508 κ.ε.

25. R. Michels, *Eine syndikalistische gerichtete Unterströmung*, ό.π., σ. 346 κ.ε.

αμφιβολία ότι η πρόταση μομφής θα γίνονταν δεκτή. Αμφίβολο όμως είναι, αν αυτό το γεγονός θα οδηγούσε και σε διάσπαση του κόμματος, όπως αργότερα ισχυρίστηκε ο Michels. Πάντως, αρκέσθηκε σε ορισμένες εκφράσεις αποδοκιμασίας του και απέσυρε την πρόταση μομφής.²⁶ Για τους λόγους που τον ώθησαν σε αυτήν την κίνηση, έγραφε στο ημερολόγιό του:

«Δύο ήταν οι λόγοι που με έκαναν επιφυλακτικό. Δεν μπορούσα εγώ, τόσο νέος, να αναλάβω την ευθύνη του αποκλεισμού τόσων πολλών διακεκριμένων ανδρών. Εκτός αυτού όμως, διείδα και το άτοπο που θα περιείχε μια τέτοια πράξη και που θα συνίστατο στο να μπορούν να αξιοποιήσουν οι λεγόμενοι ριζοσπάστες, ακόμη και για ανώτερους σκοπούς, το μίσος που έτρεφαν για τους, κατά κανόνα, υπερέχοντες πνευματικά ρεβιζιονιστές, και το οποίο δεν ήταν πάντοτε απαλλαγμένο από προσωπικά κίνητρα...».²⁷

Η αλληλεγγύη του διανοούμενου κατίσχυσε της αλληλεγγύης του αριστερού σοσιαλδημοκράτη. Προφανώς, σε αυτό έπαιξε ρόλο και το γεγονός ότι ο Michels, παρά την προσχώρησή του στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, κράτησε μια κάποια εσωτερική απόσταση απέναντί της. Η αντίφαση ανάμεσα στην εκλογική βάση των τριών εκατομμυριών ψήφων και στην ανυπαρξία επιρροής στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική γινόταν όλο και περισσότερο συνειδητή στον Michels. Κατ' αυτόν, ο κοινοβουλευτισμός με την καταναγκαστική του τάση για συμβιβασμούς του φαινόταν ως ένα εμπόδιο στον επαναστατικό του ακτιβισμό. Στην αρχή βέβαια ο Michels δεν εγκατέλειψε τη δραστηριότητά του στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, όμως την ασκούσε από μια όλο και μεγαλύτερη απόσταση. Στα συνέδρια του κόμματος περιοριζόταν στην υποστήριξη των αυστηρά μαρξιστικών τάσεων. Το 1904, στη Βρέμη, τάχθηκε κατά των παραχωρήσεων στην αποικιοκρατική πολιτική της αυτοκρατορίας και άσκησε κριτική σε μιαν έκφραση του Bebel, ότι οι σοσιαλδημοκράτες, σε περίπτωση πολέμου, θα υπερασπίζονταν κάθε σπιθαμή του γερμανικού εδάφους.²⁸ Στο ίδιο συνέδριο κατέ-

26. *Protokoll Dresden 1903*, σ. 421. Ο Gerlach αναφέρει στα απομνημονεύματά του το επεισόδιο του εκλογικού αγώνα: von E. Ludwig [επιμ.], Hellmuth von Gerlach, *Von rechts nach links*, Ζυρίχη 1937, σ. 173.

27. R. Michels, *Eine syndikalistisch gerichtete Unterströmung*, ό.π., σ. 349.

28. *Protokoll Bremen 1904*, σ. 206. Η εκτίμηση την οποία έτρεφε ο Michels προς

θεσε πρόταση για τη λήψη απόφασης, με την οποία παρέχονταν θερμή υποστήριξη στην ιταλική σοσιαλδημοκρατία, στην πολιτική μαζική απεργία που είχε κηρύξει για την καθιέρωση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος. Αυτή η απόφαση είναι εξαιρετικά ενδιαφέρονσα, διότι αντικατοπτρίζει τη συμπάθεια του Michels για τους σοσιαλιστές των ρωμανικών χωρών, αλλά και τη δική του προσέγγιση στη «συνδικαλιστική» θέση, που θεωρούσε τη γενική απεργία ως το πιο σημαντικό όπλο του εργατικού κινήματος. Η αντιμέτωπιση της απόφασης έδειξε τη βαθιά δυσπιστία της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας προς όλα τα εξωκοινοβουλευτικά αγωνιστικά μέσα. Ο Michels αναγκάστηκε να αφαιρέσει τις λέξεις «πολιτική απεργία», προκειμένου να αποτρέψει τον κίνδυνο της απόρριψής της.²⁹

Μετά τα επαναστατικά γεγονότα στη Ρωσία το 1905, δεν μπορούσε πλέον το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας να αποφύγει τις αντιπαραθέσεις σχετικά με την πολιτική μαζική απεργία. Η σχετική συζήτηση στο Συνέδριο της Ιένας έδωσε στον Michels την ευκαιρία να εκφραστεί σχετικά με τις βασικές του πολιτικές θέσεις. Απέδωσε σε λάθη του κόμματος την εμφάνιση ενός αναρχο-«συνδικαλιστικού» ρεύματος γύρω από τον βερολινέζο γιατρό Raphael Friedberg και, όπως ο τελευταίος, άσκησε κριτική στο γεγονός της έλλειψης σοσιαλιστικής συνείδησης σε πολλά μέλη, όπου πάλι εκφράστηκε με ιδιαίτερα θετικά λόγια για το εργατικό κίνημα των ρωμανικών χωρών. Βέβαια, δε συμεριζόταν τον Friedberg στην πλήρη απόρριψη της κοινοβουλευτικής δράσης και της πολεμικής του εναντίον του Μαρξ. Ο Michels πίστευε περισσότερο ότι η γερμανική σοσιαλδημοκρατία δεν έπασχε από «τον πολύ, αλλά από τον λίγο Μαρξ».³⁰ Στην ομιλία του Michels συνοψίζεται ο πυ-

---

τον Bebel, παρ' όλη την κριτική που του έχει ασκήσει, γίνεται εμφανής στην εγκυκλογία του· R. Michels, «August Bebel» (1913), στο R. Michels, *Masse. Führer. Intellektuelle*, ό.π.

29. *Protokoll Bremen* 1904, σ. 206.

30. *Protokoll Jena* 1905, σ. 325. Ως «συνδικαλισμός» εννοούμε εδώ μια ιδιαίτερα ισχυρή κατεύθυνση στους κόλπους του εργατικού κινήματος, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η οποία στράφηκε τόσο κατά του ρεφορμισμού όσο και εναντίον ενός, πρωτίτως, θεωρητικού μαρξισμού. Ο συνδικαλισμός απέρριπτε τη συμμετοχή στο κόμμα και το κοινοβούλιο και αντ' αυτού θεωρούσε τα επαναστατικά συνδικάτα ως την αποφασιστική δύναμη για τον σοσιαλιστικό αγώνα· βλ. Wilfried Röhrich, *Revolutionärer Syndikalismus. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der Arbeiterbewegung*, Darmstadt 1977.

ρήνας της πολιτικής του στάσης εκείνη την περίοδο: η προσπάθεια της διαμεσολάβησης ανάμεσα στο μαρξισμό και το συνδικαλισμό.

Η ελπίδα του Michels να συγγράψει την υφηγεσία του στο Πανεπιστήμιο του Marburg, απέτυχε λόγω των σοσιαλιστικών του φρονημάτων. Υπήρξε, έτσι, έμμεσα, θύμα του λεγόμενου «Lex Arons». Το 1900, το αρμόδιο πρωσικό υπουργείο αφαίρεσε από τον υφηγητή φυσικής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, Dr. Leo Arons, το ακαδημαϊκό δικαίωμα διδασκαλίας (*venia legendi*). Για να δημιουργήσει τις νομικές προϋποθέσεις για το σκοπό αυτό, το πρωσικό κοινοβούλιο ψήφισε επί τούτου ένα νόμο, που επέκτεινε την πειθαρχική δικαιοδοσία του κράτους από τους καθηγητές (δημοσίους υπαλλήλους) και στους υφηγητές (μη-δημοσίους υπαλλήλους).³¹ Το 1907, ο Michels ανακηρύχθηκε υφηγητής στο Τορίνο, στην έδρα Εθνικής Οικονομίας του Achille Loria. Τον ίδιο χρόνο, επισκέφθηκε το Διεθνές Συνέδριο Σοσιαλιστών στη Στουτγάρδη ως αντιπρόσωπος του ιταλικού κόμματος, και μάλιστα ως εκπρόσωπος της «συνδικαλιστικής» του πτέρυγας. Ήταν η τελευταία του εμφάνιση στη Σοσιαλδημοκρατία.

Αλλά και η στράτευση του στα πλαίσια του «συνδικαλιστικού» ρεύματος δε διάρκεσε πολύ. Την απογοήτευσή του με το γερμανικό εργατικό κίνημα ακολούθησε μια δεύτερη με το ιταλικό. Και εδώ επικράτησαν οι κοινόβουλευτικές-ρεφορμιστικές τάσεις και απωθήθηκαν οι συνδικαλιστικές. Ο Michels, σε μια νέα, τρίτη απόπειρα, στράφηκε στο «συνδικαλισμό» γαλλικής προέλευσης, με εμπνευστή του τον Sorel. Με τη στροφή στον Sorel, ο διανοούμενος Michels ολοκλήρωσε παράλληλα τη στροφή του από τη διάνοηση στην πολιτική. Διότι η κεντρική θέση του Sorel για τη «γενική απεργία» ενείχε ένα ισχυρό ανορθολογικό στοιχείο: η γενική απεργία, που έπρεπε να αποτελέσει το σήμα για την επανάσταση, δε θεωρήθηκε, κυρίως, ως τμήμα μιας πολιτικής τακτικής αλλά ως ένας μύθος, που έπρεπε να ξυπνήσει τις δημιουργικές δυνάμεις του προλεταριάτου.³² Η έννοια αυτή του Sorel για τη γενική απεργία ετίθετο ουσιαστικά εκτός ορθολογικής κριτικής, διότι ακριβώς ο χαρακτήρας της ως μύθου είχε ως στόχο να προτρέψει το προλεταριάτο σε «άμεση δρά-

31. Elisabeth Domansky, «Der Fall Leo Arons oder die Freiheit der Wissenschaft», στο *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke. Fragen, Perspektiven*, Mit Beiträgen von L. Niethammer u.a. Frankfurt/M. 1990.

32. W. Röhrich, *Robert Michels. Vom sozialistisch-syndikalistischen zum faschistischen Credo*, ό.π., σ. 39.

ση» αλλά και να διασπάσει, με έναν εκφρανατισμό των μαζών, την κοινότητα συμφερόντων καπιταλιστών και εργατών, που παρατηρείται συχνά στην πραγματικότητα. Αν η γενική απεργία αποτελούσε αυτοσκοπό και όχι μέσο, τότε ήταν σωστός ο χαρακτηρισμός του «συνδικαλισμού» από τον Max Weber, ότι δηλαδή ο «συνδικαλισμός», το ρεφορμιστικό πιστεύω, σύμφωνα με το οποίο ο τελικός σκοπός δεν είναι τίποτε και το κίνημα τα πάντα, το μεταφράζει στην επαναστατική-ηθική, στην προσωπική του πλευρά.³³

Παράλληλα με τον Sorel, σημασία στην παραπέρα εξέλιξη του Michels είχε ο Vilfredo Pareto. Αφετηριακό σημείο του τελευταίου για την εξήγηση κοινωνικών διαδικασιών ήταν η πρωτοκαθεδρία των μη-πνευματικών παραγόντων. Τις ψυχικές, κυρίως, ανορθολογικές δομές, από τις οποίες προέρχονται οι πράξεις, τις ονομάζει υπολείμματα (résidus): οι ετυμολογίες (dérivations) είναι, αντίθετα, οι εξηγήσεις, που παριστάνουν την ανθρώπινη δράση ως λογική και δικαιολογημένη. Από τη θεωρία του Pareto ξεκινά ένας δρόμος που οδηγεί απευθείας στην προσέγγιση της μαζικής ψυχολογίας, την οποία χρησιμοποιεί ο Michels στην κοινωνιολογία των κομμάτων.

Την εποχή της παραμονής του στο Τορίνο, ήρθε επίσης σε πιο στενή επαφή με τον εκεί πανεπιστημιακό του συνάδελφο, τον Gaetano Mosca, ο οποίος ήταν ο δεύτερος σημαντικός θεωρητικός των ελίτ.³⁴ Αν και, ασφαλώς, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η επιρροή αυτών των δύο διανοητών στον Michels, ωστόσο, ήδη κατά το παρελθόν και μάλιστα στα πλαίσια των δραστηριοτήτων του στη σοσιαλδημοκρατία, διαφαίνονται οι ελιτίστικες αντιλήψεις του. Οι κατηγορίες των περισσότερων μελών του κόμματος για την έλλειψη της «élan vital» (Henri Bergson) βρίσκονταν σε άμεση σύνδεση με την επιθυμία για την ύπαρξη μιας ακτιβιστικής μειονότητας, που η ιδεαλιστική της ορμή θα οδηγούσε τις μάζες σε μια δράση πρόθυμη για θυσίες. Επειδή, μάλιστα, στη Γερμανία δεν υπήρχε κανένα ση-

33. Max Weber, «Brief an R. Michels vom 4.8.1908», στο von M.R. Lepsius - W. J. Mommsen (επιμ.). *M. Weber. Briefe 1906-1908*, Gesamtausgabe. Abteilung II, τόμ. 5, Tübingen 1990, σ. 615 κ.ε. Οι επιστολές του Weber στον Michels έχουν διασωθεί, αντίθετα οι επιστολές του Michels στον Weber έχουν χαθεί.

34. Gaetano Mosca, *Die herrschende Klasse. Grundlagen der politischen Wissenschaft*, Mit einem Geleitwort von Benedetto Croce, Βέρνη 1950, ιδιαίτερα σ. 321 κ.ε. (Elementi di Scienza politica, Μπάρι 1896). Πρβλ. σχετικά με Mosca und Pareto, Peter Hübner, *Herrschende Klasse und Elite. Eine Strukturanalyse der Gesellschaftstheorien Moscas und Paretos*, Βερολίνο 1967.

μαντικό «συνδικαλιστικό» κίνημα, ο Michels υποστήριξε, ως υποκατάστατο, τη ριζοσπαστική, μαρξιστική πτέρυγα της σοσιαλδημοκρατίας.³⁵ Ο Michels προσδοκούσε, από μια ηθική συνισταμένη στο εργατικό κίνημα, να προχωρήσει παραπέρα και να υπερχεράσει τον τομέα της καθημερινής πολιτικής και της άμεσης εκπροσώπησης συμφερόντων. Και εδώ, στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης γερμανικής κατάστασης, απέδωσε στο μαρξισμό περισσότερο την αξιολογική θέση ενός προωθητικού βοηθητικού μέσου και λιγότερο μιας κοινωνικής ανάλυσης.

Με τις έννοιες «ανορθολογισμός» και «θεωρία των ελίτ», θίχτηκαν δυο γραμμές στην πνευματική εξέλιξη του Michels· μια τρίτη αποτελεί η έννοια της βίας. Και εδώ, όμως, ανευρίσκονται στενές διασυνδέσεις με τον Pareto. Για τον Pareto, είναι αδιανόητη η κοινωνική ενσωμάτωση χωρίς βία, που, μαζί με τη συναίνεση των κυριαρχούμενων, αποτελεί τη βάση κάθε ιστορικού κυριαρχικού συστήματος. Η βία καταλαμβάνει στον Pareto μεγαλύτερη αξιολογική θέση απ' ό,τι η συναίνεση. Ενώ, σε περίπτωση ανάγκης, μπορεί κανείς να παραιτηθεί της συναίνεσης, η βία είναι απολύτως αναγκαία. Και ανάλογα συνδέει την αποσάθρωση της κεντρικής εξουσίας του κράτους με την καταστροφή της κοινωνικής ισορροπίας, την αρχή της γενικής κατάρρευσης.³⁶ Ακριβώς σε αυτήν τη λειτουργία της βίας στοχεύει η έννοια του Sorel. Το παράρτημα II στο βιβλίο του *Réflexions sur la violence* (*Περί βίας*, 1908), φέρει τον τίτλο «Απολογία της βίας».³⁷ Ο Sorel χαρακτηρίζει την απεργία ως έκφραση του πολέμου που διεξάγει η εργατική τάξη εναντίον της αστικής κοινωνίας, και τη βία ως το κεντρικό της συστατικό στοιχείο. Το «τρομακτικό έργο» της βίαιης απεργίας πρέπει να οδηγήσει ηθικά τους σοσιαλιστές υπεράνω της υφισταμένης «ανεύθυνης κοινωνίας», και να καταστήσει την τελευταία ώριμη «να ανοίξει στον κόσμο νέους δρόμους». Όπως η γενική απεργία έτσι και η έννοια της βίας, που συνδέεται στενά με την πρώτη, μετατρέπεται σε έναν, ως ένα μεγάλο βαθμό, κενό περιεχομένου μύθο, ο οποίος είναι δυνατόν να μεταβληθεί σε εργαλείο για όλους τους πιθανούς σκοπούς. Ο Michels δεν έπαυε, από τις γραμμές της σοσιαλδημοκρα-

35. R. Michels, *Eine syndikalistisch gerichtete Unterströmung*, ό.π., σ. 362.

36. Vilfredo Pareto, *Ausgewählte Schriften*, (επιμ.: von C. Mongardini), Φρανκφούρτη-Βερολίνο-Βιέννη 1975, σ. 280, 311 κ.ε.

37. Georges Sorel, *Über die Gewalt*, Mit einem Nachwort von G. Lichtheim, Φρανκφούρτη 1969, σ. 339 κ.ε. (*Réflexions sur la violence*, Παρίσι 1908).

τίας, να ασκεί κριτική στην πλήρη αποχή της από τη φυσική βία. Στο συνέδριο του 1905, ασχολήθηκε με το θέμα της κακομεταχείρισης των στρατιωτών στο γερμανικό στρατό, και σχολίασε δυσμενώς το γεγονός ότι το κόμμα δεν εμπνύχωνε τους οπαδούς του ανάμεσα στους στρατιώτες, με ένα πνεύμα που να τους οδηγούσε να απαντήσουν με τον ίδιο τρόπο στις βιαιότητες εναντίον τους.³⁸

Η πορεία των συλλογισμών του Michels, που έχουμε θίξει μέχρι τώρα, έχει ιδιαίτερη σημασία για την επιστημονική έρευνα των κομμάτων. Εμπεριέχει όμως και ενδείξεις για τη μετέπειτα εξέλιξή του, που μόνον εν συντομία μπορεί εδώ να σκιαγραφηθεί. Μετά την υφηγεία του στο Τορίνο, ο Michels σύντομα ανακηρύχθηκε εκεί έκτακτος καθηγητής. Το 1914 αποδέχθηκε το διορισμό του ως τακτικού καθηγητή της Εθνικής Οικονομίας και Στατιστικής στη Βασιλεία, όμως απρόθυμα, κυρίως για οικονομικούς λόγους. Όπως ο συμπατριώτης του και ομόφρων Pareto δίδασκε στη Λοζάνη έτσι και ο Michels δίδασκε σ' ένα ελβετικό πανεπιστήμιο. Από πολιτικής πλευράς, είχε ήδη σημειωθεί προηγουμένως μια σημαντική αλλαγή. Ο πόλεμος της Ιταλίας κατά της Τουρκίας το 1911/12, ο «πόλεμος της Τρίπολης», προκάλεσε στον Michels εθνικιστικά αισθήματα, όπως ακριβώς συνέβη λίγο αργότερα με τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε πολλούς γερμανούς διανοούμενους. Το 1913 ο Michels απέκτησε την ιταλική υπηκοότητα και από Robert έγινε Roberto. Το 1923 προσχώρησε στο ιταλικό φασιστικό κόμμα. Η επιθυμία του για την απόκτηση πανεπιστημιακής έδρας στην Ιταλία εκπληρώθηκε επιτέλους το 1928, όταν ο Michels με προσωπική πρωτοβουλία του Μουσολίνι διορίστηκε καθηγητής της Εθνικής Οικονομίας και των κορπορατικών οργανώσεων στην Περούτζια. Σε ένα Τμήμα που επέτρεπε την εγγραφή σε αυτό μόνον των μελών του φασιστικού κόμματος, μπόρεσε επιτέλους να αναπτύξει τις ιδέες του για το σχηματισμό μιας ελίτ. Το 1936, ο Michels πέθανε στη Ρώμη.

4. ΠΡΩΙΜΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η σοσιαλιστική στράτευση του Michels είχε σοβαρές συνέπειες γι' αυτόν, διότι σήμαινε τη ρήξη με την οικογένειά του και, επομένως,

38. *Protokoll Jena* 1905, σ. 325.

το τέλος της υλικής του ασφάλειας. Όχι μόνον για οικονομικούς λόγους αλλά και γι' αυτό, ο Michels έγραψε, μεταξύ 1901 και 1907, περίπου διακόσια άρθρα σε σοσιαλιστικά περιοδικά στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, καθώς και σε διάφορα φιλελεύθερα-αστικά περιοδικά. Θέματά του αποτελούσαν κυρίως τα ζητήματα της ηθικής και του πολιτισμού, η λογοτεχνία και η επιστημονική πολιτική, προβλήματα του γυναικείου κινήματος και του διεθνισμού. Για το περιοδικό *Die Neue Zeit*, το θεωρητικό όργανο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας που εξέδιδε ο Karl Kautsky, έγραψε, το 1903, ένα άρθρο με τίτλο «Συμβολή στο ζήτημα της ηθικής». Σε αυτό το άρθρο υποστήριξε την άποψη ότι η γέννηση ορισμένων αντιλήψεων περί ηθικής δεν καθορίζεται τόσο από το διαφορετικό χαρακτήρα των λαών όσο από τον τάξικό διαχωρισμό της κοινωνίας. Στην αξιολόγηση της ηθικής από την αστική και την εργατική τάξη, προκύπτει ότι η τελευταία είναι πιο φυσική και γι' αυτό και πιο αληθινά ηθική.³⁹ «Ο σοσιαλισμός ως μια νέα κουλτούρα», έτσι μπορεί να χαρακτηριστεί η θέση του Michels κατά την πρώτη φάση. Οι κοινωνικές επιστήμες και ο επιστημονικός σοσιαλισμός έχουν να επιδείξουν μια εσωτερική σχέση, σύμφωνα με τον Michels.⁴⁰ Την ίδια εποχή αρχίζει η έντονη ενασχόληση με το ιταλικό εργατικό κίνημα, που συχνά συνοδεύεται και από έντονη συμπάθεια, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τον Michels όταν περιγράφει τη δραστήρια υποκίνηση των αγροτών από τους ιταλούς σοσιαλιστές.⁴¹

Ο ιταλικός σοσιαλισμός ήταν, επίσης, αντικείμενο της πρώτης μεγάλης δημοσίευσης του Michels σχετικά με την προβληματική των κομμάτων. Μετά από μια επαφή με τον Werner Sombart, στα τέλη του 1904, ο Michels έγραψε το άρθρο «Προλεταριάτο και αστική τάξη στο σοσιαλιστικό κίνημα της Ιταλίας», που δημοσιεύθηκε το 1905/06, σε τέσσερις συνέχειες στο περιοδικό *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, συνεκδότης του οποίου ήταν ο Sombart. Ο Michels ανέλαβε εδώ, για πρώτη φορά, την κοινωνιολογική εσωτερική ανάλυση ενός κόμματος, επεξεργάστηκε θέσεις και έλεγξε την ισχύ τους, στη βάση ενός πλούσιου εμπειρικού υλικού. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται το θέμα: «Εργατικό κόμμα και δια-

39. R. Michels, «Beitrag zum Problem der Moral», στο *Die Neue Zeit*, XXI Jahrgang 1903, τόμ. I, σ. 470 κ.ε.

40. Hetscher, ό.π., σ. 104 κ.ε.

41. R. Michels, *Der italienische Sozialismus auf dem Lande*, Φρανκφούρτη 1902 (Separat-Abdruck aus Das freie Wort. II, Jahrgang, αρ. 2).

νοούμενοι». Σύμφωνα με τον Michels, οι τάσεις της αστικοποίησης δεν οφείλονται στο γεγονός της ύπαρξης μιας ηγεσίας από διανοούμενους αστικής προέλευσης, αλλά στην αλλαγή της θέσης του κόμματος στην κοινωνία. Οι διανοούμενοι είναι επιζήμιοι, μόνον όταν το σύγχρονο εργατικό κίνημα αρχίζει να αποκρύβει τους στόχους του και να ασκεί μια πολιτική συμβιβασμών.⁴² Το ιταλικό εργατικό κίνημα, παράλληλα με την ιστορία του σοσιαλισμού γενικά, αποτελούν τα θέματα μερικών άρθρων του Michels στο περιοδικό *Archiv*.⁴³

Όταν, το 1903, οι Max Weber, Werner Sombart και Edgar Jaffé ανέλαβαν την έκδοση του *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, το ενδιαφέρον τους στράφηκε σύντομα σε έρευνες σχετικά με τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, το πιο μεγάλο μαζικό κίνημα της χώρας. Το 1904 δημοσιεύθηκε ένα άρθρο του R. Blank σχετικά με την κοινωνική σύνθεση του σοσιαλδημοκρατικού εκλογικού σώματος της Γερμανίας. Ο συγγραφέας συγκρίνει την εκλογική με την κοινωνική στατιστική και διαπιστώνει ότι το ποσοστό των σοσιαλδημοκρατών ψηφοφόρων δεν μπορεί να συντίθεται μόνον από ψήφους εργατών· στις μεγαλουπόλεις το ποσοστό των αστών ψηφοφόρων κυμαίνεται μεταξύ του ενός τρίτου και του ημίσεος. Με τον τρόπο αυτό, αποδυναμώνεται ο προλεταριακός χαρακτήρας της σοσιαλδημοκρατίας, επιτυγχάνεται μια προσέγγιση προς την αστική δημοκρατία και προλείπεται ο δρόμος για ένα λαϊκό κόμμα.⁴⁴ Μια έλλειψη της μελέτης του Blank είναι ότι δεν προβαίνει σε καμιά διάκριση ανάμεσα στους ψηφοφόρους και τα μέλη του κόμματος. Αυτό το έλλειμμα θα το καλύψει μια μελέτη του Michels, που το πρώτο μέρος της δημοσιεύθηκε το 1906 στο *Archiv*, με τίτλο «Τα μέλη του κόμματος και η κοινωνική τους σύνθεση». Το προαναγγελθέν δεύτερο μέρος, σχετικά με την οργάνωση του κόμματος, δε δημοσιεύθηκε ποτέ. Ο Michels παραθέτει ένα πλήθος στατιστικών στοιχείων, σχετικά με το αριθμητικό μέγεθος και την

42. R. Michels, «Proletariat und Bourgeoisie in der sozialistischen Bewegung Italiens», στο *AfSS*, XXI τόμ. 1905, Heft 2, XXII τόμ. 1906, Heft 1, 2, 3, σ. 699 κ.ε.

43. R. Michels, «Literatur zur Geschichte des Sozialismus», στο *AfSS*, XXIII τόμ. 1906, Heft 3· «Historisch-kritische Einführung in die Geschichte des Marxismus in Italien», στο *AfSS*, XXIV τόμ. 1907, Heft 1· «Die italienische Literatur über den Sozialismus», στο *AfSS*, XXV τόμ. 1907, H. 2.

44. R. Blank, «Die soziale Zusammensetzung der sozialdemokratischen Wählerschaft Deutschlands», στο *AfSS*, XX τόμ. 1904, H. 3.

κοινωνική σύνθεση του κόμματος. Σύμφωνα με αυτά, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα είναι κυρίως ένα προλεταριακό κόμμα, όμως η στρατολόγηση των μελών του λαμβάνει χώραν περισσότερο στα υψηλά παρά στα χαμηλά στρώματα της εργατικής τάξης. Διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει στο ιταλικό κόμμα, και η ηγεσία συνίσταται από πρόσωπα που προέρχονται και αυτά από τον εργατικό χώρο.⁴⁵ Για να εξηγήσει τον κοινοβουλευτικό προσανατολισμό και την έλλειψη πολιτικής φλόγας, ο Michels αναπτύσσει μια θέση που θα καταλάβει μια κεντρική θέση στις επόμενες μελέτες του: η μικροαστική τάξη στη σοσιαλδημοκρατία δεν έρχεται από τα έξω, αλλά γεννιέται στο ίδιο το κόμμα. Η οργάνωση επιδρά ως «μηχανή ταξικής ανόδου», διότι επιτρέπει στους εργάτες να αποκτήσουν μια επαγγελματική δραστηριότητα στο κόμμα, δηλαδή τη στροφή από τη σωματική στην πνευματική εργασία και την εξασφάλιση μιας σχετικής κοινωνικής ασφάλειας.⁴⁶

Ένα ακόμη άρθρο, της ίδιας εποχής, έχει ως θέμα: «Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία σε διεθνές επίπεδο». Ο Michels κατονομάζει ως λόγους της ηγεμονικής θέσης του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας απέναντι στα άλλα εργατικά κόμματα, μεταξύ άλλων, την οργανωτική και την οικονομική του ισχύ, καθώς και την, προφανώς, επαναστατική του τακτική (εννοώντας, όμως, κυρίως μια βερμπαλιστική ριζοσπαστική τακτική). Με την απαρίθμηση μιας σειράς από παραδείγματα (απόρριψη της εξωκοινοβουλευτικής δράσης καθώς και της γενικής απεργίας, μια αντιμιλιταριστική δράση, εθνική στενοκεφαλιά, πίστη στην υπεράσπιση της πατρίδας), ο Michels ερευνά τις, κατά την άποψή του, επιζήμιες επιδράσεις της γερμανικής υπεροχής. Προσάπτει στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία ότι έχει οδηγήσει αναμφίβολα προς τα δεξιά τη Διεθνή. Και αντιπαραθέτει το παράδειγμα της πολιτικής των γάλλων σοσιαλιστών, που τους πλαισιώνει με ενθουσιώδη λόγια.⁴⁷ Αυτή την εποχή, για τον Michels, βρίσκεται ακόμη σε πρώτη θέση η κριτική στα πολιτικά περιεχόμενα, ενώ, παράλληλα, η κριτική στην οργάνωση καταλαμβάνει ένα συμπληρωματικό ρόλο. Όμως και εδώ, όπως και στο προηγούμενο άρθρο του, υπάρχει ένα επιχείρημα που αργότερα θα καταλάβει μια κεντρική θέση: Το κόμμα αντιτίθεται

45. R. Michels, *Die deutsche Sozialdemokratie*, ό.π., σ. 510 κ.ε.

46. Στο ίδιο, σ. 537.

47. R. Michels, «Die deutsche Sozialdemokratie im internationalen Verbands. Eine kritische Untersuchung», στο *AfSS*, XXV τόμ. 1907, Heft 1.

σε κάθε τι που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο το μηχανισμό, που έχει ως κύριο προσανατολισμό τους εκλογικούς αγώνες, που μετατρέπεται δηλαδή από μέσο σε αυτοσκοπό:

«Για να ξεπεράσει τη συγκεντροποιημένη εξουσία του κράτους, το κόμμα συγκεντροποιήθηκε το ίδιο. Και επειδή χρησιμοποιεί μόνο ένα μέσο για το ξεπέρασμα αυτής της εξουσίας, δηλαδή τη χρήση του μοναδικού δημοκρατικού στοιχείου στο γερμανικό πολιτειακό σύστημα, του δικαιώματος της ψήφου, όλος του ο μηχανισμός είναι προσαρμοσμένος και κατάλληλος μόνο για την επίτευξη εκλογικής νίκης. Γι' αυτό και αντιτίθεται σε κάθε τι που θα μπορούσε να μπλεχτεί στα γρανάζια του μηχανισμού του, στον οργανισμό του ή τουλάχιστον στην εξωτερική του μορφή, την οργάνωση».⁴⁸

5. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΑΣ

Η κριτική των κομμάτων από τον Michels μπαίνει σε μια νέα φάση από το 1908. Η αντιπαράθεση με την οργάνωση αποκτά τώρα προέχουσα σημασία απέναντι σε ζητήματα πολιτικής τακτικής. Εκτός αυτού, ο Michels έχει στο μεταξύ καταλάβει τη θέση του παρατηρητή εκτός της σοσιαλδημοκρατίας, ενώ, μόλις δυο χρόνια πριν, είχε δώσει ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική του στράτευση και χαρακτηριζε το σοσιαλισμό ως τάση εξέλιξης της κοινωνίας.⁴⁹ Στο άρθρο «Οι ολιγαρχικές τάσεις της κοινωνίας», στις θέσεις που είχε αναπτύξει μέχρι τώρα, αυτή προστίθεται και σκέψεις σχετικά με τη θεωρία της δημοκρατίας.

Επικαλούμενος τη θεωρία της πολιτικής τάξης του Mosca, ο Michels εγείρει «επιστημονικές αμφιβολίες όσον αφορά τη δημοκρατική αρχή». Υποστηρίζει ότι, τουλάχιστον κάτω από τις σημερινές συνθήκες, δεν είναι δυνατή μια ιδανική δημοκρατία και ότι, εκτός αυτού, σε κάθε ιστορική κοινωνική μορφή έχουν υπάρξει κρατούντες. Οι τάσεις που στέκονται εμπόδιο στην πραγματοποίηση της δημοκρατίας βρίσκονται, κατά τον Michels, σε τρεις τομείς:

48. Στο ίδιο, σ. 230.

49. R. Michels, *Die deutsche Sozialdemokratie. I. Parteimitgliedschaft und soziale Zusammensetzung*, ό.π., σ. 473 κ.ε.

στην ανθρώπινη φύση, στην ουσία της πολιτικής τάξης και στην ουσία της οργάνωσης.⁵⁰ Η νέα θέση του Michels, ο «νόμος της ολιγαρχίας», δεν έχει πλέον καμιά άμεση αναφορά στα πραγματικά τεκταινόμενα στο εργατικό κίνημα. Η θέση τοποθετείται, κατά κάποιον τρόπο, έξω, σε αντιστοιχία με την απομάκρυνση του δημιουργού της από τη σοσιαλδημοκρατία. Η τελευταία χάνει τη σημασία της ως ερευνητικό αντικείμενο του Michels, όμως παραμένει, ακριβώς λόγω της αντιολιγαρχικής της αξίωσης, ένα ιδιαίτερα κατάλληλο παράδειγμα για την ανάπτυξη κομμάτων στη μαζική εποχή. Οι μελέτες για τα κόμματα του Michels στοχεύουν όλο και περισσότερο στην εξήγηση μιας κατά βάση ανιστορικής υπόθεσης, δηλαδή της θεωρίας της πολιτικής τάξης ως της κατάλληλης προσέγγισης για την έρευνα όλων των κοινωνιών.⁵¹ Και εδώ το εργατικό κόμμα τίθεται πιο μακριά και, ταυτόχρονα, πιο κοντά στην αστική κοινωνία: πιο μακριά, διότι οι αντιφάσεις της ανάπτυξής της δεν ισχύουν ως έκφραση μιας ορισμένης βαθμίδας ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά ως συνέπεια μιας ορισμένης νομοτέλειας· τίθεται πιο κοντά, διότι τα αστικά κόμματα, κάτω από την πίεση του εκδημοκρατισμού που προωθεί το εργατικό κίνημα, αλλάζουν την οργάνωση και την τακτική τους. Το μαζικό κόμμα, γενικά, προσελκύει το ενδιαφέρον όλο και περισσότερο, γι' αυτό και ο Michels πλέον ερευνά τη σοσιαλδημοκρατία ως δημοκρατικό κόμμα πρώτιστα και όχι ως σοσιαλιστικό.

Το επόμενο πιο σημαντικό άρθρο του Michels, που δημοσιεύθηκε το 1909 στο βραχύβιο *Monatsschrift für Soziologie*, με τον τίτλο «Τα βασικά συντηρητικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του κόμματος», συνεχίζει και αναπτύσσει παραπέρα την επιχειρηματολογία. Σύμφωνα με τον Michels, στην ίδια την ουσία της οργάνωσης βρίσκεται ένα βαθιά αριστοκρατικό χαρακτηριστικό, που καθορίζεται από δύο παράγοντες: (1) Η οργάνωση χρειάζεται τεχνική εξειδίκευση, ώστε να προετοιμάζει έτσι τη γραφειοκρατική χειραφέτηση των ηγετών από τις μάζες. (2) Το κόμμα είναι μια αγωνιστική οργάνωση, όπου η δημοκρατία υποτάσσεται στην ταχεία ανταπόκριση, δηλαδή στην εξουσία απόφασης των κεντρικών γραφείων. Από την ειδική γνώση της ηγεσίας αναπτύσσεται ο αναντικατάστατος χαρακτήρας της και, κατ' επέκταση, η κατάργηση του δημο-

50. R. Michels, Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft, στο *AFSS*, XXVII τόμ. 1908, Heft 1, σ. 75 κ.ε.

51. Hetscher, *ό.π.*, σ. 129 κ.ε.

κρατικού ελέγχου. Για τη σταθεροποίηση της ηγεσίας παίζουν, επίσης, ρόλο παράγοντες της μαζικής ψυχολογίας· δηλαδή, η πείνα για εξουσία των ηγετών και η ανάγκη των μαζών για την καθοδήγησή τους. Όμως ο Michels προχωράει πιο πέρα και καταλήγει σε μια θεμελιακή κριτική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: Από τη δημοκρατική οργάνωση και τον επαγγελματισμό στην πολιτική προκύπτει μια αντίφαση, διότι η μεταβίβαση μιας μαζικής θέλησης αποτελεί, σύμφωνα με τον Rousseau, μια ουτοπία.⁵² Η ερμηνεία του Rousseau από τον Michels έχει, όμως, δύο αδύνατα σημεία. Η «μάζα» δε θεωρείται εδώ ως δομημένη συνάθροιση ανθρώπων, αλλά ως κάτι άμορφο, συγκινησιακά καθοδηγούμενο. Ο μεμονωμένος άνθρωπος μοιάζει να γίνεται άβουλο αντικείμενο, σε αντίθεση με τον Rousseau, ο οποίος ακολουθώντας τους όρους της φιλοσοφίας του διαφωτισμού, αναγνωρίζει στο άτομο αυτόνομη συμπεριφορά και ίδια θέληση. Στις απόψεις του Michels αντανακλάται, πιθανόν όπως σε πολλούς διανοούμενους της βιλεμνικής εποχής, η δυσφορία για την υποτιθέμενη παρακμή του πολιτισμού στη μαζική κοινωνία.⁵³ Δεύτερον, ο Michels παρανοεί την έννοια της (άμεσης) δημοκρατίας του Rousseau ως αίτημα για την πολιτική θέσμιση όλων των κοινωνιών. Αντίθετα, ο Rousseau διαπιστώνει ρητά ότι κάθε μορφή διακυβέρνησης δεν είναι κατάλληλη για κάθε χώρα· θεωρεί ως δεδομένες τις προϋποθέσεις της δημοκρατίας μόνο σε ένα μικρό κράτος με ελεγχόμενες σχέσεις και με μια ευρύτατη ισότητα στην κατανομή του πλούτου.⁵⁴

Στα άρθρα που προαναφέρθηκαν εμπεριέχονται τα πιο σημαντικά επιχειρήματα του βιβλίου που εκδόθηκε στα τέλη του 1910 και με το οποίο ο Michels έγινε γνωστός: *Σχετικά με την κοινωνιολογία των κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία. Έρευνες σχετικά με τις ολιγαρχικές τάσεις της ζωής των ομάδων*. Το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα ιταλικά, τα γαλλικά, τα αγγλικά, τα ιαπωνικά και τα τσέχικα, ενώ ακόμη ζούσε ο συγγραφέας του. Ο Michels χα-

52. R. Michels, «Der konservative Grundzug der Partei-Organisation», στο *Monatsschrift für Soziologie*, 1 Jahrgang 1909. Επίσης στο von K. Lenk - F. Neumann (επιμ.), *Theorie und Soziologie der politischen Parteien*, τόμ. II, Darmstadt und Neuwied 1974.

53. Frank Pfetsch, *Einführung in Person, Werk und Wirkung*, ό.π., σ. XXVIII κ.ε.

54. Jean-Jacques Rousseau, *Vom Gesellschaftsvertrag oder Grundsätze des Staatsrechts*, Στουτγάρδη 1977, σ. 73, 85 κ.ε. (*Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique*, Άμστερνταμ 1762). Ελλ. έκδ. Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, εκδ. Αναγνωστίδη.

ρακτηρίζει τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων ως μια επιστήμη που βρίσκεται ανάμεσα στους επιστημονικούς κλάδους της οικονομίας-κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας-ψυχολογίας και της ιστορίας. Υποστηρίζει ότι, ενώ η ιστοριογραφία σχετικά με τα διάφορα κόμματα ήταν ήδη ανεπτυγμένη, η ανάλυση των κομμάτων βρίσκεται ακόμη στις αρχές της. Ο Michels θέλει να συμβάλει στην ανάπτυξη αυτής της προβληματικής και, εκτός αυτού, να ασχοληθεί κριτικά με το θέμα της δημοκρατίας, για την οποία πιστεύει ότι έχει περιέλθει σε κρίση. Το ότι η διάγνωση κυρίως έχει γίνει σε σχέση με τα αριστεροδημοκρατικά σοσιαλιστικά κόμματα προκύπτει από τη διαμόρφωση των ερωτημάτων, τα οποία δε θα άρμοζαν σε μια έρευνα σχετικά με τα δεξιά κόμματα.⁵⁵ Μεθοδολογικά κυριαρχεί η προσέγγιση της μαζικής ψυχολογίας, που επηρεάζεται από τον Gustave Le Bon, σε σχέση με την προσέγγιση της κοινωνιολογίας της οργάνωσης. Αλλά και σε μια μεταγενέστερη μελέτη του, ο Michels τονίζει τη βασική σημασία της ψυχολογικής διαπραγμάτευσης κοινωνιολογικών αντικειμένων. Υποστηρίζει ότι, εάν είναι σωστό ότι άλλες επιστήμες παρέχουν αντικείμενα στην κοινωνιολογία, τότε μόνον η ψυχολογική διαπλοκή αυτών των αντικειμένων οδηγεί πρώτα στην κοινωνιολογία, δηλαδή στην πλήρη ανάλυση της αιτιότητας.⁵⁶

Επανειλημμένη αναφορά έχει γίνει κυρίως σε μια φημισμένη περικοπή:

«Ο κοινωνιολογικός θεμελιώδης νόμος, στον οποίο έχουν υποταγεί άνευ όρων τα πολιτικά κόμματα –η λέξη πολιτική εδώ εκλαμβάνεται με την ευρύτατη έννοια–, μπορεί εν συντομία να είναι ο εξής: η οργάνωση είναι η μητέρα της κυριαρχίας των εκλεγμένων πάνω στους ψηφοφόρους τους, των εντεταλμένων πάνω στους εντολείς τους, των εκπροσωπούντων πάνω στους εκπροσωπευόμενους. Ο σχηματισμός ολιγαρχιών στους κόλπους των πολυειδών μορφών της δημοκρατίας είναι οργανικής υφής, δηλαδή μια τάση στην οποία υπόκειται αναγκαστικά κάθε οργάνωση, και η σοσιαλιστική και η ίδια η φιλελεύθερη».⁵⁷

55. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, ό.π., σ. XLIV κ.ε.

56. R. Michels, *Soziologie als Gesellschaftswissenschaft*, Βερολίνο 1926, σ. 136 κ.ε.

57. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, ό.π., σ. 370 κ.ε.

Αυτή η διατύπωση του «σιδηρού κανόνα της ολιγαρχίας» είναι η πιο άκαμπτη διατύπωση, στην οποία είχε μέχρι τότε προβεί ο Michels, μοιάζει με τη διατύπωση ενός φυσικού νόμου. Από τη σκοπιά της θεωρίας της δημοκρατίας, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Michels συνδέει την ανάλυση των κομμάτων με την ανάλυση του βοναπαρτισμού:

«Ο βοναπαρτισμός είναι η θεωρία της κυριαρχίας της μεμονωμένης θέλησης, που αρχικά προέρχεται από τη γενική θέληση, χειραφετείται όμως από αυτήν και, τέλος, γίνεται κυρία του εαυτού της. Η δημοκρατική γέννηση της μεμονωμένης θέλησης την προστατεύει από τους κινδύνους του αντιδημοκρατικού παρόντος της [...] Αποτελεί τη σύνθεση της δημοκρατίας με την αυτοκυριαρχία. Ο εκλεγμένος, επειδή προέρχεται από την κάλπη, δεν ανέχεται καμιά αντίρρηση. Αλλά και επειδή ενσαρκώνει τη λαϊκή πλειοψηφία, κάθε αντιπολίτευση εναντίον του είναι αντιδημοκρατική».⁵⁸

Όμως και στα κόμματα οι μάζες έχουν το αίσθημα ότι παραμένουν κύριοι των κυρίων τους, η διαδικασία της μεταβίβασης της εντολής έχει ένα επίχρισμα νομιμότητας. Ο ηγέτης του κόμματος εμφανίζεται ως δημιουργητής των μαζών, ως νόμιμη έκφραση μιας θέλησης, και ακριβώς αυτό του δίνει το δικαίωμα να στρέφεται ενάντια σε κάθε αντιπολίτευση και, μάλιστα, να τη θεωρεί ως κάτι το ανεπίτρεπτο και παράνομο. Και εδώ γίνεται μια εξίσωση κόμματος και προσώπου· οι επιθέσεις ενάντια στο πρώτο μοιάζουν να ισχύουν και για το δεύτερο. Οι αγώνες ανάμεσα στους ηγέτες για την εξουσία τελειώνουν κατά κανόνα με την απορρόφηση των νέων ηγετών από την παλιά ελίτ.⁵⁹ Με τη θέση της απορρόφησης των φιλόδοξων ανερχόμενων δυνάμεων από τους κυριαρχούντες, ο Michels έχει στο μυαλό του τη θεωρία για την κυκλοφορία των ελίτ του Pareto, την οποία, σε άλλη στιγμή, χαρακτηρίζει ως μία από τις πιο σημαντικές θεωρίες της φιλοσοφίας της ιστορίας των νεότερων χρόνων.⁶⁰ Βεβαίως, ο Michels πιστεύει ότι η διαδικασία συνίσταται λιγότερο στην αντικατάσταση των παλιών ελίτ και περισσότερο στη μορφή μιας διαρκούς συγχώνευσης των νέων στοιχεί-

58. Στο ίδιο, σ. 210.

59. Στο ίδιο, σ. 179.

60. R. Michels, *Probleme der Sozialphilosophie*, Λυψία-Βερολίνο 1914, σ. 132.

ων με τα παλιά.⁶¹ Τις προσπάθειες για την παρεμπόδιση της εξουσίας του αρχηγού (δημοψήφισμα, αυτοπεριορισμός των αρχηγών), καθώς και «αντιαυταρχικά» αντίθετα ρεύματα (συνδικαλισμός, αναρχισμός), ο Michels τα θεωρεί ως, σε τελευταία ανάλυση, ανεπιτυχή. Ακόμη και μια επιτυχής σοσιαλιστική επανάσταση δημιουργεί μια τάξη εξουσίας, που δεν μπορεί να εκφύγει των τάσεων των μειονοτήτων για κυριαρχία, και που αναδεικνύει πάλι μια πολιτική τάξη. Δυνατή είναι μόνο μια κάποια άμβλυνση του νόμου της ολιγαρχίας, όταν, για παράδειγμα, βελτιώνονται οι βιοτικές συνθήκες των μαζών, το μορφωτικό τους επίπεδο και, συνεπώς, η ικανότητά τους για κοιτική.⁶²

6. ROBERT MICHELS ΚΑΙ MAX WEBER

Η επαφή με τον Max Weber προέκυψε μέσω της συνεργασίας του Michels στο *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* (Αρχείο Κοινωνικών Επιστημών και Κοινωνικής Πολιτικής). Το περιοδικό ιδρύθηκε με το όνομα *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik* (Αρχείο Κοινωνικής Νομοθεσίας και Στατιστικής), το 1888 από τον Heinrich Braun.⁶³ Όταν ο Weber ανέλαβε τη σύνταξη του περιοδικού με τον Sombart και τον Jaffé, προσπάθησε να γίνουν δημοσιεύσεις σχετικά με τη σοσιαλδημοκρατία. Στο προαναφερθέν άρθρο του Blank σχετικά με το σοσιαλδημοκρατικό εκλογικό σώμα, ο Weber πρόσθεσε μια σημείωση, στην οποία έκανε έκκληση για έρευνες γύρω από τα μέλη και την οργάνωση του κόμματος. Και εδώ, δεν έπρεπε να βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος οι έξωθεν επιδράσεις, αλλά η εσωτερική διαφοροποίηση του κόμματος και τα προβλήματα που προκύπτουν από αυτήν, όπως, για παράδειγμα, ο ρόλος των επαγγελματιών πολιτικών και η τάση κάθε κοιματικού σχηματισμού να γίνει αυτοσκοπός για τους οπαδούς του.⁶⁴

61. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, ό.π., σ. 352.

62. Στο ίδιο, σ. 374 κ.ε.

63. Βλ. Ingrid Gilcher-Holtey, «Intellektuelle in der sozialistischen Arbeiterbewegung. Karl Kautsky, Heinrich Braun und Robert Michels», στο von J. Rojahn κ.ά. (επιμ.), *Marxismus und Demokratie. Karl Kautskys Bedeutung in der sozialistischen Arbeiterbewegung*, Φρανκφούρτη-Νέα Υόρκη 1992, σ. 377 κ.ε.

64. M. Weber, «Bemerkungen im Anschluß an den vorstehenden Aufsatz», στο *AfSS*, XX τόμ. 1905, Heft 3, σ. 550 κ.ε.

Σε αυτές τις απαιτήσεις ήθελε ο Michels να ανταποκριθεί με τις εργασίες για το *Archiv*. Ανάμεσα σε αυτόν και τον Weber αναπτύχθηκε μια πυκνή αλληλογραφία και είναι σίγουρα σωστό, γι' αυτήν την περίοδο, να θεωρείται ο κατά δώδεκα χρόνια μεγαλύτερος Weber ως μέντορας του Michels:

«Ο Max Weber έβλεπε, κατά κάποιον τρόπο, στον Robert Michels το δικό του alter ego όσον αφορά την ηθική του φρονήματος· δηλαδή, μια προσωπικότητα που είχε την τάση να συνάγει ηθικές συνέπειες από προϋποθέσεις, που ήταν πολλαπλώς κοινές με εκείνες του Weber και τις οποίες ο τελευταίος, λιγότερο ή περισσότερο, τις απέκλειε για τον εαυτό του, από άκαμπτη ορθολογιστική αυτοπειθαρχία. Δεν είναι τυχαίο ότι οι επιστολές του Weber προς τον Michels περιέχουν τις πιο αυθόρμητες και άμεσες θέσεις για πολιτικά, επιστημονικά και προσωπικά προβλήματα που, γενικώς, διαθέτουμε από αυτόν».⁶⁵

Όταν απορρίπτεται η αίτηση του Michels για την αποδοχή της υφηγεσίας του, ο Weber καυτηριάζει αυτόν τον περιορισμό της ελευθερίας της επιστήμης και της διδασκαλίας. Σε ένα άρθρο στη φιλελεύθερη *Frankfurter Zeitung*, ο Weber κάνει λόγο για τη «λεγόμενη ελευθερία της διδασκαλίας» στα γερμανικά πανεπιστήμια.⁶⁶ Στα πλαίσια των προσπαθειών υποστήριξης της καριέρας του Michels, ο Weber γράφει στον καθηγητή Loria στο Τορίνο, ότι ο Michels θα αποτελούσε ένα κόσμημα για κάθε γερμανικό πανεπιστήμιο. Υποστηρίζει ότι κανένας δεν έχει ασχοληθεί τόσο με το διεθνές εργατικό κίνημα όσο ο Michels και ότι η απόρριψη της υφηγεσίας του τελευταίου οφείλεται μόνο σε πολιτικούς λόγους.⁶⁷ Όμως ο Weber δεν παρέλειψε, επίσης, να απευθύνει στον Michels παραινήσεις, ώστε ο τελευταίος να συντάσσει με πιο μεγάλη επιμέλεια τα κείμενά του, δεδομένου ότι σε όλες του τις μελέτες είναι φανερό η

65. Wolfgang J. Mommsen, «Robert Michels und Max Weber, Gesinnungsethischer Fundamentalismus versus verantwortungsethischen Pragmatismus», στο von W.J. Mommsen - W. Schwentker (επιμ.), *Max Weber und seine Zeitgenossen*, Göttingen-Zürich 1988, σ. 198· βλ. Lawrence A. Scaff, «Max Weber and Robert Michels», στο *American Journal of Sociology*, τόμ. 86 (1981), σφ. 2.

66. W.J. Mommsen, «Max Weber. Ein politischer Intellektueller im Deutschen Kaiserreich», στο von G. Hübinger - W.J. Mommsen (επιμ.), *Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich*, Φρανκφούρτη 1993, σ. 47 κ.ε.

67. M. Weber, «Brief an Achille Loria vom 1.1.1907», στο M. Weber, *Briefe*, ό.π., σ. 207.

βιασύνη με την οποία παράγονται.⁶⁸ Ο Michels από τη μεριά του αφιέρωσε στον Weber την πρώτη έκδοση της *Κοινωνιολογίας των κομμάτων*. Το 1913, προσεχώρησε στον κύκλο των εκδοτών του *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*. Η δραστηριότητα όμως αυτή δεν κράτησε για πολύ, διότι με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου εκδηλώθηκαν αγεφύρωτες πολιτικές διαφορές ανάμεσα στον Weber και τον Michels, που οδήγησαν τον τελευταίο να παραιτηθεί από τον κύκλο των συνεκδοτών του περιοδικού. Στη νεκρολογία του Michels για τον Max Weber διαφαίνεται ακόμη ο σεβασμός για τον παλιό μέντορα, όπως όταν χαρακτηρίζει το σπίτι του εκλιπόντος στη Χαϊδελβέργη ως σημαντικότερο πολιτισμικό κέντρο της Γερμανίας, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Παρατηρεί ωστόσο, ότι ο Weber δεν κατόρθωσε πλήρως να προσαρμοστεί σε μη γερμανικά περιβάλλοντα και, για παράδειγμα, γνώριζε μόνο εξ ακοής έναν αλλοδαπό διανοητή, όπως ήταν ο Pareto.⁶⁹

Τις προσδοκίες που απέθετε ο Michels στη σοσιαλδημοκρατία, ο Weber δεν μπορούσε να τις συμμεριστεί. Του αντέταξε ότι και ένα ταξικό κόμμα με ταξικά ιδανικά δε θα μπορούσε να γίνει τίποτε άλλο από μια «μηχανή», με την έννοια του αμερικανικού κομματικού συστήματος. Η σοσιαλδημοκρατία, είτε κοινοβουλευτική είτε συνδικαλιστική, εξελίσσεται σε μια κανονική κομματική μηχανή.⁷⁰ Στη γραφειοκρατικοποίηση ο Weber βλέπει μια εγγύηση ότι δε θα δημιουργηθεί καμιά επαναστατική απειλή, παρά την αντίθετη αντίληψη που κυκλοφορεί στην αστική τάξη. Εκτιμά, όπως ο Michels, την τάση γραφειοκρατικοποίησης των σύγχρονων μαζικών κομμάτων ως συνέπεια της επιδεξιότητας της ηγεσίας και της ανεπάρκειας των μαζών. Πιστεύει ότι μπορεί μεν να κατακριθεί η κυριαρχία των επαγγελματικοποιημένων κομματικών στελεχών, που χαρακτηρίζει κυρίως τη σοσιαλδημοκρατία, δεν μπορεί όμως να καταργηθεί.⁷¹ Στα κόμματα συμβαίνει το ίδιο όπως και στο κράτος: Η αμειβόμενη επαγγελματική εργασία καταλαμβάνει τη θέση της επικουρικής διοίκησης των προκρίτων, τα κεντρικά γραφεία κερδί-

68. M. Weber, «Brief an R. Michels vom 20.6.1907», *ό.π.*, σ. 318.

69. R. Michels, «Max Weber (1920)», στο R. Michels, *Masse, Führer, Intellektuelle*, *ό.π.*

70. M. Weber, «Brief an R. Michels vom 6.11.1907», *ό.π.*, σ. 423.

71. M. Weber, «Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland (1918)», στο M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, Mit einem Geleitwort von Theodor Heuss, επιμ.: von J. Winkelmann, Tübingen 1980, 4 Auflage, σ. 324 κ.ε.

ζουν εξουσία σε βάρος των τοπικών μονάδων, η γραφειοκρατικοποίηση συμβαδίζει παράλληλα με τη δημοκρατία.⁷² Ο ορισμός των υποψηφίων και ο αγώνας για ψήφους αποτελούν, σύμφωνα με τον Weber, τα πιο σημαντικά καθήκοντα των κομμάτων· δημοκρατία σημαίνει de facto επιλογή ανάμεσα σε πολλούς υποψηφίους. Η τάση για γραφειοκρατικοποίηση μπορεί να έρθει σε αντίθεση με τη χαρισματική κυριαρχία του ηγέτη του κόμματος, οπότε και αυτός θα προσπαθήσει, στην περίπτωση αυτή, να εξαναγκάσει τη γραφειοκρατία να τεθεί κάτω από τις υπηρεσίες του.⁷³

Σε αντίθεση με τον Michels, για τον Weber, ο κοινοβουλευτισμός παραμένει, παρά τις εξελίξεις αυτές, η καλύτερη δυνατή «τεχνική του σχηματισμού της κρατικής βούλησης», κάτω από τις συνθήκες της μαζικής δημοκρατίας. Ο Weber τονίζει την αναγκαιότητα του επαγγελματία κοινοβουλευτικού και τάσσεται υπέρ της αύξησης της εξουσίας του κοινοβουλίου, ώστε να μπορεί να μεταβληθεί σε τόπο μιας γνήσιας ανάδειξης ηγετών.⁷⁴ Ενώ ο Weber θεωρεί τη δυνατότητα της δημοψηφισματικής δημοκρατίας ως αντίβαρο στη γραφειοκρατικοποίηση, ο Michels την εκλαμβάνει ως το θλιβερό συστατικό της στοιχείο. Τα μαζικά κόμματα με γραφειοκρατία είναι, σύμφωνα με τον Weber, πιο κατάλληλα για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας από τα κόμματα των προκρίτων.⁷⁵ Κομματικοί ηγέτες, όπως ο August Bebel στη σοσιαλδημοκρατία, μπορούν να αναχαιτίσουν την ανάπτυξη της εξουσίας της γραφειοκρατίας, όταν διαθέτουν την εμπιστοσύνη της μάζας λόγω του χαρισματικού τους χαρακτήρα.⁷⁶ Γενικά, όμως, υπάρχει μια τάση προς όφελος της γραφειοκρατίας. Το ποια θα είναι η έκβαση της σύγκρουσής της με το χάρισμα, εξαρτάται, ουσιαστικά, από το χαρακτήρα του εκάστοτε κόμματος (π.χ. κόμμα προγραμματικών διακηρύξεων, κόμμα προκρίτων, κόμμα κοσμοαντιλήψεων). Ο Weber αφήνει, βασι-

72. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*, Besorgt von J. Winkelmann, Tübingen 1976, 5, revidierte Auflage, σ. 568. Τμήμα του βιβλίου σε ελληνική μετάφραση, *Κοινωνιολογία του κράτους*, Εισαγωγή-μετάφραση Μ. Κυπριάου, Κένταυρος, 1996.

73. Στο ίδιο, σ. 666 κ.ε.

74. M. Weber, *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland*, ό.π., σ. 351 κ.ε.

75. W.J. Mommsen, *Robert Michels und Max Weber*, ό.π., σ. 209 κ.ε.

76. M. Weber, «Politik als Beruf», στο M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, ό.π., σ. 542. Ελληνική έκδοση: Max Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

κά, ανοιχτό το ζήτημα, ο Michels, αντίθετα, το λύνει, τουλάχιστον για τον ίδιο του τον εαυτό, υπέρ του καισαρισμού· γι' αυτόν, φαίνεται πως ο Μουσολίνι ανταποκρίνεται σε όλες τις προσδοκίες που απευθύνονται σε ένα χαρισματικό ηγέτη:

«Το ουσιαστικό είναι, ακριβώς, ότι ο φασισμός έχει βρει στον Μπενίτο Μουσολίνι μια ηγετική φύση πρώτου μεγέθους. Ο Μουσολίνι συνδυάζει μια ευτυχή ιδιοσυγκρασία με μια οξεία διαίσθηση για το δυνατό και κατορθώσιμο, ιερή πίστη στον ίδιο του τον εαυτό και την αποστολή του, καθώς και μια ασυνήθιστη δύναμη επιρροής στις μάζες, με μια πραγματικά σπάνια τόλμη».⁷⁷

7. ΑΠΗΧΗΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

Λόγω της ευρύτατης απήχησης του έργου του Michels, στόχος των αναλύσεων που ακολουθούν είναι να διασαφηνιστούν οι αναφορές που έγιναν στην εισαγωγή, με ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα. Με τον Michels δεν έχει μόνο σχέση η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνιολογίας αλλά, παράλληλα, και ο διαχωρισμός της από την πολιτική:

«Με τον Robert Michels [και μάλιστα με την προσωπική του εξέλιξη] διαχωρίζεται η θεωρία του επαναστατικού κόμματος από τη θεωρία σχετικά με το επαναστατικό κόμμα· ακριβώς όπως με τον Tocqueville διαχωρίζεται η σύγχρονη δημοκρατική θεωρία από τη θεωρία για τη σύγχρονη δημοκρατία. Στο ξεκίνημα της σύγχρονης πολιτικής κοινωνιολογίας σημειώνεται ένας διαχωρισμός της πρώτης γενιάς σύγχρονων πολιτικών κοινωνιολόγων από τα αντίστοιχα δρώντα υποκείμενα [...] Με τον τρόπο αυτό, ο Michels συμβάλλει ταυτόχρονα σε μια αυτοκατανόηση της σύγχρονης πολιτικής κοινωνιολογίας, έτσι ώστε να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της με επιστημονικούς, αντί με πολιτικούς όρους».⁷⁸

77. R. Michels, «Der Aufstieg des Faschismus in Italien (1924)», στο R. Michels, *Masse, Führer, Intellektuelle*, ό.π., σ. 293. Σχετικά με την απήχηση του Michels στην Ιταλία, Timm Genett, «Robert Michels in der italienischen Diskussion der achtziger und neunziger Jahre», στο *Politische Vierteljahresschrift*, 35 Jg. 1994, Heft 4.

78. Hetscher, ό.π., σ. 11.

Σύμφωνα με τη λογική αυτού του διαχωρισμού, πρέπει επίσης να γίνει διάκριση ανάμεσα στην πολιτική απήχηση του Michels, κυρίως μέσα στο εργατικό κίνημα, από την επιστημονική του απήχηση. Καταρχάς θα ασχοληθούμε με την πρώτη.

Οι μελέτες του Michels, σχετικά με την πραγματικότητα της οργάνωσης του προλεταριακού κόμματος, αναπτύσσουν προβληματικές που, να μεν εμφανίζονται στη μαρξιστική θεωρία, όμως, στην περαιτέρω εξέλιξή τους, ως ένα μεγάλο βαθμό, ξεχάστηκαν. Αφενός έλειπε μια αυτοκριτική του κόμματος όσον αφορά τις μορφές οργάνωσής του, αφετέρου αυτό απέρριπτε εντελώς κάθε «έξωθεν» θεματοποίηση. Στη διαμάχη με τις μελέτες του Michels, στο βαθμό που αποτέλεσαν αντικείμενο ενασχόλησης, αυτό γίνεται σαφές. Στο περιοδικό *Sozialistische Monat shefte*, ένα φυλλάδιο των ρεβιζιονιστών, υπήρχε μια απορριπτική βιβλιοκριτική τόσο της *Κοινωνιολογίας των Κομμάτων* όσο και των πιο σημαντικών εργασιών που προσηγήθηκαν.⁷⁹ Ο Michels, σε μια απάντησή του στα τέλη του 1908, μιλάει ακόμη για το σοσιαλιστικό κίνημα ως το «δικό μας κίνημα», εμμένει, όμως, στις θέσεις του για τις τάσεις προς μια ολιγαρχική κατεύθυνση. Υποστηρίζει ότι, βέβαια, ως πολιτικός δεν μπορεί να είναι αδιάφορος σε ποιο τελειωτικό αποτέλεσμα οδηγεί η έρευνά του, όμως ως επιστήμονας δεν έχει ιδανικά να συμπεριλάβει στις έρευνές του.⁸⁰ Όταν το 1925 δημοσιεύθηκε η δεύτερη έκδοση της *Κοινωνιολογίας των Κομμάτων*, σημειώθηκε, στα χρόνια που ακολούθησαν, μια «δεύτερη κριτική του Michels» στους κόλπους της σοσιαλδημοκρατίας. Ο Alexander Schiffrin έγραψε στο θεωρητικό περιοδικό *Die Gesellschaft*, ότι η προσφορά του Michels συνίσταται στο ότι διαχώρισε το πρόβλημα της δημοκρατίας από την παραδοσιακή σύνδεσή του με το κράτος και το αντιμετώπισε ως φαινόμενο των οργανώσεων, ιδιαίτερα των κομμάτων.⁸¹ Όμως, συνολικά ο Schiffrin θεωρεί ως λαθεμένη τη θέση του Michels περί ολιγαρχίας. Υποστηρίζει ότι η έννοια της ολιγαρχίας χρησιμοποιείται

79. Eduard Bernstein, «Die Demokratie in der Sozialdemokratie», στο *Sozialistische Monatshefte*, XII Jahrgang 1908, Heft 18/19· Paul Kampffmeyer, «Arbeiterdemokratie», στο *Sozialistische Monatshefte*, XV Jg. 1911, Heft 18.

80. R. Michels, «Einige Randbemerkungen zum Problem der Demokratie, Eine Erwiderung», στο *Sozialistische Monatshefte*, XII Jg. 1908, Heft 25.

81. Alexander Schiffrin, «Parteiapparart und Parteidemokratie», στο *Die Gesellschaft, Internationale Revue für Sozialismus und Politik*, 7 Jg. 1930, σ. 505. Επίσης, στο *Theorie und Soziologie der politischen Parteien*, ό.π., τόμ. II.

αντιφατικά· ενώ, δηλαδή, από τη μια μεριά σημαίνει την προσωπική κυριαρχία των ανώτερων ηγετικών στρωμάτων, από την άλλη σημαίνει την ανώνυμη κυριαρχία του μηχανισμού της οργάνωσης. Κατά την άποψη του Schiffrin, ο κομματικός μηχανισμός αυτός καθ' εαυτός δεν είναι ολιγαρχικός· μάλλον μπορεί να εμποδίσει ή να προωθήσει τη δημοκρατία στο κόμμα, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Ο Schiffrin υποστηρίζει ότι ο κομματικός μηχανισμός είναι η μορφή της αυτοοργάνωσης της τάξης, φορέας της πολιτικής ανεξαρτησίας του προλεταριάτου: Με το ευρύ στρώμα των μη επαγγελματικών στελεχών εξαφανίζεται η αντίθεση μεταξύ ηγετών και μελών· αρχές όπως η ελευθερία της κριτικής και η σχετική ανεξαρτησία των τοπικών οργανώσεων θα ενίσχυαν τόσο την ενδοκομματική δημοκρατία όσο και την ελκτική εικόνα του κόμματος προς τα έξω.⁸²

Πιο σκληρή από ό,τι στο σοσιαλδημοκρατικό κίνημα ήταν η κριτική που ασκήθηκε στον Michels από τους κόλπους του κομμουνιστικού κινήματος. Εδώ φαίνεται να ισχύει, μια για πάντα, η ρήση του Georg Lukács:

«Για να υποβιβασθεί η δημοκρατία, ιδιαίτερα η δημοκρατία των εργατών, έχουν αναχθεί σε “κοινωνιολογικούς νόμους” εκείνα τα φαινόμενα, τα οποία ο ρεφορμισμός ανέδειξε στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και στα συνδικάτα, και στα οποία τα τελευταία ασκούν επιρροή. Από ένα ιδιαίτερο φαινόμενο ενός τμήματος του εργατικού κινήματος, στην ιμπεριαλιστική εποχή, προέκυψε ο “νόμος”, ότι οι μάζες είναι αδύνατο να αναδείξουν από τους κόλπους τους ένα κατάλληλο ηγετικό στρώμα».⁸³

Στην κατεύθυνση αυτή κινείται και η κριτική του Schorske, ότι δηλαδή οι θέσεις του Michels θα μπορούσαν ίσως να έχουν κάποια ισχύ για σοσιαλδημοκρατικά, όχι όμως για κομμουνιστικά κόμματα. Ο Schorske υποστηρίζει ότι ο Michels δεν ερευνήσε επαρκώς τις καταβολές της γραφειοκρατίας στα εργατικά κόμματα. Άλλωστε, και τα κομμουνιστικά κόμματα δημιούργησαν γραφειοκρατίες, αλλά σε μη κομμουνιστικές χώρες δεν αποτελούσαν συντηρητική δύναμη και, επιπλέον, τα στελέχη τους δε συνδέονταν με το status

82. Στο ίδιο, σ. 508 κ.ε.

83. Georg Lukács. *Die Zerstörung der Vernunft* (1954), τόμ. III, *Irrationalismus und Soziologie*, Darmstadt und Neuwied 1974, σ. 80.

quo μέσα από υλικά συμφέροντα.⁸⁴ Εδώ, βέβαια, πρέπει να αντιτάξουμε ότι ο Michels δεν ήθελε να συμπεριλάβει στην έρευνά του το κομμουνιστικό κίνημα. Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης της *Κοινωνιολογίας των κομμάτων*, ο Michels γράφει ότι ο μπολσεβικισμός είναι βέβαια ένα μαζικό κίνημα, όχι όμως πραγματικά δημοκρατικό. Τονίζει την αναγκαιότητα της πιο αυστηρής ενότητας της θέλησης και της υποταγής των μαζών σε μια μικρή μειοψηφία συνειδητών σοσιαλιστών. Με την κατοχή της εξουσίας, το κομμουνιστικό κίνημα (όπως και το φασιστικό) από κόμμα έχει μετατραπεί σε κράτος, υποστηρίζει ο Michels, και με τον τρόπο αυτό εκπίπτει από το πλαίσιο μιας έρευνας, η οποία θέλει να αναλύσει τα κόμματα μέχρι το κατώφλι της εκάστοτε κατάκτησης της εξουσίας.⁸⁵

Η επιστημονική απήχηση του Michels ήταν πολύ πιο σημαντική από την πολιτική. Όταν στις ΗΠΑ, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο σημειώθηκε μια ιδιαίτερη ενασχόληση με το έργο του, θα πρέπει να έπαιξε ρόλο η διεθνής κατάσταση, ή καλύτερα η αντιπαράθεση με τον «ολοκληρωτισμό», η οποία κατέστησε αναγκαία μια συγκριτική έρευνα των κομμάτων και των ελίτ. Στην εισαγωγή του στην αμερικανική έκδοση της *Κοινωνιολογίας των κομμάτων*, το 1962 (μια πρώτη μετάφραση είχε ήδη δημοσιευθεί το 1915), ο Seymour M. Lipset ασχολείται με το επίπεδο της απήχησης του έργου του Michels στις ΗΠΑ εκείνη την περίοδο.⁸⁶ Ο Lipset πιστεύει ότι η προσέγγιση του Michels βρίσκει την επιβεβαίωσή της στις διάφορες αναλύσεις των συνδικάτων και άλλων ενώσεων περί οργάνωσης. Και από την άλλη μεριά, τονίζει τις διαφορές ανάμεσα στα αμερικανικά κόμματα και τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Υποστηρίζει ότι η μικρή αξιολογική θέση των κομματικών οργάνωσεων των δημοκρατών και ρεπουμπλικάνων, που έχει σχέση με την έλλειψη συγκεντροποίησης και γραφειοκρατικοποίησής τους, οδήγησε, για παράδειγμα, τον C. Wright Mills να τις

84. Carl E. Schorske, *Die große Spaltung, Die deutsche Sozialdemokratie 1905-1917*, Βερολίνο 1981, σ. 159, (*German Social Democracy of 1905-1917*, Cambridge/Mass. 1955).

85. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, ό.π., σ. LV κ.ε.

86. Seymour Martin Lipset, «Introduction», στο R. Michels, *Political Parties, A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1962· σχετικά με την αγγλοσαξονική απήχηση του Michels: πρβλ. David Beetham, «Michels and his critics», στο *Archives européennes de Sociologie*, 22 Jahrgang 1981, Heft 1.

αγνοήσει πλήρως στο έργο του *The Power Elite*. Ο Lipset βλέπει στον ανταγωνισμό των οργανώσεων και των κομμάτων της πλουραλιστικής κοινωνίας μια μετριασμένη εκδοχή της θέσης του Michels για την ολιγαρχία. Πιστεύει ότι και οι ηγέτες ενός συνδικάτου, που δε λειτουργεί δημοκρατικά, πρέπει να εκπληρώσουν, τουλάχιστον ως έναν κάποιο βαθμό, τις επιθυμίες των μελών τους, διότι διαφορετικά τα τελευταία, για παράδειγμα, θα μεταπηδήσουν σε μια ανταγωνιστική οργάνωση. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για τους ηγέτες των κομμάτων όσον αφορά τη σχέση τους με τα μέλη και τους ψηφοφόρους. Ακόμη και ομάδες με ολιγαρχική δομή συμβάλλουν στη διατήρηση της πολιτικής δημοκρατίας, με το να εμποδίζουν μια μονόπλευρη συγκέντρωση εξουσίας, μέσω του ανταγωνισμού που αναπτύσσουν μεταξύ τους.⁸⁷

Ο Lipset θεωρεί το έργο του Michels ως μία από τις προσπάθειες για την ανάπτυξη μιας νέας κατεύθυνσης της πολιτικής επιστήμης: *The «Elitist» Theory of Democracy*. Στο επίκεντρο αυτής της έννοιας βρίσκεται η σκέψη, που την έχουμε ήδη συναντήσει στον Max Weber, ότι η δημοκρατία αποτελεί, κυρίως, μια επιλογή ηγετών. Σύμφωνα με τη σκέψη αυτή πρέπει να συμφιλιωθούν δυο αντιφατικές απόψεις μιας παραδοσιακής αντίληψης: η κλασική δημοκρατική θεωρία και η θεωρία των ελίτ. Η αύξηση της εξουσίας των ελίτ οδήγησε, σύμφωνα με αυτή την άποψη, στην αύξηση του χάσματος ανάμεσα στο δημοκρατικό ιδεώδες και την πραγματικότητα. Η μόνη εναλλακτική λύση, κατά τον Lipset, είναι ένας επανακαθορισμός της δημοκρατίας, όπου πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο σταθερό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος, τον πλουραλιστικό ανταγωνισμό των ελίτ και την ευθύνη τους απέναντι στους ψηφοφόρους.⁸⁸

Ένα βήμα προς την κατεύθυνση αυτή επιχείρησε ο James Burnham, με το βιβλίο του, *The Machiavellians. Defenders of Freedom*. Για τον Burnham, ο Michels μαζί με τον Mosca και τον Pareto ανήκουν στους «μακιαβελιστές του 20ού αιώνα». Η συμβολή τους συνίσταται στο ότι είχαν αναγνωρίσει τον αγώνα για την κοινωνική εξουσία, με τις ανοιχτές και κρυφές του μορφές, ως ένα βασικό θέμα της πολιτικής επιστήμης. Για να μπορεί να γίνει κατανοητή η

87. Lipset, ό.π., σ. 33 κ.ε.

88. Peter Bachrach, *Die Theorie demokratischer Elitenherrschaft. Eine kritische Analyse*, Mit einer Vorrede von Sheldon S. Wolin, Φρανκφούρτη 1967, σ. 11, 19 (το αμερικανικό πρωτότυπο 1967).

κοινωνία, πρέπει να ληφθεί υπόψη η πιο σημαντική κοινωνική διάκριση, εκείνη ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, σε ελίτ και μη-ελίτ.⁸⁹ Σύμφωνα με τον Burnham, ο Michels διαπίστωσε ορθά ότι η κλασική θεωρία της δημοκρατίας δεν αντιστοιχεί με κανένα τρόπο στην πραγματικότητα, δηλαδή ότι δεν είναι δυνατή μια αυτοκυβέρνηση του λαού. Αυτή η θεωρία μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο σε ένα ειδικό ιστορικό πλαίσιο, δηλαδή στον αγώνα της ανερχόμενης αστικής τάξης για την κατάκτηση της εξουσίας απέναντι στην αριστοκρατία. Στη σύγχρονη κατάσταση, η κλασική θεωρία της δημοκρατίας έχει μια εντελώς διαφορετική, αρνητική επίδραση: ενισχύει τη διεθνή τάση για βοναπαρτισμό. Με αυτή την έννοια ο Burnham αντιλαμβάνεται τη δεσποτική κυριαρχία, που στηρίζεται σε δημοκρατικούς τύπους, με άλλα λόγια, μια συγκέντρωση όλων των μέσων εξουσίας στο κράτος, με την επίκληση της εικαζόμενης θέλησης του λαού.⁹⁰ Λόγω αυτού του κινδύνου, οι μακιαβελιστές, όσο κι αν φαίνεται στην αρχή παράδοξο, μεταβάλλονται σε προασπιστές της ελευθερίας. Η θεωρία τους περί ελίτ μπορεί, κατά τον Burnham, να αναπτυχθεί ακόμα παραπέρα, με σκοπό την παρουσίαση ενός συστήματος, μέσα στο οποίο οι αντιπολιτευόμενες ελίτ συναγωνίζονται την κυρίαρχη ελίτ για την εξουσία. Ο Michels υποτίμησε τη σημασία της αντιπολίτευσης ως δημοκρατικής έκφρασης. Οι ηγέτες της αντιπολίτευσης, υποστηρίζει ο Burnham, πρέπει να λάβουν υπόψη τους, ως ένα βαθμό, τις μάζες. Και αντίστροφα, η πίεση των μαζών στους ηγέτες της αντιπολίτευσης προκαλεί μια έμμεση πίεση σε όλη την ηγεσία.⁹¹ Από τη διαμάχη των ελίτ για την προσέλκυση της εύνοιας του λαού προκύπτει, για τον Burnham, μια νέα μορφή της δημοκρατίας.

Στο έργο του Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, που εκδόθηκε ένα χρόνο πριν από το βιβλίο του Burnham, η θεωρία των ελίτ στη δημοκρατία έλαβε την πιο γνωστή ίσως μορφή της. Χωρίς να αναφέρει ονομαστικά τον Michels, ο Schumpeter ασχολείται με τα επιχειρήματα που αναφέρθηκαν τελευταία. Έχει και αυτός την άποψη ότι η κλασική θεωρία αποδίδει στο εκλογικό σώμα ένα εύρος πρωτοβουλιών, που είναι εντελώς ξένο με την πραγματικότητα. Οι κοινωνικές συλλογικότητες θα μπορούσαν εντού-

89. James Burnham, *Die Machiavellisten, Verteidiger der Freiheit*, Ζυρίχη 1949, σ. 225 κ.ε. (*The Machiavellians, Defenders of Freedom*, Σικάγο 1943).

90. Στο ίδιο, σ. 170 κ.ε., 240.

91. Στο ίδιο, σ. 167 κ.ε.

τους να δρουν αποκλειστικά με το να αποδέχονται μιαν ηγεσία και, ενδεχομένως, να ανακαλούν αυτή την αποδοχή. Αποφασιστική σημασία έχει η τυπική διαδικασία του σχηματισμού κυβέρνησης, που έχει ως βάση τον ελεύθερο ανταγωνισμό για ψήφους. Ο ρόλος του λαού συνίσταται, κατά τον Schumpeter, στην ανάδειξη μιας κυβέρνησης. Η δημοκρατική μέθοδος είναι μια διαδικασία για την επίτευξη πολιτικών αποφάσεων, κατά την οποία μερικοί αποκτούν την αρμοδιότητα λήψης αποφάσεων, μέσω μιας ανταγωνιστικής πάλης για την ψήφο του λαού.⁹² Αυτοί οι ψηφοφόροι πρέπει να αποδεχθούν ότι η πολιτική δραστηριότητα είναι υπόθεση του εκλεγμένου και όχι δική τους. Πρέπει να αποφεύγουν να προδιαγράφουν στον κοινοβουλευτικό αντιπρόσωπο, τι πρέπει να κάνει.⁹³ Η πρωτοβουλία του εκλογικού σώματος περιορίζεται ακόμη περισσότερο με την ύπαρξη κομμάτων:

«Οι πολιτικοί των κομμάτων και οι κομματικοί μηχανισμοί αποτελούν μόνο την απάντηση στο γεγονός ότι η μάζα των ψηφοφόρων δεν είναι ικανή για καμία άλλη πράξη εκτός από τον πανικό, και αποτελούν μια προσπάθεια ρύθμισης του πολιτικού αγώνα του ανταγωνισμού, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως τις ανάλογες πρακτικές ενός οικονομικού ομίλου. Η ψυχοτεχνική της διεύθυνσης και της διαφήμισης του κόμματος, των συνθημάτων και των εμβλημάτων δεν είναι απλά ένα πάρεργο. Ανήκουν στην ουσία της πολιτικής».⁹⁴

Όπως, ακριβώς, ο Schumpeter προσπαθεί να γεφυρώσει την αντίθεση ανάμεσα στη μάζα, την ελίτ, τους ψηφοφόρους και τον κομματικό μηχανισμό, με τον ίδιο τρόπο θέλει να κλείσει και το χάσμα ανάμεσα στη δημοκρατία και στη γραφειοκρατία. Την τελευταία δεν τη θεωρεί –όπως ο Michels– ως εμπόδιο της δημοκρατίας, αλλά, όπως ο Weber, ως ένα αναπόφευκτο συνοδευτικό φαινόμενο ή ακόμη ως αναγκαία προϋπόθεση. Μια δημοκρατική κυβέρνηση σε μια σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία πρέπει για όλες τις σφαίρες της δημόσιας δραστηριότητας να διαθέτει τις υπηρεσίες

92. Joseph Schumpeter, *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie* (Einleitung von Edgar Salin), Μόναχο 1975, 4 Auflage, σ. 427 κ.ε. (*Capitalism, Socialism and Democracy*, Νέα Υόρκη 1942· ελλ. έκδ.: *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, ΚΕΠΕ, 1972).

93. Στο ίδιο, σ. 468.

94. Στο ίδιο, σ. 450.

μας καλά εκπαιδευμένης γραφειοκρατίας, με ένα υψηλό αίσθημα των υποχρεώσεών της και ένα, όχι λιγότερο ισχυρό, *esprit de corps*. Η γραφειοκρατία πρέπει να είναι αρκετά ισχυρή, ώστε να μπορεί να αναλάβει την ηγεσία σε ώρα ανάγκης και να καθοδηγήσει τους πολιτικούς.⁹⁵

Η θεωρία της δημοκρατίας για τις ελίτ εμπεριέχει στον πυρήνα της έναν άλλο προβληματισμό από εκείνον των αναλύσεων του Michels για τα κόμματα. Ενδιαφέρεται για τη, λιγότερο ή περισσότερο, δημοκρατική λειτουργία μιας σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, όχι για την πραγματοποίηση της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού ως στόχου του εργατικού κινήματος. Ανεξάρτητα από αυτό, είναι πολύ αμφίβολο αν ο Michels θα είχε αποδεχθεί τις βασικές προϋποθέσεις της δημοκρατικής θεωρίας για τις ελίτ. Για τον πρώιμο Michels, θα ήταν, προφανώς, πολύ λίγο δημοκρατική και ιδιαίτερα ελιτίστικη, ενώ, για τον ύστερο Michels, θα ίσχυε ακριβώς το αντίστροφο. Ο σοσιαλιστής Michels δε θα είχε δεχθεί να καταστεί βασικά αδύνατη η αυτοκυβέρνηση του λαού, η πλήρης καθιέρωση της δημοκρατίας με το σοσιαλισμό. Ο φασίστας Michels θα θεωρούσε παράξενο να συναγωνίζονται για την εξουσία διάφορες ελίτ, στο πλαίσιο των θεσμοποιημένων δικαιικών εγγυήσεων. Στη θέση του πλουραλισμού των ελίτ υπήρχε γι' αυτόν μόνον η μία κυρίαρχη ελίτ, η οποία κατευθύνεται από τα πάνω, από τον ανταρχικό ηγέτη, και δέχεται από τα κάτω την ανταπόκριση των μαζών.

ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΙΣ

AfSS = *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*

Protokoll με τόπο και ημερομηνία = Πρακτικά του ετήσιου συνεδρίου του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας

Λίγο μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής του παρόντος άρθρου, εκδόθηκε το 16ο τεύχος του περιοδικού *Λεβιάθαν* (β' περίοδος 1996). Το τεύχος αυτό περιέχει ένα κεφάλαιο από την *Κοινωνιολογία των κομμάτων* του Michels, καθώς και κείμενα άλλων συγγραφέων, τους οποίους διαπραγματεύεται το παρόν κείμενο (Moscá, Pareto, Sorel, Schumpeter, Burnham). Όλα αυτά τα κείμενα δημοσιεύονται σε ελληνική μετάφραση.

95. Στο ίδιο, σ. 465 κ.ε.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ*

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΑ ΩΣ ΠΡΟΣΩΠΟ ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ
ΩΣ ΕΛΛΗΝΑ**

*ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ
ΕΘΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 19ου-ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ*

Η κυρίαρχη αντίληψη για τα έθνη θεωρεί πως αυτά αποτελούν φυσικά, αυθυτόστατα, ενδογενή και υπερ-ιστορικά συστατικά κάθε ανθρώπινης κοινωνίας. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση που υποστηρίζει τη διαχρονικότητα της ύπαρξης των εθνών και που για λόγους ευκολίας αποκαλώ «άποψη περί του πανάρχαιου χαρακτήρα των εθνών»,¹ δεν είναι απλά η πλέον διαδεδομένη. Είναι αυτή στην οποία συχνότερα βασίζονται οι διεθνείς σχέσεις από την εποχή της διατύπωσης του δόγματος Wilson αλλά και της λενινιστικής αντίληψης για τα εθνικά κράτη (Hobsbawm, 1990: 40).

Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις εκείνες που η ιστορική ευαισθησία επιβάλλει τη διάκριση μεταξύ εθνών, πολιτισμικών (cultural) και εθνοτικών (ethnic-ethnique) ομάδων, οι διαφορές μεταξύ τους συχνότερα ορίζονται χρονολογικά και όχι οντολογικά. Με άλλα λόγια, θεωρείται πως τα σημερινά έθνη αποτελούν εξέλιξη προγενέστερων πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων. Επιπλέον, μια σχέση συνέχειας εγκαθίσταται ανάμεσα σε αυτές τις προϋπάρχουσες μορφές κοινωνικής οργάνωσης (πολιτισμούς, εθνοτικές ο-

* Ο Γιώργος Αγγελόπουλος είναι Διδάκτωρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Cambridge.

** Για τις επισημάνσεις και τις κριτικές παρατηρήσεις τους, ευχαριστώ τους J. Cowan, H. Vermeulen, Β. και Φ. Αγγελοπούλου, Σ. Αυγητίδου, Ε. Βουτυρά, Β. Γούναρη, Γ. Παπαδάκη. Η ευθύνη των απόψεων που εκφράζονται σε αυτή τη μελέτη είναι αποκλειστικά του συγγραφέα.

1. Περισσότερο γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «the primordialist approach» (Smith, 1986). Ο Λέκκας χρησιμοποιεί τον όρο «ισχυρισμός περί της αρχαιότητας του έθνους» (Λέκκας, 1992), που τον θεωρώ αδόκιμο, εφόσον δεν πρόκειται απλώς για έναν ισχυρισμό αλλά για μία ολόκληρη θεωρητική προσέγγιση.

μάδες) και στα σημερινά έθνη. Την τελευταία αυτή άποψη υποστηρίζει, για παράδειγμα, ο άγγλος κοινωνιολόγος A.D. Smith με τη θεωρία του περί εθνοτικής καταγωγής των εθνών (Smith, 1986).² Όπως, όμως, πρόσφατα παρατήρησε και ο Π. Λέκκας, τέτοιου είδους προσεγγίσεις «επιτρέπουν τη λαθραία επανεισαγωγή της κλασικής και αντι-ιστορικής αντίληψης περί αρχαιότητας, έθνους και εθνικισμού» (Λέκκας, 1992: 103). Και αυτή η προσέγγιση (της συνέχειας εθνοτικών ομάδων-εθνών) έχει συχνά επηρεάσει το πλαίσιο διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η απόφαση 16, της 21ης Φεβρουαρίου 1992, της Γραμματείας του ΟΗΕ, βάσει της οποίας οι όροι «εθνική ομάδα» (national group) και «εθνοτική ομάδα» (ethnic group) θεωρούνται ταυτόσημοι ως προς την πολιτική σημασία τους.³

Η μελέτη μας έχει ως αφετηρία την αποδοχή μιας θεωρητικής προσέγγισης, που προσλαμβάνει τα έθνη ως σύγχρονα φαινόμενα, τα οποία εμφανίζονται στην ιστορία από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και του Διαφωτισμού. Η θεωρητική αυτή κατεύθυνση, που αποκαλώ «άποψη για το σύγχρονο χαρακτήρα των εθνών», βρίσκεται στον αντίποδα των προσεγγίσεων που προηγουμένως αναφέρθηκαν, έχει, όμως, τα τελευταία χρόνια σημαντικά συνεισφέρει, διεθνώς, στην πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου του εθνικισμού και του έθνους.⁴ Δείγματα της εφαρμογής ανάλο-

2. Οι συνέπειες της προσέγγισης του A.D. Smith στη μελέτη της ιστορίας του ελληνικού έθνους αναδεικνύονται στο μεταφρασμένο και δημοσιευμένο στα ελληνικά άρθρο του (Smith, 1993), όπου υποστηρίζει πως οι ρίζες του ελληνικού εθνικισμού βρίσκονται σε «στοιχεία από προηγούμενους αιώνες, που φθάνουν πίσω ως τους αρχαίους Έλληνες και τον αντιπερσικό πανελληνισμό τους» (στο ίδιο: 9). Αντίστοιχες απόψεις έχουν κατά καιρούς εκφράσει και διάφοροι έλληνες συγγραφείς, χωρίς πάντα αυτές να βασίζονται σε εμπειριστατωμένη γνώση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Πρόσφατο παράδειγμα, οι αυτοαποκαλούμενες «εναλλακτικές» αναλύσεις των Θ. Ζιάκα, Γ. Καραμπελιά, κ.ά. για το ελληνικό έθνος (Ζιάκας, 1993· Καραμπελιάς, 1994). Όπως σωστά παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης στην κριτική του στο άρθρο του Smith, η προσέγγιση αυτή «ισοδυναμεί ουσιαστικά με κατάργηση κάθε έννοιας ιστορικότητας και σοβαρής ιστορικής ανάλυσης» και, «για τον σύγχρονο Έλληνα ιστορικό, θα ισοδυναμούσε με υποχώρηση στην εποχή του Παπαρηγόπουλου και αποδοχή των πιο ακραίων ιδεολογικών χειραγωγήσεων της ελληνικής ιστορίας» (Κιτρομηλίδης, 1993: 15-16).

3. U.N. Résolution, 16/1992, της 21ης Φεβρουαρίου 1992.

4. Περισσότερο γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «the modernist approach». Ο Κ. Σκορδύλης μεταφράζει τον όρο αυτό ως «νεοτερικές θεωρίες» (Smith, 1993). Οι σημαντικότεροι εκφραστές αυτής της άποψης είναι οι: E. Gellner (1992), B. Anderson (1983), E. Hobsbawm (1990), E. Balibar - I. Wallerstein (1991).

γων προβληματισμών εντοπίζει κανείς στην πρόσφατη δουλειά μιας σειράς ελλήνων ιστορικών, όπως ο Θ. Βερέμης (1990), ο Π. Κιτρομηλίδης (1990α), ο Α. Λιάκος (1985), η Ε. Σκοπετέα (1992), ο Β. Γούναρης (1993), η Ε. Αβδελά (1993), η Ρ. Σταυρίδου-Πατρικίου (1995) κ.ά.

Το θέμα του ορισμού του έθνους δε θα με απασχολήσει σε αυτή τη μελέτη.⁵ Είτε, πάντως, αποδεχθούμε πως το έθνος αποτελεί μια κατά φαντασίαν κοινότητα (Anderson, 1983), είτε συνδέσουμε τον ορισμό του με το φαινόμενο του σύγχρονου κράτους (Gellner, 1992), είτε αποδεχθούμε μια μαρξιστική θεώρηση στο όλο ζήτημα (Balibar - Wallerstein, 1991), είτε, τέλος, απλώς περιοριστούμε σε μια αγνωστικιστική προσέγγιση (Hobsbawm, 1990), το πρόβλημα της σχέσης έθνους και προγενέστερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης (πολιτισμικές και εθνοτικές ομάδες) εξακολουθεί να υπάρχει.

Η εργασία αυτή αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης της διαδικασίας, βάσει της οποίας άτομα, κοινωνικές μονάδες (οικογένειες, σόγια, κ.ά.) και κοινότητες της αγροτικής Μακεδονίας⁶ επέλεξαν να ταυτιστούν με το ελληνικό έθνος, κατά την αρχική περίοδο της δημιουργίας των εθνικών ομάδων στη Μακεδονία. Σε γενικές γραμμές, ορίζω ως αρχή αυτής της περιόδου τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η Εξαρχική προπαγάνδα δραστηριοποιείται στο χώρο της Μακεδονίας, και ως τέλος της, τις ανταλλαγές πληθυσμών της δεκαετίας του '20. Η δημιουργία εθνικών ταυτοτήτων στη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας συνεχίζεται, βέβαια, και μέχρι τις μέρες μας – όπως άλλωστε γίνεται φανερό και από την περίπτωση της Π.Γ. Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Σε αυτή την εργασία θα πε-

5. Για μια πληρέστερη προσέγγιση γύρω από το θέμα, ο έλληνας αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα πρόσφατα δημοσιευμένα έργα των Π. Λέκκα (1992) και Δ. Μιχαήλ (1992).

6. Ο όρος Μακεδονία στο κείμενο αυτό αναφέρεται στην περιοχή εκείνη που στην Ελλάδα συχνότερα ονομάζουμε «γεωγραφική Μακεδονία» (σε αντίθεση με την «ιστορική Μακεδονία» της εποχής του Φιλίππου του Β' και του Αλεξάνδρου). Ορίζεται από τα βουνά Σαρ βόρεια της πόλης των Σκοπίων, από τον Όλυμπο και το Αιγαίο στα νότια, από τη βουνοσειρά της Ροδόπης στα ανατολικά της πόλης του Μπλακόεβγκραντ, και από τις λίμνες Πρέσπες και Αχρίδα στα δυτικά. Θεωρώ αυτό τον ορισμό της Μακεδονίας ως τον πιο κατάλληλο για την εποχή που συζητούμε διότι: (i) η περιοχή αυτή, που απαρτιζόταν από τα τρία μακεδονικά βιλαέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούσε εκείνη την περίοδο μια οικονομική και κοινωνική ενότητα, και (ii) είναι ο πλέον αποδεκτός στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία (για παράδειγμα: Wilkinson, 1951· Κωφός, 1964· Jelavich, 1983).

ριοριστώ στην περίοδο που μόλις όρισα, η οποία, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια σειρά από λόγους, που ελπίζω πως θα γίνουν κατανοητοί από την ανάλυση που ακολουθεί.

Τα ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσω να απαντήσω είναι: ποιοι ήταν οι Έλληνες της αγροτικής Μακεδονίας κατά την περίοδο αυτή· τι σήμαινε να είναι κανείς Έλληνας· πώς και γιατί άτομα, κοινωνικές μονάδες και κοινότητες επέλεξαν να ταυτιστούν με την ελληνική εθνική ιδέα. Στο θεωρητικό επίπεδο, στόχος μου είναι να δείξω τα όρια της συνέχειας μεταξύ προγενέστερων πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων, και των εθνών που αργότερα αναπτύχθηκαν. Επιπλέον, να επιστημονώ ότι οι εθνικές ταυτότητες μπορεί συχνά να βασίζονται όχι σε κοινά πολιτισμικά ή εθνοτικά χαρακτηριστικά, αλλά σε κάποιου άλλου είδους διαδικασίες. Κατά συνέπεια, οι εθνικές ταυτότητες δε θα πρέπει να εξετάζονται με βάση τα υποτιθέμενα χαρακτηριστικά που αποτελούν το περιεχόμενο τους (π.χ.: «Έλληνες ήταν/είναι οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι ελληνικής καταγωγής»· ή οι δημοφιλείς λαϊκιστικές απλουστεύσεις: «οι Έλληνες έχουν ανεπτυγμένο το εμπορικό δαιμόνιο και το αίσθημα φιλοξενίας», ή ακόμη και οι διάφοροι ρατσιστικής απόχρωσης βιο-ανθρωπολογικοί ορισμοί κλπ.). Θα πρέπει, μάλλον, να εξετάζουμε τις εθνικές ταυτότητες ως κάτι που αναπλάθεται και διαμορφώνεται μέσα από δυναμικές διαδικασίες (Schein, 1975: 83 - Eriksen, 1993), ως κάτι που αποτελεί αντικείμενο πολιτικής κατασκευής, χρήσης και αντιπαράθεσης.

Η παρούσα ανάλυση θέτει το άτομο ως κέντρο αναφοράς της. Εστιάζοντας στο μικροκοινωνικό επίπεδο, επιχειρεί να ξεπεράσει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αναλύσεις εκείνες που, επηρεασμένες από δομο-λειτουργικές ή παλαιο-μαρξιστικές θεωρίες, αποκλειστικά ενδιαφέρονται για τα μακρο-κοινωνικά μορφώματα. Αναλύσεις που, σε τελική ανάλυση, αδυνατούν να εξηγήσουν τις συγκεκριμένες επιλογές των ατόμων ως φορέων ιστορικής δράσης. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει και ο M. Banton, εφόσον υπάρχουν κράτη που αποτελούνται από περισσότερα από ένα έθνη και έθνη που βρίσκονται σε περισσότερα από ένα κράτη, το άτομο αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα κατανόησης της διαδικασίας επιλογής εθνικής ταυτότητας (Banton, 1993).

Ωστόσο, εκτός από την όποια θεωρητική συνεισφορά, μια τέτοια ανάλυση έχει, κατά τη γνώμη μου, και άλλου χαρακτήρα προ-

εκτάσεις, στο βαθμό που η πιο συχνή σύγχυση στην περίπτωση του λεγόμενου «Μακεδονικού» εντοπίζεται στη μη διάκριση μεταξύ πολιτισμικών, εθνοτικών και εθνικών ταυτοτήτων (Καρακασίδου, 1993). Το πρόβλημα απορρέει από μία εθνοκεντρική και, κατά βάση, εθνικιστική προσέγγιση της ιστορίας, που θεωρεί ότι ο τρόπος με τον οποίο οι κάτοικοι αυτής της περιοχής ορίζουν την ταυτότητα τους ως μέλη ενός έθνους (αλλά και της οποιασδήποτε συλλογικότητας) έχει παραμείνει αναλλοίωτος μέσα στους αιώνες. Το φαινόμενο αυτό δεν παρουσιάζεται μόνο σε μια σειρά από μελέτες εθνικιστών ιστορικών ή ιστοριοδιφών πολιτικών, όπως σωστά επισημαίνει ο Β. Γούναρης (Γούναρης, 1993: 190-191): συχνά προεκτείνεται και στο έργο μελετητών που επιθυμούν να παρουσιάζονται ως αντι-εθνικιστές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Δ. Λιθοξόου, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι «σλαβόφωνοι»⁷ πληθυσμοί της ελληνικής Μακεδονίας αποτελούν μειονότητα (Λιθοξόου, 1993) που (μερικώς) εξελληνίστηκε, συνδέοντας έτσι άμεσα τα πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ενός πληθυσμού με την εθνική του ταυτότητα.

Πρόθεσή μου είναι να υποστηρίξω πως άτομα, κοινωνικές μονάδες και κοινότητες που ανήκαν στην ίδια πολιτισμική και εθνοτική ομάδα και μοιράζονταν τα ίδια πολιτισμικά και εθνοτικά χαρακτηριστικά, συχνά ταυτιζόνταν με διαφορετικά και αντίπαλα έθνη. Για παράδειγμα, κάποιοι «σλαβόφωνοι» της Μακεδονίας ταυτίστηκαν με την ελληνική εθνική ιδέα, ενώ άλλοι ταυτίστηκαν με την Εξαρχία ή/και (αργότερα) με την ΕΜΕΟ. Τα βαλκανικά έθνη αποτελούν, βέβαια, χαρακτηριστικά παραδείγματα κατά φαντασίαν

7. Χρησιμοποιώ τον όρο «σλαβόφωνος» μακεδονικός πληθυσμός με επιφυλάξεις και απλά για λόγους ευκολίας της ανάλυσης. Η χρήση αυτού του όρου δε σημαίνει πως αποδίδω περισσότερη σημασία στη γλώσσα απ' ότι στα υπόλοιπα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που, σε ένα βαθμό, διέκριναν αυτό τον πληθυσμό (για παράδειγμα: εκτεταμένες οικογένειες - «Ζάντρουγκα», έθιμα που συνδέονται με την οργάνωση της κοινότητας σε εκτεταμένες οικογένειες - «Σλάβα», απασχόληση με την κτηνοτροφία σε περιορισμένη μόνο κλίμακα, απορρόφηση της πλειοψηφίας ως κολίγων σε τουφλίκια, αναλφαβητισμός, κλπ.). Χαρακτηριστικά που, βέβαια, μοιράζονταν και με άλλους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Το σωστότερο από επιστημονική άποψη θα ήταν να σεβαστούμε και να υιοθετήσουμε την ορολογία που ο ίδιος ο πληθυσμός χρησιμοποιούσε. Δυστυχώς αυτό δεν είναι δυνατό, αφού ο πληθυσμός αυτός χρησιμοποιούσε ή ονομαζόταν με μια σειρά από ονόματα (Μακεδόνες, Σλαβόφωνοι, Βούλγαροι, κλπ.), γεγονός που, άλλωστε, συνδέεται άμεσα με την πολυσημία των ταυτοτήτων αυτών.

κοινοτήτων (Anderson, 1983), όπως έχει δείξει και ο Π. Κιτρομηλίδης με τις μελέτες του (Κιτρομηλίδης, 1990α). Η δημιουργία όμως εθνών στη Μακεδονία παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα, στο βαθμό που οι εθνικές προτιμήσεις του αγροτικού πληθυσμού χαρακτηρίζονται ως κατεξοχήν μεταβαλλόμενες.

Σε αυτό το σημείο, χρήσιμο είναι να επισημάνω μια σειρά από μεθοδολογικές προτεραιότητες: Καταρχάς να τονίσω πως η παρούσα εργασία έχει το χαρακτήρα μιας ανθρωπολογικής ανάγνωσης του ιστορικού υλικού και, σε καμία περίπτωση, δεν αποτελεί μια καθαρά ιστορική ή ιστοριογραφική μελέτη.⁸ Δεύτερον, πως το κύριο ενδιαφέρον της ανάλυσης μου εντοπίζεται στους «σλαβόφωνους» μακεδονικούς πληθυσμούς, επειδή αυτοί αποτελούσαν, κατά γενική ομολογία, τη μεγαλύτερη ομάδα του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας (Βακαλόπουλος, 1991). Τέλος, να επισημάνω πως η περίπτωση των αστικών κέντρων της Μακεδονίας είναι σχετικώς διαφορετική από τον αγροτικό χώρο, για λόγους που είναι έξω από τα όρια της παρούσας ανάλυσης.⁹

α. Σημασία και περιεχόμενο των πολιτισμικών και πολιτικο-θρησκευτικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια πριν από τον 19ο αιώνα

Μια από τις πιο σημαντικές συνέπειες της βυζαντινής και της οθωμανικής διοίκησης των Βαλκανίων ήταν η επιμειξία των βαλκανικών πληθυσμών και πολιτισμών. Αποτέλεσμα αυτών των επιμειξιών ήταν η διαμόρφωση μιας πολύπλοκης και συχνά αντιφατικής για τα σημερινά δεδομένα κατάστασης. Τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικά σύνορα, που ισχύουν σήμερα στα Βαλκάνια, απέχουν πολύ από την πραγματικότητα των αρχών του 19ου αιώνα,

8. Για μια εκτενέστερη ανάλυση της σχέσης ανθρωπολογίας-ιστορίας, ο Έλληνας αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην εμπειριστατωμένη ανάλυση του Ε. Παπαταξιάρχη (1993).

9. Επιγραμματικά θα μπορούσαν να αναφερθούν δύο κυρίως λόγοι: (i) ότι, όπως έχει υποστηρίξει μια σειρά μελετητών, «οι πόλεις και οι κομποπόλεις της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Μακεδονίας δεν αποτελούσαν από εθνοτική άποψη μέρος των εθνών στην περιοχή των οποίων βρισκόνταν» (Brailsford, 1906: 86· Vermeulen, 1984: 234). Η Ε. Σκοπετέα υποστηρίζει πως το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σκοπετέα, 1988: 66), και (ii) γιατί η επιρροή του Διαφωτισμού και της εθνικής ιδέας εμφανίστηκε στον αστικό μακεδονικό χώρο νωρίτερα απ' ότι στον αγροτικό και είχε μεγαλύτερη σταθερότητα και συνέχεια (Βακαλόπουλος, 1991).

όταν στη Μακεδονία, για παράδειγμα, μπορούσε κανείς να συναντήσει τουρκόφωνους χριστιανούς, ελληνόφωνους μουσουλμάνους, εβραϊκών πολιτισμικών καταβολών ισπανόφωνους μουσουλμάνους κ.ά. Όλοι αυτοί οι πληθυσμοί δε συμβίωναν απλώς στον ίδιο χώρο αλλά, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, αντάλλαζαν πολιτισμικά (Μοσκόφ, 1988: 403), γλωσσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, έτσι ώστε, τελικά, να είναι μερικές φορές δύσκολο για τους μελετητές να διακρίνουν σύνορα και όρια ανάμεσα στους διάφορους πληθυσμούς (Κυριακίδης, 1955: 46· Hosch, 1968: 14· Γούναρης, 1993).¹⁰

Για όλους αυτούς τους πληθυσμούς, ο χωρισμός τους σε έθνη ήταν κάτι το αδιανόητο και άγνωστο, μέχρι και τα τέλη του 18ου αιώνα. Είναι, βέβαια, γενικά αποδεκτό ότι στα Βαλκάνια η ιδέα της εθνικότητας δεν αποτελούσε κριτήριο και κίνητρο οργάνωσης της πολιτικής δράσης, πριν επηρεάσουν τη βαλκανική διανόηση οι ιδέες του Διαφωτισμού (Pearson, 1983: 12· Δημαράς, 1985· Κιτρομηλίδης 1990β· Simic, 1991: 24). Το φαινόμενο αυτό, στην ουσία, επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό των θεωρητικών εκείνων που υποστηρίζουν ότι στην προ-μοντέρνα εποχή, ο πολιτισμός δεν είχε πολιτική σημασία και αξία (Gellner, 1992). Στο βαθμό που η θρησκεία αποτελούσε το κύριο ιδίωμα αναγνώρισης των ατόμων και την κυρίαρχη κοινωνική τους ταυτότητα (Κωφός, 1990· Κιτρομηλίδης, 1990β), οι πληθυσμοί χωρίζονταν ανάλογα με την πίστη τους. Αυτός ο διαχωρισμός δεν ήταν απλά μια διοικητική διαίρεση που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του Οθωμανικού κράτους (Μιλέτια), αλλά αποτελούσε στην πραγματικότητα τη βασική δομή λειτουργίας της βαλκανικής κοινωνίας. Όπως παρατηρεί και ο Ε. Κωφός, «μόνο η ορθόδοξη χριστιανική παράδοση λειτουργούσε ως δεσμός μεταξύ των λαών των Βαλκανίων» (Κωφός, 1964: 12). Η έννοια του Ρωμιού, αυτή την περίοδο, χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει μια πολιτικο-θρησκευτική και όχι μια εθνική ταυτότητα (Vermeulen,

10. Βασίζομενος στον ορισμό του F. Barth για την εθνοτική ομάδα (Barth, 1969), ο Γούναρης υποστηρίζει ότι «στη μεσαιά ζώνη της Μακεδονίας, τουλάχιστον μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, ποτέ δεν υπήρξαν ευδιάκριτες εθνοτικές ομάδες με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά» (Γούναρης, 1993: 200). Παρόμοια είναι τα συμπεράσματα και του E. Hammel, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι, παρόλο που η συγγένεια, η γλώσσα και η θρησκεία αποτελούν τα κριτήρια βάσει των οποίων ορίζεται η εθνοτική ταυτότητα στα Βαλκάνια, το φαινόμενο της διαπλοκής τους, όπως συμβαίνει στη πραγματικότητα, κάνει τον ορισμό εθνοτικών ομάδων ιδιαίτερα προβληματικό (Hammel, 1993: 7).

1984: 228), και η ιδέα του Γένους σ' ένα βαθμό ανταποκρίνεται στα δεδομένα αυτής της κατάστασης.

Όσοι βέβαια είχαν ή πρόσβεναν μια ελληνική παιδεία, αποτελούσαν το ανώτερο κοινωνικά στρώμα του Ρουμ Μιλλιέτ. Το θέμα αυτό έχει εκτενώς μελετηθεί από ιστορικούς και στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα το θεωρήσω ως δεδομένο.¹¹ Από τον 17ο ήδη αιώνα, τα ελληνικά αποτελούσαν όχι μόνο τη γλώσσα της εκκλησίας αλλά και του εμπορίου και της παιδείας. Η κοινωνικά ανώτερη θέση των ελληνοφώνων του Ρουμ Μιλλιέτ οδήγησε σταδιακά στην κυριαρχία του ελληνικού πολιτισμού ανάμεσα στους ορθόδοξους των Βαλκανίων· ως συνέπεια, «οι βαλκάνιοι έμποροι, άσχετα με την εθνοτική καταγωγή τους, γενικά προτιμούσαν να μιλούν ελληνικά και συχνά υιοθετούσαν ελληνικά ονόματα» (Stoianovich, 1960: 291· Herzfeld, 1986: 47). Όπως έχουν παρατηρήσει διάφοροι ιστορικοί, «οι πλούσιοι Βαλκάνιοι εκείνης της εποχής (17ος αιώνας και έπειτα) ένιωθαν περήφανοι να ονομάζονται Γραικοί Έλληνες, Ορθόδοξοι Αλβανοί, Βλάχοι, Σλαβο-Μακεδόνες, ενώ Βούλγαροι έμποροι συχνά ονόμαζαν τους εαυτούς τους Γραικούς Έλληνες» (Stoianovich, 1960: 310-311) και «θεωρούσαν ως προσβολή το να μην τους αποκαλούν Έλληνες» (Mishew, 1971: 194).

Αντίθετα, η έννοια και η ταυτότητα του «Μπουλγκάρ» (του Βούλγαρου) υποδήλωνε στα νότια Βαλκάνια μια κατώτερη κοινωνική θέση και, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, αναφέρονταν στην περίπτωση των φτωχών σλαβόφωνων αγροτών (στο ίδιο: 234). Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν, άλλωστε, την ίδια περίπου εποχή τόσο ο σέρβος γεωγράφος Cvijic όσο και ο έλληνας φιλόλογος Τσιούλκας, παρόλο που και οι δύο ήταν σαφώς επηρεασμένοι από αντίθετα εθνικά φρονήματα.¹² Όπως παρατηρεί και ο H. Vermeulen, «για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, οι έννοιες του Ρωμιού και του Βούλγαρου δε νοούνταν ως αντίθετες από την

11. Ο T. Stoianovich είναι ο πρώτος που αναφέρθηκε εκτενώς στο φαινόμενο αυτό, στα 1960.

12. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ποτέ ότι οι απόψεις των μελετητών, περιηγητών, διανοούμενων που γράφουν εκείνη την περίοδο για την περιοχή, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δεν είναι άμοιρες πολιτικών σκοπιμοτήτων. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας προσπάθησα να χρησιμοποιήσω κριτικά τις υπάρχουσες πηγές και να διασταυρώσω όσο μπόρεσα τις διαθέσιμες πληροφορίες. Για μια πληρέστερη ανάλυση των απόψεων του Cvijic, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στο έργο του H. Wilkinson (1951). Μέρος του έργου του K. Τσιούλκα επαναδημοσιεύτηκε πρόσφατα (1991).

πλειοψηφία του σλαβικού αγροτικού πληθυσμού. Ο προσδιορισμός Βούλγαρος αναφερόταν σε γλωσσικά, πολιτισμικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, και ο προσδιορισμός Ρωμιός αναφερόταν σε θρησκευτικά και πολιτικά δεδομένα» (στο ίδιο). Οι Έλληνες και οι Βούλγαροι αποτελούσαν, επομένως, κατηγορίες που καταλάμβαναν διαφορετικές θέσεις, σε ένα σύστημα πολιτισμικής διαίρεσης της εργασίας (Hechter, 1978).¹³

β. Η διαδικασία δημιουργίας των εθνικών ομάδων στη Μακεδονία

Αυτή ήταν η κατάσταση στην αγροτική Μακεδονία μέχρι την εποχή της εμφάνισης των εθνικών κινημάτων. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο τα άτομα όριζαν τον εαυτό τους και προσδιόριζαν το περιεχόμενο και το νόημα των όρων Ρωμιός, Γραικός Έλληνας, Βούλγαρος κλπ. άλλαξε ριζικά, κάτω από την επιρροή των εθνικών κινημάτων. Η πορεία αυτών των κινημάτων, τα επιχειρήματα και οι στρατηγικές που χρησιμοποιούσαν οι εθνικιστές διανοούμενοι δε θα μας απασχολήσουν στο πλαίσιο αυτής της μελέτης. Το ενδιαφέρον είναι η διαδικασία βάσει της οποίας οι τοπικοί αγροτικοί πληθυσμοί χωρίστηκαν σε εθνικά στρατόπεδα και υιοθέτησαν μια εθνική ταυτότητα και συνείδηση.

Οι εθνικές προπαγάνδες έθεσαν ένα δίλημμα σε όλους αυτούς τους πληθυσμούς: Τα άτομα έπρεπε να αποκτήσουν μια εθνική ταυτότητα. Αυτός ήταν ένας τρόπος σκέψης άγνωστος μέχρι τότε για την πλειοψηφία των αγροτικών πληθυσμών της Μακεδονίας. Οι όροι «Μπουλγκάρ» και «Ρωμιός» εθνικοποιήθηκαν από τους εθνικιστές διανοούμενους, απέκτησαν δηλαδή εθνικό περιεχόμενο και σημασία. Το ίδιο συνέβη και στον όρο Ρωμιός: στο βαθμό που οι Έλληνες αποτελούσαν το ισχυρότερο πολιτισμικά σύνολο του Ρουμ Μιλλιέτ, ο όρος Ρωμιός έγινε ταυτόσημος με τον εθνικό όρο

13. Η R. Van Boeshoten έχει αναλύσει σε βάθος το φαινόμενο της πολιτισμικής διαίρεσης της εργασίας στην Μακεδονία (Boeshoten, 1993). Η ανάλυση της είναι ενδιαφέρουσα, παρά τις σημαντικές ανακρίβειες που παρουσιάζει στην προσπάθειά της να γενικεύσει. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη της Δ. Λαφαζάνη, που υποστηρίζει ότι, παράλληλα με την πολιτισμική διαίρεση της εργασίας, υπήρχε στην Μακεδονία και μια πολιτισμική διαίρεση του χώρου (οι ελληνικών πολιτισμικών καταβολών πληθυσμοί στις εύφορες πεδιάδες, οι «σλαβόφωνοι» στα ορεινά, κλπ.) (Λαφαζάνη, 1991), άποψη η οποία φαίνεται να συμφωνεί και με αφηγήσεις διαφόρων ελλήνων αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα (για παράδειγμα: Αργυρόπουλος, 1984: 20, 25).

Έλληνας. Με τις συνθήκες αυτές κανένας δεν μπορούσε να είναι πλέον ταυτόχρονα Ρωμός και Βούλγαρος.

Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας έτειναν στην πλειοψηφία τους να ταυτίζονται εθνικά με τους Έλληνες και να αποκοτούν ελληνική εθνική συνείδηση (Brailsford, 1906: 198). Τα κατώτερα ήταν, κυρίως, επηρεασμένα από την εξαρχική προπαγάνδα και αργότερα από την ΕΜΕΟ, γεγονός που, άλλωστε, εξηγεί και τις σοσιαλιστικές συμπάθειες μερίδας του κινήματος αυτού. Οι υπάρχουσες κοινωνικο-οικονομικές, πολιτισμικές και γλωσσικές διαιρέσεις μεταφράστηκαν και μεταμορφώθηκαν από τους εθνικιστές σε εθνικού χαρακτήρα διαφοροποιήσεις. Η προσπάθεια αυτή ήταν, βέβαια, γεμάτη αντιφάσεις (Κιτρομηλίδης, 1990α) στο βαθμό που, όπως ανέφερα παραπάνω, οι πληθυσμοί συχνά μοιράζονταν διάφορα κοινωνικά, γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Το σημαντικό, πάντως, είναι ότι η διαδικασία αυτή ακολούθησε την εμφάνιση των εθνικών κινήματων και άρα ήταν αποτέλεσμα και όχι αιτία της· με άλλα λόγια, δεν ήταν τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά που διαίρεσαν τους πληθυσμούς σε εθνικές ομάδες. Η εκ των υστέρων «εθνικοποίησή» τους από τους εθνικιστές διανοούμενους είχε σκοπό να δικαιολογήσει ήδη υπαρκτά γεγονότα. Επίσης, σημαντικό είναι το ότι η διαίρεση των πληθυσμών σε έθνη και η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας από τα άτομα δεν έγινε πάντοτε βάσει κοινωνικο-οικονομικών, γλωσσικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Θα ήταν αφελές να θεωρήσουμε πως φτωχοί Έλληνες και πλούσιοι υποστηρικτές της Εξαρχίας ή/και της ΕΜΕΟ δεν υπήρχαν. Θα ήταν αντίθετο με τα ιστορικά δεδομένα να υποστηρίξουμε, για παράδειγμα, πως όλοι οι «σλαβόφωνοι» της Μακεδονίας υποστήριξαν την Εξαρχία ή/και την ΕΜΕΟ.

Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως οι πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικο-οικονομικές διαιρέσεις δεν έπαιξαν ένα ρόλο στη διαδικασία δημιουργίας και επιλογής εθνικών ταυτοτήτων. Όποια όμως εξήγηση της δημιουργίας εθνικών ομάδων στην αγροτική Μακεδονία θεωρεί αυτές τις διαιρέσεις ως τη βάση ύπαρξης των εθνών είναι ανεπαρκής και προβληματική. Μια τέτοια προσέγγιση αδυνατεί να εξηγήσει τους λόγους ύπαρξης του Μακεδονικού Αγώνα. Αν οι πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικο-οικονομικές διαιρέσεις ήταν αρκετές για τη δημιουργία και επιλογή εθνικών ομάδων και ταυτοτήτων, αυτό θα συνεπαγόταν την κατά κράτος ε-

πικράτηση των εξαρχικών ή/και της ΕΜΕΟ στην περιοχή βόρεια της γραμμής Καστοριά-Γιαννιτσών-Παγγαίου όπου, ως γνωστόν, η συντριπτική πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού αποτελούνταν από «σλαβόφωνους» Μακεδόνες. Όπως όμως είναι επίσης γνωστό, αυτή είναι η περιοχή όπου σημειώθηκαν οι χειρότερες και πλέον βίαιες συγκρούσεις του Μακεδονικού Αγώνα. Εκτός, βέβαια, και αν θεωρήσουμε πως οι χιλιάδες μαχητές (όλων των αντιμαχόμενων ομάδων), που κατάγονταν από αυτές τις περιοχές, ήταν... απλώς «αφελή θύματα» κάποιων «πανούργων καθοδηγητών» που προωθούσαν τις διάφορες εθνικές προπαγάνδες!

Η απόφαση επιλογής μιας εθνικής ταυτότητας επηρεαζόταν από μια σειρά παραγόντων, πέρα και εκτός των όποιων πολιτισμικών, γλωσσικών και κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών των ατόμων. Το βασικό είναι να κατανοήσουμε ότι η απόφαση της υιοθέτησης μιας εθνικής ταυτότητας ήταν για τους αγροτικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας μια επιλογή στενά συνδεδεμένη με τις ανάγκες και προτεραιότητες αυτού ή αυτών που έπαιρναν την απόφαση. Οι ανάγκες και προτεραιότητες αυτές νοούνταν σε επίπεδο προσωπικό, είτε ενός νοικοκυριού, είτε μιας οικογένειας, είτε ενός σογιού, είτε μιας ενορίας, είτε μιας κοινότητας. Παρόλο που, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, οι προτεραιότητες αυτές είχαν υλικό χαρακτήρα, θα ήταν λάθος να υποθέσουμε πως δεν αναφέρονταν και σε ιδεολογικές νοητικές ανάγκες. Για παράδειγμα, το αίτημα για εκπαίδευση («να μάθουν τα παιδιά μας γράμματα») δεν ήταν πάντα συνδεδεμένο με υλική υστεροβουλία. Ούτε είναι δυνατόν να παραλείψουμε την επιθυμία κάποιων ατόμων να ταυτιστούν με μια εθνική ομάδα, για καθαρά ιδεολογικούς λόγους (νοητική ανάγκη).

Τα απομνημονεύματα αυτών που συμμετείχαν στον Μακεδονικό Αγώνα και οι διεισδυτικές αναλύσεις κάποιων μελετητών είναι πραγματικά αποκαλυπτικές για τη φύση αυτών των αναγκών και προτεραιοτήτων. Οι αντιδικίες μεταξύ γαιοκτημόνων και κολίγων χωρικών, μεταξύ εμπόρων και παραγωγών, μεταξύ των τότε προς εκκόλαψη καπιταλιστών (π.χ. καπνέμποροι-εργοστασιαρχές της νοτιοανατολικής Μακεδονίας) και των εργαζομένων¹⁴ συχνά μεταφράζονταν και μετατρέπονταν σε εθνικές αντιπαραθέσεις (Γούβαρης, 1993).

14. Βλ. Μοσκόφ, 1987· Λαμπριανίδης, 1982· Αβδελά, 1993.

Ειδικά στον αγροτικό χώρο, οι χριστιανικές κοινότητες ήταν, για διάφορους λόγους (διανομή της γης, έλεγχος των κοινοτικών συμβουλίων, δεσμοί εντοπιότητας, διαβαλκανικές μεταναστευτικές συνθήκες, φορολογία από το Πατριαρχείο, κ.ά.), εσωτερικά διαιρεμένες σε αντίπαλες παρατάξεις (στο ίδιο). Σύμφωνα με τον Κ. Μαζαράκη, «ο εν Μακεδονία βουλγαρισμός προέκυψε από τα μεταξύ των κοινοτικών συμβουλίων μίση. Η αντιπολίτευσις εγένετο βουλγαρική, προσηλυτίζουσα τον αγράμματον χωρικόν» (Μαζαράκης-Αινιάν, 1984: 203). Ο G. Abbot, που ταξίδεψε στη Μακεδονία εικοσιπέντε χρόνια πριν από τον Μαζαράκη, παρατηρώντας τις βάσεις αυτού του φαινομένου έγραψε πως οι χριστιανικές κοινότητες ήταν διαιρεμένες ανάμεσα «στους φίλους και στους εχθρούς του δεσπότη» (Abbot, 1903: 85). Οι πλειοψηφία αυτών των αντιθέσεων προσέλαβε στις επόμενες δεκαετίες εθνικό χαρακτήρα (Vermeulen, 1984: 245· Γούναρης, 1993: 195). Προϋπάρχουσες πολιτικές διαφορές πήραν εθνικό χαρακτήρα και, από εκείνη τη στιγμή, ο πολιτικός ανταγωνισμός γινόταν με τη χρησιμοποίηση εθνικής ορολογίας (Γούναρης, 1993).

Εξαιτίας αυτής της ιδιομορφίας, που χαρακτήριζε τη διαδικασία επιλογής και δημιουργίας εθνικών ταυτοτήτων, συχνά παρατηρούνταν φαινόμενα που για μας, σήμερα, είναι από πρώτη όψη αδιανόητα. Το πρώτο από αυτά έγκειται στην ασυμβατότητα εθνικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών ομάδων. Πολύ συχνά μέλη του ίδιου νοικοκυριού, οικογένειας, σογιού, ενορίας και κοινότητας ανήκαν σε διαφορετικά έθνη και υποστήριζαν διαφορετικές εθνικές ιδεολογίες (Vermeulen, 1984: 240). Νοικοκυριά, οικογένειες, σόγια, ενορίες και κοινότητες χωρίζονταν σε διαφορετικά εθνικά στρατόπεδα, παρά το γεγονός ότι τα μέλη τους μοιράζονταν τα ίδια πολιτισμικά, γλωσσικά, και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά. Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερα έντονο ανάμεσα στους «σλαβόφωνους» της Μακεδονίας, εμφανιζόταν όμως και στις υπόλοιπες πληθυσμιακές κατηγορίες (Γούναρης, 1993). Το δεύτερο, ιδιαίτερα ενδιαφέρον, φαινόμενο, επίσης δυσκολονόητο για μας, σήμερα, είναι αυτό που ονομάζω εθνική κινητικότητα. Το φαινόμενο αυτό παρουσιαζόταν όταν άτομα, νοικοκυριά, οικογένειες, σόγια, ενορίες και κοινότητες, που είχαν ήδη ταυτιστεί με μια εθνική ομάδα, άλλαζαν την εθνική τους ταυτότητα «μέσα σε μια νύχτα».

Συγκεκριμένα παραδείγματα, σχετικά με τα δύο παραπάνω φαινόμενα, μπορούν να αποσαφηνίσουν καλύτερα την κατάσταση. Ό-

σον αφορά την ασυμβατότητα εθνικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών ομάδων, τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα είναι πραγματικά διαφωτιστικά. Εκείνη την περίοδο, συχνά συναντούσε κανείς οικογένειες στην αγροτική Μακεδονία όπου ο πατέρας ήταν Έλληνας και οι γιοι Σέρβοι, Ρουμάνοι ή υποστηρικτές της Εξαρχίας ή/και της ΕΜΕΟ.¹⁵ Ο Π. Αργυρόπουλος, δημοσιογράφος που συμμετείχε και παρακολούθησε τα γεγονότα της εποχής, γράφει:

«Ενθυμούμαι ότι προύχων εις τα Πορρόια, μη επιτυχών την πρόσληψιν του μεγαλύτερου υιού του ως υποτρόφου εις το ελληνικόν γυμνάσιον, τον ενέγραψε εις ρουμανικόν σχολειόν και εδημιούργησε ρουμανικήν κοινότητα εις Άνω Πορρόια. Το επόμενον έτος, μη επιτυχών την πρόσληψιν του δευτεροτόκου υιού ως υποτρόφου, τον ενέγραψεν εις βουλγαρικόν σχολειόν και εσχημάτισε βουλγαρικήν κοινότητα εις Κάτω Πορρόια» (Αργυρόπουλος, 1984: 46).

Η περίπτωση αυτή είναι, βέβαια, υπερβολική –όπως και ο ίδιος ο Αργυρόπουλος σημειώνει (στο ίδιο)– χρήσιμη, ωστόσο, για να δείξει το βαθμό ελαστικότητας της διαδικασίας επιλογής εθνικών ταυτοτήτων. Ο Κ. Μαζαράκης, γνωστός και ως Καπετάν Ακρίτας, γράφει στο ημερολόγιο του για τον Τσαμόπουλο, ένα από τα πρωτοπαλίκαρα του έλληνα μακεδονομάχου Μπρούφα: «Ο Τσαμόπουλος, οπαδός του Μπρούφα και καθαρά ελληνικών αισθημάτων, έτρεψε τελικά εις φυγήν τον φοβερό διώκτη των ανταρτών, δερβέναγα ρουμανίζων Βλάχο Τσάμη» (Μαζαράκης, 1984: 168). Ας σημειωθεί πως ο «ελληνικών αισθημάτων» Τσαμόπουλος ήταν γιος του «ρουμανίζοντος» Τσάμη (στο ίδιο).

Το φαινόμενο που πριν ονόμασα «εθνική κινητικότητα», είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον. Πολύ συχνά, άτομα, νοικοκυριά, οικογένειες, σόγια, ενορίες και κοινότητες, που ονόμαζαν τους εαυτούς τους Έλληνες, γίνονταν υποστηρικτές της Εξαρχίας ή/και της ΕΜΕΟ και

15. Το θέμα της εθνικής ταυτότητας των γυναικών δεν απασχολεί την πλειοψηφία των συγγραφέων αυτών. Γι' αυτόν το λόγο, οι αναφορές τους γίνονται κυρίως στον πατέρα και στους γιους. Μια μερίδα μόνο αγωνιστών και περιηγητών θα ασχοληθεί με το θέμα της εθνικής ταυτότητας των γυναικών, χωρίς όμως να μπορέσει να προσφέρει αξιόλογο εθνογραφικό υλικό, που να μας επιτρέπει να μελετήσουμε τις απόψεις των γυναικών του αγροτικού χώρου σε βάθος (Αγγελόπουλος, 1993).

το αντίστροφο. Το πιο εντυπωσιακό είναι πως, μερικές φορές, οι παραπάνω άλλαξαν την εθνική τους ταυτότητα διαδοχικά και επαλαμβανόμενα. Ο Η. Brailsford αναφέρει στο βιβλίο του πως χωριά ολόκληρα άλλαξαν εθνικές παρατάξεις, «δύο ή τρεις φορές το χρόνο» (Brailsford, 1906: 167). Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα παραδείγματα που αναφέρουν οι δημοσιευμένες βουλγαρικές πηγές πάνω στο θέμα.¹⁶ Σε τελική ανάλυση, όπως έχουν επισημάνει και άλλοι μελετητές (Καρακασίδου, 1993· Γούναρης, 1993: 200· Βάρδα, 1993), το φαινόμενο της εθνικής κινητικότητας ήταν πολύ συνηθισμένο ανάμεσα στους «σλαβόφωνους» της Μακεδονίας. Ο Η. Brailsford παραθέτει ένα ανέκδοτο που, κατά τη γνώμη μου, αποκαλύπτει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την κατάσταση. Γράφει σχετικά:

«Άκουσα ένα γάλλο πρόξενο που του άρεσε να επιδεικνύεται, να λέει πως αν τον επιχορηγούσαν με ένα εκατομμύριο γαλλικά φράγκα θα αναλάμβανε να κάνει όλη τη Μακεδονία γαλλική. Θα υποστήριζε πως οι Μακεδόνες ήταν απόγονοι των γάλλων σταυροφόρων που κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη τον 12ο αιώνα, και τα φράγκα θα έκαναν τα υπόλοιπα» (Brailsford, 1906: 103).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως η επιλογή μιας εθνικής ταυτότητας ήταν, καταρχήν, μια πολιτική επιλογή, συχνά άσχετη με τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά αυτού ή αυτών που έπαιρναν την απόφαση. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως ήταν μια επιλογή η οποία γινόταν σε συνθήκες «ελεύθερης αγοράς» εθνικών ταυτοτήτων. Η υιοθέτηση μιας εθνικής ταυτότητας ήταν εξαρτημένη από τις ανάγκες και τις προτεραιότητες αυτού ή αυτών που την έπαιρναν· αυτό, όμως, δε συνεπάγεται πως ήταν μια απόφαση που λαμβανόταν χωρίς καταναγκασμούς και δυσχέρειες. Η δυνατότητα επιλογής δε σημαίνει, άλλωστε, και ελευθερία. Τα άτομα, τα νοικοκυριά, οι οικογένειες, τα σόγια, οι ενο-

16. Ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στον τόμο, *Macedonia: Documents and Material*, της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (1978) (ιδιαίτερα: 154, 196, 245, κ.ά.). Χαρακτηριστικές επίσης είναι και κάποιες επώνυμες περιπτώσεις. Ο D. Vlahov, πρώτος αντιπρόεδρος της πρώην Ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, είχε αρχικά διακριθεί ως βούλγαρος βουλευτής στη βουλή των Νεοτούρκων, στις αρχές του αιώνα. Οι αδελφοί Miladinov ήταν αρχικά φανατικοί Έλληνες, πριν γίνουν πρωτεργάτες της σύγχρονης βουλγαρικής παιδείας στη Μακεδονία.

ρίες και οι κοινότητες της αγροτικής Μακεδονίας, εκείνη την περίοδο, δεν είχαν άλλη επιλογή από το να υιοθετήσουν μιαν εθνική ταυτότητα. Έπρεπε να το κάνουν αυτό για να επιβιώσουν σε ένα περιβάλλον όπου «η ανθρώπινη ζωή είχε χάσει την αξία της και η ειρήνη το νόημα της» (στο ίδιο: 159). Από τη στιγμή που υιοθετούσαν μιαν εθνική ταυτότητα, είχαν, τουλάχιστον, εξασφαλισμένη την προστασία και υποστήριξη μίας από τις αντιμαχόμενες εθνικές ομάδες. Αλλιώς, ήταν υποψήφια θύματα του κάθε ένοπλου σώματος.

Ακόμα και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Ίλντεν, στα 1903, η πλειοψηφία των κοινοτήτων της δυτικής Μακεδονίας υποστήριξε την ΕΜΕΟ, γιατί δεν είχε καμία άλλη εναλλακτική λύση. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήξεραν πολύ καλά πως, αν δεν υποστήριζαν την ένοπλη εξέγερση, τα χωριά τους θα καίγονταν από την ΕΜΕΟ. Ήξεραν επίσης καλά πως ο Οθωμανικός στρατός θα έκαψε κάθε χωριό της περιοχής, άσχετα με το αν υποστήριζε ή όχι την εξέγερση. Ο Η. Brailsford, που ταξίδεψε στην περιοχή λίγες εβδομάδες μετά το τέλος της εξέγερσης, γράφει πως, για τους κατοίκους αυτών των περιοχών, «ήταν μια επιλογή ανάμεσα στο να τους κάψουν τα χωριά τους, ή να τους κάψουν τα χωριά τους και να τους σφάξουν κιόλας» (στο ίδιο: 161), και συνεχίζει: «Οι περισσότεροι χωρικοί προτίμησαν το μη χείρονος και πήραν τα βουνά, ταυτιζόμενοι έτσι εξ ορισμού με τους εξεγερμένους».¹⁷

Όσον αφορά τους λόγους εμφάνισης του φαινομένου της εθνικής κινητικότητας, και πάλι ο Η. Brailsford είναι κατατοπιστικός: «Άλλαζαν τις (εθνικές) τους προτιμήσεις από χρονιά σε χρονιά ανάλογα με τι φοβόντουσαν περισσότερο, τον Έλληνα επίσκοπο ή το Βουλγαρικό Κομιτάτο» (στο ίδιο: 98), και αυτό γιατί, «ο φόβος στη Μακεδονία ήταν [κάτι] παραπάνω από ένα συναίσθημα [...] ο φόβος ήταν το κυρίαρχο, το πάντα παρόν κίνητρο» (στο ίδιο: 36).¹⁸ Παρόλο που οι διάφορες ομάδες και φράξιες της ΕΜΕΟ χρησιμοποιούσαν, κατά κάποιον τρόπο, τις πλέον βίαιες μεθόδους (στο ίδιο: Duncan, 1988), τα υπόλοιπα ένοπλα σώματα δεν υστερούσαν

17. Το γεγονός αυτό βέβαια έχει αναλυθεί εκτενώς από τον Κ. Βακαλόπουλο και δε νομίζω πως είναι ανάγκη να επεκταθώ παραπάνω (Βακαλόπουλος, 1987: 60-61).

18. Οι περιγραφές του Η. Brailsford αναφέρονται κυρίως στη μετά του Ίλντεν περίοδο, η οποία ήταν μία από τις πλέον βίαιες περιόδους του Μακεδονικού Αγώνα. Γεγονός, πάντως, παραμένει πως, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε στη Μακεδονία για μια περίπου δεκαετία.

στη χρήση ωμής βίας για την επίτευξη των στόχων τους. Ο Μαζαράκης, για παράδειγμα, γράφει πως «έπρεπε να πείσουμε [τους “σλαβόφωνους”] πως ήταν Έλληνες» (Μαζαράκης-Αινιάν, 1984: 216) και πως «με την πειθώ των όπλων και του αίματος ένα χωρίον εγίνετο ελληνικόν ή βουλγαρικόν» (στο ίδιο: 251). Οι διαθέσιμες ελληνικές και ξένες ιστορικές πηγές είναι, άλλωστε, ιδιαίτερα κατατοπιστικές σε αυτό το θέμα. Οι αγροτικές κοινότητες επέλεγαν μian εθνική ταυτότητα «είτε γιατί πείθονταν, είτε γιατί συναινούσαν λόγω απειλών ή βίας» (Brailsford, 1906: 72). Ίσως η πλέον επιτυχημένη έκφραση αυτής της κατάστασης είναι ο τίτλος που επέλεξε ο P. Duncan για τη μελέτη του, χαρακτηρίζοντας τον Μακεδονικό Αγώνα ως «την πολιτική του τρόμου» (Duncan, 1988). Ο H. Brailsford, ζώντας από κοντά τα γεγονότα, καταλήγει με κάποια ποιητική αδειά στο συμπέρασμα πως «οι μισοί από τους άνδρες και οι περισσότερες από τις γυναίκες ευχαρίστως θα δέχονταν [να ζουν] ήρεμα και γαλήνια υπό την οποιαδήποτε σημαία, και να αποκαλούν τους εαυτούς τους ακόμα και Μαντζούριους ή Χόι-Χόι,¹⁹ αρκεί, υιοθετώντας αυτά τα ονόματα, να μπορούν να καλλιεργούν χωρίς ενοχλήσεις τα χωράφια τους και να πηγαίνουν για βόλτα στην αγορά χωρίς το φόβο της δολοφονίας» (Brailsford, 1906: 218). Το συμπέρασμα αυτό του H. Brailsford αποτελεί βέβαια, κατά τη γνώμη μου, μια ρητορική υπερβολή. Χρήσιμη όμως υπερβολή, στο βαθμό που επισημαίνει τις ιδιαιτερότητες της εποχής εκείνης.

Τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν δε θα πρέπει να θεωρείται πως βρίσκονται σε αντίθεση με το πολύ γνωστό γεγονός του ηρωισμού που επέδειξαν όσοι αγωνίστηκαν, υπό την οποιαδήποτε σημαία, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Είναι, για παράδειγ-

19. Ο H. Brailsford γράφει, «Manchus or Hottentots», μια έκφραση που συνηθιζόταν στην αγγλική γλώσσα στις αρχές του αιώνα. Οι Manchus είναι, βασικά, οι κάτοικοι της Μαντζουρίας (νοτιοανατολική Κίνα). Οι Hottentots είναι η φυλή Χόι-Χόι της νότιας Αφρικής. Η ονομασία Hottentots χρησιμοποιόταν, βέβαια, καταχρηστικά στην αγγλική, από τα μέσα του 17ου αιώνα, για να δηλώσει τον πολιτισμικά «κατώτερο», το «βάρβαρο» νοτιοαφρικανό ιθαγενή, αντίληψη στενά συνδεδεμένη με το αποικιοκρατικό καθεστώς της εποχής (The Compact Oxford English Dictionary, 1993: 789, 915). Στα ελληνικά, ο όρος Οτεντότοι έχει στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί με ανάλογες, όμως, αρνητικές αναφορές. Έχοντας υπόψη το γενικό πλαίσιο του βιβλίου του H. Brailsford, τις πολιτικές του απόψεις και τους αγώνες του υπέρ των βαλκάνιων αγροτικών πληθυσμών (είτε στην περίπτωση της Μακεδονίας του 1903-1904 είτε στην περίπτωση της Κρητικής επανάστασης της προηγούμενης δεκαετίας), καταλήγω πως η λέξη Hottentots δε χρησιμοποιόταν υποτιμητικά, και άρα τη μεταφράζω ως Χόι-Χόι.

μα, γνωστό πως ο Καπετάν Κώτας ήταν από τους πλέον γενναίους μαχητές του Κομιτάτου, πριν περάσει στο ελληνικό στρατόπεδο και ηρωικά αναδειχθεί σε κορυφαίο στέλεχος του. Από τη στιγμή που η επιλογή μιας εθνικής ταυτότητας πραγματοποιείται, η ταύτιση των ατόμων με την εθνική τους ομάδα ενίσχυε τις ήδη υπάρχουσες επιλογές και οδηγούσε σε πράξεις αυταπάρανησης και ηρωισμού. Το ζήτημα, όμως, της επιρροής του εθνικού ιδεώδους σε συνθήκες εθνικού ανταγωνισμού αφορά το χώρο της κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας και δεν μπορεί να εξεταστεί στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

Επιπλέον, τα φαινόμενα της εθνικής κινητικότητας και της ασυμβατότητας εθνικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών ομάδων δε θα πρέπει να θεωρηθεί πως αναιρούν τη δημιουργία και ύπαρξη εθνών. Με τον ίδιο τρόπο που, για παράδειγμα, η εμφάνιση της κοινωνικής πολυσθένειας²⁰ δεν αναιρεί αλλά εμπλουτίζει τις αντιλήψεις μας για την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων (Τσουκαλάς, 1987), τα φαινόμενα που αναφέρω παραπάνω συντελούν σε μια πληρέστερη κατανόηση των εθνών, της δημιουργίας τους και της φύσης τους.

γ. Ο Μπίτος και ο Μπίτοφ: από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα

Στις 22 Νοεμβρίου 1992 δημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* ένα άρθρο με τον τίτλο «Ο Μπίτοφ, ο Μπίτος και τα νήματα» (Κοραή, 1992), από το οποίο και παραθέτω το παρακάτω απόσπασμα:

«Εκείνο που δεν είναι γνωστό είναι ότι ο Τζων Μπίτοφ, Καναδός επιχειρηματίας, Σκοπιανής καταγωγής και βασικός χρηματοδότης της περιβόητης φιλοσκοπιανής προπαγάνδας, κατάγεται από το χωριό Γάβρος της Καστοριάς και ένας εξάδελφός του, ο Μπίτος, είναι αντιπρόεδρος της Παμμακεδονικής Ομοσπονδίας των Ελλήνων της Αμερικής» (στο ίδιο: 24).

Η μελέτη μας έχει ως βασικό της σκοπό να επιχειρηματολογήσει ενάντια στις θεωρητικές και ιδεολογικές εκείνες προσεγγίσεις, που υποστηρίζουν τη συνέχεια εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων

20. Το φαινόμενο της κοινωνικής πολυσθένειας εμφανίζεται στις σύγχρονες βιομηχανικές καπιταλιστικές κοινωνίες, όπου τα άτομα κατέχουν, συγχρόνως, παραπάνω από μία θέσεις στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και άρα, εν δυνάμει, πολλαπλούς ταξικούς ρόλους (Τσουκαλάς, 1987: 171-194).

και εθνών, ή, έστω, υποστηρίζουν ότι οι σημερινές εθνικές ταυτότητες στα νότια Βαλκάνια βασίζονται σε προϋπάρχοντα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά (βλ. για παράδειγμα: Van Boeshoten, 1993). Προσεγγίσεις που, όταν βρίσκονται αντιμέτωπες με περιπτώσεις σαν αυτή των δύο παραπάνω ξαδέλφων, περιπτώσεις κάθε άλλο παρά σπάνιες (Vermeulen, 1984· Καρακασίδου, 1993· Γούναρης, 1993), αδυνατούν να προσφέρουν μια εξήγηση χωρίς ανακρίβειες, χωρίς εικασίες περί παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (στην καλύτερη περίπτωση) ή κατηγοριών περί προδοσίας (στη χειρότερη περίπτωση). Η αναντιστοιχία ανάμεσα στις δυναμικά αλληλοεπικαλυπτόμενες και μεταλλασσόμενες ταυτότητες των ατόμων και τις στεγανές κατηγορίες κατάταξής τους (έθνος, εθνικές ομάδες), που χρησιμοποιούν οι προσεγγίσεις αυτές, οφείλεται σε δύο λόγους: αφενός στην ανεπάρκεια των θεωρητικών τους εργαλείων· αφετέρου, ο προβληματικός επιστημονικός λόγος τους συνδέεται και με τις κοινωνικές και πολιτικές σκοπιμότητες, που υποβάλλονται από μια εθνικιστική και εθνοκεντρική προσέγγιση της ιστορίας – όπως έχει επισημανθεί και στην αρχή του άρθρου.

Η απόφαση της επιλογής μιας εθνικής ταυτότητας ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, της περιόδου του τέλους του 19ου-αρχών του 20ού αιώνα, ήταν μια πολιτική απόφαση, συχνά άσχετη με τις πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικο-οικονομικές καταβολές αυτών που την έκαναν πραγματικότητα. Ήταν μια απόφαση που λαμβανόταν βάσει των προτεραιοτήτων και των αναγκών τους,²¹ χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως ήταν μια εντελώς ελεύθερη επιλογή. Και αυτό γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, η απόφαση αυτή λαμβανόταν μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο. Όπως, άλλωστε, και ο Π. Κιτρομηλίδης υποστηρίζει, «το Μακεδονικό ζήτημα μπορεί εύκολα να κατανοηθεί ως [μια διαδικασία] επιβολής “κατά φαντασίαν κοινοτήτων” στους τοπικούς πληθυσμούς» (Κιτρομηλίδης, 1990: 43).

21. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης εξετάζω τη διαδικασία επιλογής εθνικών ταυτοτήτων σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και στα πλαίσια ενός πολυπολιτισμικού και πολυεθνικού κράτους (Οθωμανική Αυτοκρατορία). Τα επιχειρήματά μου δεν μπορούν να εξηγήσουν, βέβαια, τις περιπτώσεις εκείνων των ελλήνων πολιτών που στις μέρες μας υποστηρίζουν πως ανήκουν «στη μακεδονική μειονότητα της Βόρειας Ελλάδας». Η περίπτωση τους είναι διαφορετική, εφόσον εντοπίζεται σε διεκδικήσεις στα πλαίσια ενός ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους (Ελλάδα).

Τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά μπορούν να έχουν έναν περιορισμένο μόνο ρόλο στην εξήγηση της δημιουργίας των σημερινών εθνών στα νότια Βαλκάνια. Θα πρέπει, μάλλον, να θεωρούμε τις εθνικότητες στην αγροτική Μακεδονία εκείνης της περιόδου ως ομάδες ανθρώπων που, εξαιτίας των πολιτικών τους κινήτρων, ισχυριζόνταν πως ενεργούσαν στη βάση υποτιθέμενων ομοιογενών εθνοτικών ή πολιτισμικών ενοτήτων (Brailsford, 1906: 72· Γούναρης, 1993: 201). Είναι σωστότερο, κατά τη γνώμη μου, να μιλάμε για «το ελληνικό κόμμα», «το βουλγαρικό κόμμα», «το σερβικό κόμμα» κλπ., όπως έκανε ο Η. Brailsford, ή για «το ελληνικό στοιχείο», «το βουλγαρικό στοιχείο», «το σερβικό στοιχείο», «το ρουμανικό στοιχείο» κλπ., όπως έκανε ο Κωφός, παρά για Έλληνες, Βούλγαρους, Σέρβους, Σλαβο-Μακεδόνες και Ρουμάνους, με τη σημερινή έννοια του όρου (Brailsford, 1906· Κωφός, 1964).

Όπως ήδη παρατήρησα, προϋπάρχουσες, πολύπλοκες και πολύσημες κατηγορίες και ταυτότητες (Γραικός Έλληνας, Μπουλγκάρ, Ρωμός, κ.ά.) εθνικοποιήθηκαν, αξιολογήθηκαν εκ νέου και απέκτησαν νέες σημασίες και περιεχόμενο. Οι τοπικοί πολιτισμοί εθνικοποιήθηκαν και αυτοί με τη σειρά τους, δημιουργώντας όμως έτσι μια σειρά από αντιφάσεις.²² Συνεπώς, οι ταυτότητες αυτές (Γραικός Έλληνας, Μπουλγκάρ, Ρωμός, κλπ.) χρησιμοποιήθηκαν ως σύμβολα. Οι άνθρωποι συνέχισαν να χρησιμοποιούν τους ίδιους όρους (σημαίνον), με άλλο όμως περιεχόμενο (σημαινόμενο). Η κοινή χρήση, ωστόσο, των συμβόλων δε συνεπάγεται και συμφωνία ως προς τη σημασία τους (Cohen, 1985: 15).

Η δυσκολία κατανόησης της διαδικασίας δημιουργίας εθνικών ομάδων και επιλογής εθνικών ταυτοτήτων στην αγροτική Μακεδονία μπορεί να ξεπεραστεί, αν θέσουμε το ερώτημα, «ποιοι ήταν οι Έλληνες της αγροτικής Μακεδονίας εκείνη την περίοδο» στη θέση του ερωτήματος, «ποια είναι τα εθνικά, εθνοτικά, πολιτισμικά κλπ. χαρακτηριστικά του ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας». Θα πρέπει, δηλαδή, να μετατοπίσουμε το ενδιαφέρον μας από την αναζήτηση της “ουσίας” της ελληνικότητας και της ελληνικής εθνι-

22. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, πως οι περισσότεροι τοπικοί χοροί, που παρουσιάζονται από φολκλορικά συγκροτήματα της δυτικής Μακεδονίας, χορεύονται μόνο με τη συνοδεία μουσικής και χωρίς στίχους (τραγούδι). Οι λόγοι είναι γνωστοί και, ουσιαστικά, βασίζονται στην εξ ορισμού αντιφατική και ανεξέλεγκτη τάση εθνικοποίησης των πολιτισμικών και γλωσσικών στοιχείων.

κής ταυτότητας στα δεδομένα που λειτουργούν ως σύνορα και ορίζουν αυτές τις έννοιες στο πλαίσιο της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Θα πρέπει να εντοπίσουμε, με άλλα λόγια, την προσοχή μας στο πρόσωπο ως Έλληνα παρά στον Έλληνα ως πρόσωπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABBOT, G. (1903), *The Tale of a Tour in Macedonia*, Arnold, Λονδίνο.
- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (1993), «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στην μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Ιστορικά*, τόμ. 10, τχ. 18-19, σ. 171-204
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1993), «Mothers of the Nation: Gender and Ethnicity in Rural Greek Macedonia», στο *The Anthropology of Ethnicity: A Critical Evaluation*, τόμ. 4, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, Άμστερνταμ, σ. 1-14.
- ANDERSON, B. (1983), *Imagined Communities*, Arnold, Λονδίνο.
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1984), «Ο Μακεδονικός Αγών - Απομνημονεύματα», στο Κ. Σβολόπουλου (επιμ.), *Ο Μακεδονικός Αγών - Απομνημονεύματα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, σ. 1-60.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1987), *Η Μακεδονία στα πλαίσια της Βαλκανικής Πολιτικής (1830-1986)*, Μπαρμπονιάκης, Θεσσαλονίκη.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1991), *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού - Μακεδονία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- BALIBAR, E. - WALLERSTEIN, I. (1991), *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης, Αθήνα.
- BANTON, M. (1993), «Modelling Ethnic and National Relations», ετήσια διάλεξη της *Ethnic and Racial Studies Journal*, London School of Economics, Λονδίνο.
- ΒΑΡΔΑ, Χ. (1993), «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Ιστορικά*, τόμ. 10, τχ. 18-19, σ. 151-170.
- BARTH, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries*, Λονδίνο.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ. - BLINKHORN, M. (1990), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ELIAMEP, Αθήνα.
- BOESHOTEN, VAN R. (1993), «Politics, Class and Identity in Rural Macedonia», ανακοίνωση στο συνέδριο *The Anthropology of Ethnicity: A Critical Evaluation*, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, Άμστερνταμ, 15-18 Δεκεμβρίου.
- BRAILSFORD, H.N. (1906), *Macedonia, its Races and their Future*, Methuen, Λονδίνο.

- BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES (1978), *Macedonia: Documents and Material*, Institute of History, Σόφια.
- COHEN, A.P. (1985), *The Symbolic Construction of the Community*, Tavistock Publications, Λονδίνο.
- ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Β. (1993), «Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών πολέμων», ανακοίνωση στο συνέδριο, *Τα 80 χρόνια των Βαλκανικών πολέμων*, της Εταιρείας Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 4-6 Απριλίου.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ. (1985), *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα.
- DUNCAN, P. (1988), *The Politics of Terror*, Duke University Press, Ντάραμ (ΗΠΑ).
- ERIKSEN, T.H. (1993), *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, Λονδίνο.
- GELLNER, E. (1992), *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- HAMMEL, E. (1993), «Demography and the Origins of the Yugoslav Civil War», *Anthropology Today*, τόμ. 8, Νο 4, σ. 4-9.
- HECHTER, M. (1978), «Group Transformation and the Cultural Division of Labour», *American Journal of Sociology*, τόμ. 84, σ. 293-318.
- HERZFELD, M. (1986), *Ours Once More*, Pella Press, Νέα Υόρκη.
- HOBBSBAWM, E. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ.
- HOSCH, E. (1968), *The Balkans*, Faber and Faber, Λονδίνο.
- ΖΙΑΚΑΣ, Θ. (1993), *Έθνος και παράδοση*, Αιγαίον-Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.
- JELAVICH, B. (1983), *History of the Balkans*, 2 τόμοι, Cambridge University Press, Καίμπριτζ-Λονδίνο-Νέα Υόρκη.
- ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ, Α. (1993), «Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 11, σ. 1-28.
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, Γ. (1994), *Ελλάδα - Μια χώρα των συνόρων*, Αιγαίον, Αθήνα.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1990α), «Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans», στο Θ. Βερέμης - Μ. Blinkhorn (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα, σ. 23-66.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1990β), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάπτων, Αθήνα.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1993), «Προθέσεις και ζητούμενα στην ανάλυση του εθνικισμού - Σχόλιο στην εισήγηση του A.D. Smith», *Ιστορ*, τχ. 6, Δεκέμβριος, σ. 13-17.
- ΚΟΡΑΗ, Χ. (1992), «Ο Μπίτοφ, ο Μπίτος και τα νήματα», *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου.
- ΚΩΦΟΣ, Ε. (1964), *Nationalism and Communism in Macedonia*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη.

- ΚΩΦΟΣ, Ε. (1990), «National Heritage and National Identity in Nineteenth and Twentieth century Macedonia», στο Θ. Βερέμης - Μ. Blinkhorn (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ΕΙΔΙΑΜΕΠ, Αθήνα, σ. 103-142.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Σ. (1955), *The Northern Ethnological Boundaries of Hellenism*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη.
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Α. (1982), *Industrial Location in Capitalist Societies: the Tobacco Industry in Greece 1880-1980*, unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics, Λονδίνο.
- ΛΑΦΑΖΑΝΗ, Δ. (1991), *Cultures frontalières en Grèce: la question sociale locale de la différence culturelle*, ανακοίνωση στο συνέδριο, «Cultures et régions transfrontalière en Europe à l'aube du marché unique», Colloque International de Géographie Politique, Ανδόρρες 27-29 Μαΐου.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. (1992), *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Μνήμων, Αθήνα.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α. (1985), *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΛΙΘΟΞΟΥ, Δ. (1983), «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στο Μεσοπόλεμο», *Πολίτης*, τχ. 124, σ. 32-38.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, Κ. (1984), «Ο Μακεδονικός Αγών - Αναμνήσεις», στο Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Ο Μακεδονικός Αγών - Απομνημονεύματα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, σ. 165-265.
- MISHAW, D. (1971), *The Bulgarians of the Past*, Arno Press, Νέα Υόρκη.
- ΜΙΧΑΗΛ, Δ. (1992), *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, Λεβιάθαν, Αθήνα.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ. (1987), *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ. (1988), «Οι πολιτιστικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης», στο *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στην Μακεδονία*, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σ. 403-414.
- ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Ε. (1993), «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 13-78.
- PEARSON, R. (1983), *National Minorities in Eastern Europe 1848-1945*, McMillan Press, Λονδίνο.
- SCHEIN, M.D. (1975), «When is an Ethnic Group? Ecology and Class Structure in Northern Greece», *Ethnography*, τόμ. XIV, σ. 83-97.
- SIMIC, A. (1991), «Obstacles to the Development of a Yugoslavian National consciousness: Ethnic Identity and Folk Culture in the Balkans», *Journal of Mediterranean Studies*, τόμ. 1, σ. 18-36.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε. (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα.

- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε. (1992), *Η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα.
- SMITH, A.D. (1986), *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Οξφόρδη.
- SMITH, A.D. (1993), «Εθνικισμός και διεθνείς συγκρούσεις», *Ιστορ*, τχ. 6, Δεκέμβριος, σ. 6-11.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, Ρ. (1995), «Πολιτικές θεωρίες και προτάσεις μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, έκδοση της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, Αθήνα, σ. 319-335.
- ΣΤΟΙΑΝΟΒΙΧ, Τ. (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, τόμ. 20, σ. 234-313.
- The Compact Oxford English Dictionary* (1993), Second Edition, ΒCΑ, Λονδίνο.
- ΤΣΙΟΥΛΚΑΣ, Κ. (1991), *Συμβολαί εις την διγλωσσίαν των Μακεδόνων*, Αθήνα 1907 (Χαρίσης, επανέκδοση: 1991).
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1987), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- VERMEULEN, Η. (1984), «Greek Cultural Dominance Among the Orthodox Population of Macedonia During the Last Period of Ottoman Rule», στο A. Blok - Η. Driessen (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Άμστερνταμ, σ. 225-255.
- WILKINSON, Η. (1951), *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ.

ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΟΔΗΓΗΣΕΙ ΣΤΗΝ ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άρθρο αυτό εξετάζει τις συνέπειες που έχει για την Ελλάδα το πρόσφατο «άνοιγμα» ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία και στην Αλβανία.¹ Στις χώρες αυτές, και στη Ρουμανία, επικεντρώνεται το κύριο ενδιαφέρον των ελληνικών επενδύσεων. Το αντικείμενο αυτού του άρθρου είναι, τα τελευταία τέσσερα χρόνια, ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα στην Ελλάδα. Η αποκαλούμενη «οικονομική διείδυση» των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια, αλλά και στην περιοχή του Εύξεινου Πόντου, βρίσκονται καθημερινά στην ημερήσια διάταξη. Τα ΜΜΕ, οικονομικοί αναλυτές, πολιτικά κόμματα, υπουργοί, ακόμη και ο ίδιος ο πρωθυπουργός, συνεχώς θέτουν το ζήτημα των εξαιρετικά ευνοϊκών προοπτικών για επενδύσεις εκεί· ενώ έχουν πραγματοποιηθεί πολλά συνέδρια για το ρόλο της Ελλάδας, και ειδικότερα της Β. Ελλάδας, στα Βαλκάνια.

Πολλά από τα ζητήματα τα οποία αναπτύσσονται σε αυτό το άρθρο είναι αμφιλεγόμενα, ενώ το κύριο επιχείρημα είναι σε πλήρη αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη, η οποία παρουσιάζει μια τέτοια αισιοδοξία που αγγίζει τα όρια της αυταπάτης. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις εκείνων, ερευνητών κυρίως, που διατυπώνουν ένα σκεπτικισμό γύρω από το ζήτημα,² ενώ πληθαίνουν οι επιχειρηματίες που έχουν έναν έντονο προβληματισμό γύρω από τις συνθήκες του όλου εγχειρήματος.

* Ο Λόης Λαμπριανίδης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

1. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ανώνυμο κριτή αυτού του άρθρου για τις πολύ εποικοδομητικές του παρατηρήσεις.

2. Λαμπρές εξαιρέσεις αποτελούν οι Σ. Βαλντέν (1988, 1992 και 1993), Ι. Χασσίδ (1995), κ.ά.

Η κυρίαρχη άποψη υποστηρίζει ότι η «οικονομική διείσδυση» των ελληνικών επιχειρήσεων στις παραπάνω χώρες αποτελεί «χρυσή ευκαιρία», που θα οδηγήσει αναπόφευκτα στη σημαντική βελτίωση των οικονομικών μεγεθών της χώρας και κυρίως της Β. Ελλάδας, ενώ η Θεσσαλονίκη θα αναδειχθεί αναπόφευκτα σε «Μητρόπολη των Βαλκανίων».

Το κύριο επιχείρημα αυτού του άρθρου είναι ότι *το άνοιγμα της αγοράς των Βαλκανίων ήταν, και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να είναι, μια πολύ σπουδαία ευκαιρία για την ελληνική οικονομία και ιδιαίτερα για την οικονομία της Β. Ελλάδας*. Είναι αναμφίβολο ότι υπάρχει ένα αξιοσημείωτο ενδιαφέρον ελληνικών επιχειρήσεων σε αυτές τις χώρες, όπως, επίσης, ότι έχει αυξηθεί δραστικά το εξωτερικό εμπόριο και ότι η Ελλάδα παρουσιάζει πλέον θετικό εμπορικό ισοζύγιο με αυτές.

Παρ' όλα αυτά, στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι μια τέτοια υπέρμετρη αισιοδοξία είναι αβάσιμη. Θα πρέπει κανείς να είναι πολύ πιο συγκρατημένος, με την έννοια ότι οι εμπορικές σχέσεις της Ελλάδας με αυτές τις χώρες ξεκινούν από πολύ χαμηλή βάση (Πίνακας 1), όπως, εξάλλου, συμβαίνει και με άλλες χώρες της Ε.Ε. Όμως η υπέρμετρη αισιοδοξία είναι αβάσιμη κυρίως, γιατί οι προβλεπόμενες από πολλούς λαμπρές προοπτικές των ελληνικών επιχειρήσεων στις χώρες αυτές έρχονται σε πλήρη αντίθεση με:

α. τις κάθε άλλο παρά λαμπρές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας με τις σοσιαλιστικές χώρες και τις χώρες της ΕΟΚ (σε %)

Περίοδος	Σοσιαλιστικές χώρες		ΕΟΚ	
	(α)	(β)	(α)	(β)
1968-1972	20		52	
1973-1977	15		50	43
1978-1982	12	8	47	44
1983-1987	8	8	59	53
1988-1990	7	6	64	63

(α) ελληνικές εξαγωγές

(β) ελληνικές εισαγωγές

Πηγή: Λώλος - Παπαγιαννάκης (1993), σ. 45-46.

β. την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους που οδηγεί στην πολιτική απομόνωση της χώρας από τους γείτονές της (FYROM, Αλβανία, Τουρκία) αλλά και από τη διεθνή κοινότητα, ακόμη και από τα άλλα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Ακόμη και οι σχέσεις με τη Βουλγαρία παρουσιάζουν κάποια προβλήματα, εξαιτίας του γεγονότος ότι η Ελλάδα, παρ' όλες τις πιέσεις της Ε.Ε., δε συναινούσε στο άνοιγμα και άλλων μεθοριακών διαβάσεων με τη Βουλγαρία, φοβούμενη τυχόν μειονοτικά ζητήματα που μπορεί να προκύψουν, εξαιτίας της ύπαρξης των Πομάκων που κατοικούν εκατέρωθεν των συνόρων. Τελικά, το Δεκέμβριο του 1995 υπογράφηκε σχετική συμφωνία.

γ. την έλλειψη στρατηγικής και συγκεκριμένων μέτρων πολιτικής για την προώθηση των ελληνικών συμφερόντων στα Βαλκάνια.

Αυτό λοιπόν που θα πρέπει να εξετάσει κανείς είναι εάν ο οικονομικός δυναμισμός των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια είναι τόσο καθοριστικός, ώστε να μπορέσει να εξουδετερώσει τις αρνητικές συνέπειες από τους προαναφερθέντες παράγοντες. Όμως, κάθε άλλο παρά κάτι τέτοιο συμβαίνει. Η εμφανιζόμενη σήμερα «ισχυρή» θέση των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι οι επενδυτές από τις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες τηρούν στάση αναμονής.

Η Ελλάδα στην πρόσφατη ιστορία της έχασε αρκετές ευκαιρίες για να αναδιαρθρώσει την παραγωγή της. Η πιο πρόσφατη ευκαιρία ήταν αυτή που της δόθηκε μέσα από τα τεράστια χρηματικά κονδύλια των διαρθρωτικών ταμείων της Ε.Ε., τα οποία και κατασπαταλήθηκαν, ενώ σε άλλες χώρες (βλ. Ιρλανδία) έφεραν αποτελέσματα. Είναι καθοριστικό λοιπόν η Ελλάδα να μη χάσει αυτή την ευκαιρία που της προσφέρεται. Για το σκοπό αυτό, πρέπει να αναπτυχθεί μια διαφορετική στρατηγική ανάπτυξης της χώρας και στήριξης των ελληνικών επενδύσεων στη Βαλκανική. Θα πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι υπάρχει μια ιδιαίτερα ευνοϊκή συγκυρία για την υλοποίηση μιας άλλης στρατηγικής, με την έννοια ότι υπάρχουν τα τεράστια κονδύλια τα οποία θα δοθούν μέσω του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, ένα σημαντικό μέρος των οποίων αφορά την ενίσχυση της βιομηχανίας (Πρωτοβουλία για τις ΜΜΕ, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για τη Βιομηχανία, κλπ.).

Είναι επίσης ιδιαίτερα καθοριστικό να αναπτυχθεί μια στρατηγική, που θα επιτρέψει στη Θεσσαλονίκη³ να επωφεληθεί δραστικά

3. Είναι περιττό ίσως να ειπωθεί ότι η στρατηγική της ανάπτυξης αυτής θα πρέπει να γίνει με στόχο να διαχυθεί και στην υπόλοιπη Β. Ελλάδα, και όχι βέ-

από το άνοιγμα των αγορών των Βαλκανίων και να αναδειχθεί σε αξιόλογο κέντρο, ακόμη και για επιχειρήσεις τρίτων χωρών που θέλουν να αναπτύξουν τις οικονομικές τους σχέσεις με τα Βαλκάνια. Αυτό, βέβαια, δεν μπορεί να γίνει με λόγια, ενώ παράλληλα υπάρχουν τεράστιες ελλείψεις στην προσφερόμενη υποδομή,⁴ που στη συνέχεια λειτουργούν αποθαρρυντικά στις όποιες προσπάθειες γίνονται για την αναβάθμισή της.⁵

Πιστεύουμε ότι το άνοιγμα των αγορών των Βαλκανίων δε θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με μια λογική απλής αντίδρασης στην ευνοϊκή συγκυρία. Γιατί έτσι θα συντελέσει, για μια ακόμη φορά, στην αναβολή της αναδιάρθρωσης της ελληνικής βιομηχανίας και, δυστυχώς, υπάρχουν ανάλογα παραδείγματα από την πολύ πρόσφατη οικονομική ιστορία της χώρας. Συγκεκριμένα:

α) Στη δεκαετία του '70 υπήρξε μια ζωηρή επενδυτική δραστηριότητα στους κλάδους των μη μεταλλικών ορυκτών και σε άλλους κλάδους κατασκευαστικών υλικών. Δημιουργήθηκαν, για παράδειγμα, υπερσύγχρονες τσιμεντοβιομηχανίες για την παραγωγή μέσης ποιότητας τσιμέντου, που απευθύνονταν αποκλειστικά στις αγορές της Μέσης Ανατολής. Έτσι, κατά τη δεκαετία του '70, η εξαγωγική επίδοση των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων βελτιώθηκε σημαντικά, κάτι που, σε μεγάλο βαθμό, προέκυψε από τη στροφή προς αυτές τις χώρες. Όμως, η προσπάθεια βελτίωσης της εξαγωγικής επίδοσης στις εν δυνάμει σταθερές, αλλά περισσότερο απαιτητικές, δυτικές αγορές ατόνησε. Έτσι, όταν στις αρχές της δεκαετίας του '80 οι διεθνείς συνθήκες άλλαξαν, με την ουσιαστική κατάρρευση των αραβικών αγορών και την ανάκαμψη των δυτικών αγορών, η ελληνική βιομηχανία φάνηκε ανέτοιμη να αντιμετωπίσει τη νέα πραγματικότητα και, ώσπου να μπορέσει να προ-

---

βαια να υπάρξει απομύξισή της, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για περιοχές όπως αυτή της Θράκης.

4. Για παράδειγμα, η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει τεράστιες ελλείψεις στην προσφερόμενη φυσική υποδομή στο εσωτερικό της, ενώ οι διασυνδέσεις της με την ευρύτερη περιοχή –αυτοκινητόδρομοι, σιδηρόδρομοι, αεροπλάνα, τηλεπικοινωνίες, κλπ.– είναι εξαιρετικά προβληματικές.

5. Είναι ίσως χαρακτηριστική η περίπτωση του CEDEFOP (Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης), που αποτελεί την πρώτη αποκεντρωμένη υπηρεσία της Ε.Ε. που μεταγκαθίσταται από το Βερολίνο στην Ελλάδα. Όμως η μεταγκατάσταση αυτή καθυστέρει υπερβολικά, για λόγους που σχετίζονται με την ανεπαρκή υποδομή της Θεσσαλονίκης και την άρνηση των περισσότερων υπαλλήλων να ζήσουν εκεί.

σαρμοστεί, κινδύνεψε να καταρρεύσει (μεταξύ άλλων Λώλος - Παπαγιαννάκης, 1993, σ. 30, 138).

β) Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '80, με τη στροφή των εξαγωγών προς τις χώρες της ΕΟΚ, παρατηρείται αυξημένη επενδυτική ζήτηση στους τυπικά παραδοσιακούς κλάδους, όπως τα τρόφιμα-ποτά, η κλωστοϋφαντουργία και τα ενδύματα. Η Ελλάδα αναλαμβάνει, κατά κάποιον τρόπο να παίξει το ρόλο της τρίτοκοσμικής χώρας στον καταμερισμό εργασίας στο εσωτερικό της ΕΟΚ και οι έλληνες επιχειρηματίες, κάτω από τις συνθήκες ιδιαίτερα έντονου προστατευτισμού που τους προσφέρει η ΕΟΚ έναντι τρίτων χωρών (βλ. Πολυϊνική Συμφωνία), συσσωρεύουν κέρδη. Έτσι, όπως επισημαίνουν και οι Λώλος και Παπαγιαννάκης (1993, σ. 78), το γεγονός της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ, τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, δε λειτούργησε ως ευκαιρία και πρόκληση για εκσυγχρονισμό, αλλά περισσότερο ως προστατευτικός μανδύας που διευκόλυνε την αναπαραγωγή συμπεριφορών του παρελθόντος.

Ο προσανατολισμός λοιπόν της παραγωγικής διάρθρωσης της χώρας προς τις αγορές της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ΚΑΕ) μπορεί να καταστήσει τη χώρα, για μια ακόμη φορά, ευάλωτη στη συγκυρία. Μάλιστα, το πρόβλημα γίνεται ακόμη πιο έντονο, εξαιτίας του ότι υπάρχει μονόπλευρος προσανατολισμός της ελληνικής οικονομίας προς εκείνες τις αγορές της ΚΑΕ που χαρακτηρίζονται ως αγορές προϊόντων χαμηλής ποιότητας, όπου μάλιστα δεν υπάρχει για την ώρα ενδιαφέρον σημαντικών επενδυτών από αναπτυσσόμενες χώρες (δηλ. Βουλγαρία, Αλβανία και εν μέρει Ρουμανία). Συγκεκριμένα, οι χώρες της ΚΑΕ μπορούν να διακριθούν σε τρεις μεγάλες «ζώνες»:

1η ζώνη: Περιλαμβάνει τη νότια Βαλκανική (Αλβανία, Βουλγαρία, Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας)· *η Ελλάδα έχει ισχυρή παρουσία.*

2η ζώνη: Περιλαμβάνει τις παραεξείνιες, κυρίως, χώρες που βρίσκονται σχετικά κοντά στην Ελλάδα (Ουκρανία, Ρωσία, Καυκάσια, κλπ.)· *υπάρχει κάποια ελληνική παρουσία.*

3η ζώνη: Περιλαμβάνει τις πλέον αναπτυσσόμενες χώρες της ΚΑΕ, δηλαδή Σλοβενία, Κροατία, χώρες του Βίσεγκραντ και της Βαλτικής, που μάλιστα, με εξαίρεση την Κροατία, σύντομα θα προσχωρήσουν στην Ε.Ε.· είναι αγορές που απαιτούν ποιότητα προϊόντος· *η ελληνική παρουσία σε αυτές είναι κυριολεκτικά ανύπαρκτη.*

Αυτά όλα προϋποθέτουν μια σαφή τομή με τις πολιτικές που ασκήθηκαν μέχρι σήμερα, τομή που, δυστυχώς, δεν πρέπει να αναμένεται στο εγγύς μέλλον. Έτσι, αναμένεται να υπάρξουν και σημαντικές δυσμενείς συνέπειες από τις ελληνικές επενδύσεις στα Βαλκάνια. Βραχυπρόθεσμα, θα υπάρξει μείωση των θέσεων εργασίας σε κάποιους κλάδους της βιομηχανίας (κυρίως ένδυσης και υπόδησης), και σε κάποιες περιοχές (κυρίως της Βόρειας Ελλάδας) ταυτόχρονα όμως, είναι αυτή που θα μπορούσε να επωφεληθεί ακόμη περισσότερο. Μακροπρόθεσμα, μπορεί κανείς να υποστηρίξει, ως υπόθεση εργασίας, ότι θα υπονομευθεί η προσπάθεια για αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας προς την κατεύθυνση της παραγωγής προϊόντων υψηλής ποιότητας, που να είναι ανταγωνιστικά στη διεθνή αγορά.

Το αποτέλεσμα των οικονομικών σχέσεων με τα Βαλκάνια κάθε άλλο παρά μονοσήμαντο είναι. Για παράδειγμα, η Β. Ελλάδα λόγω της γεωγραφικής της γειτνίασης έχει πληγεί, και αναμένεται να πληγεί ακόμη περισσότερο, εξαιτίας της μετεγκατάστασης δραστηριοτήτων της σε αυτές τις χώρες· ταυτόχρονα όμως, και ακριβώς λόγω της γεωγραφικής της γειτνίασης με τις Βαλκανικές χώρες, είναι αυτή που αναμένεται να ωφεληθεί περισσότερο από την ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων με αυτές. Συνεπώς, *το καθαρό αποτέλεσμα κάθε άλλο παρά είναι βέβαιο ότι θα είναι αρνητικό.*

Με το άρθρο αυτό δε θέλω να παίξω το ρόλο της Κασσάνδρας και να ενσπείρω τον πανικό, ή έστω και την απαισιοδοξία, σε όσους επιχειρηματίες προσπαθούν, κυριολεκτικά μόνοι, στα Βαλκάνια. Αναμφίβολα, τα Βαλκάνια δεν αποτελούν ένα νέο El Dorado, με την έννοια είτε ότι προσφέρουν ευκαιρίες γρήγορου και εύκολου πλουτισμού είτε ότι οι κάτοικοί του είναι «ιθαγενείς». Η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας με τις χώρες της Βαλκανικής είναι πολύμορφη και όχι πάντοτε προβλέψιμη, δημιουργεί, αναμφίβολα, μεγάλες ευκαιρίες αλλά και σημαντικά προβλήματα. Εάν τα συνολικά αποτελέσματα θα είναι θετικά ή όχι, εξαρτάται περισσότερο από το πόσο καλά θα αξιοποιήσει κανείς τις υπάρχουσες ευκαιρίες. Προφανώς είναι αδύνατο να σταματήσει κανείς ένα τέτοιο άνοιγμα. Το άρθρο αυτό αποτελεί μια προσπάθεια να κρούσω τον κώδωνα του κινδύνου, για να μη χαθεί ακόμη μια ιδιαίτερα αξιόλογη ευκαιρία για τη χώρα.

2. ΕΠΙΤΑΚΤΙΚΗ Η ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Η ελληνική οικονομία αποκλίνει από αυτές των άλλων αναπτυγμένων κρατών. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθούν το υψηλό ποσοστό της απασχόλησης στη γεωργία (25,3%), ενώ στις χώρες του ΟΟΣΑ είναι γύρω στο 5%· το υψηλό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων (28,7%) και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας (14,3%)· υψηλό δημόσιο χρέος 116,2% του ΑΕΠ (1996), πληθωρισμός 10,8% (1994), υψηλά επιτόκια ονομαστικά 28%, πραγματικά 12,5% (1992), ακάλυπτες επιταγές, παραοικονομία που εκτιμάται σε ποσοστό μεγαλύτερο του 40% του ΑΕΠ. Η μικρή συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (18,5%), που μάλιστα μειώνεται συνεχώς από το 1975, ενώ ο μέσος όρος της Ε.Ε. είναι 30%. Ο προσανατολισμός της βιομηχανίας, κυρίως, σε παραδοσιακούς κλάδους: έτοιμο ένδυμα-παπούτσι, τρόφιμα, κλωστοϋφαντουργία, μεταφορικά μέσα (περιλαμβάνει τα συνεργεία), περιορισμένος αριθμός βιοτεχνικών-βιομηχανικών καταστημάτων, 170.000 και, ακόμη πιο περιορισμένη απασχόληση σε αυτά, 600.000 άτομα. Το εξαιρετικά μικρό μέγεθος των ελληνικών μεταποιητικών επιχειρήσεων: το 1984, το 85,8% του συνολικού αριθμού των καταστημάτων είχαν μέχρι 5 απασχολούμενους. Η μειούμενη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βιομηχανίας εκφράζεται με τη μεγάλη αύξηση των εισαγωγών και τη μείωση των εξαγωγών.

Υπάρχει ένα συνολικό πρόβλημα αναδιάρθρωσης της ελληνικής βιομηχανίας, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές (Καλογήρου, Λυμπεράκη, Παπαγιαννάκης, κ.ά.), μολονότι παρατηρούνται διεργασίες αναδιάρθρωσης και, μάλιστα, ένα μέρος των επιχειρήσεων ανασυγκροτείται με στρατηγικό προσανατολισμό.⁶ Συγκεκριμένα,

6. Βέβαια, υπάρχουν και ορισμένοι μελετητές (βλ. μεταξύ άλλων Ιωακείμωγλου [1994] και Ιωακείμωγλου - Μηλιός, 1989 και 1992) που υποστηρίζουν ότι η αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας έχει ξεκινήσει εδώ και πολλά χρόνια. Η μεν «μεγάλη» βιομηχανία (περισσότεροι από 10 απασχολούμενοι) τείνει να εκσυγχρονιστεί τεχνολογικά και οργανωτικά και να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας, ενώ η μικρή βιομηχανία εμφανώς καθυστερεί, πέραν του ότι είναι σχετικά προστατευμένη· προσαρμόζεται, κακήν κακώς, στις απαιτήσεις του ανταγωνισμού με εκμετάλλευση της φτηνής εργασίας και τη συστηματική καταστρατήγηση του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων.

Η αναδιάρθρωση της παραγωγής, στο διάστημα πριν το 1986 και κατά την περίοδο 1991-1994, είναι «αμυντικού» τύπου, πραγματοποιείται δηλαδή με στασι-

η ελληνική βιομηχανία, όπως υποστηρίζουν οι Καλογήρου και Παπαγιαννάκης (αδημοσίευτο), διανύει, μετά τη δεύτερη παγκόσμια κρίση του 1979, μια περίοδο παρατεταμένης στασιμότητας. Με την έννοια ότι: (α) το ποσοστό της μεταποίησης στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας, σε σταθερές τιμές, παραμένει σχεδόν στάσιμη· (β) η βιομηχανική απασχόληση μειώνεται δραστικά (650.410 το 1981, 523.121 το 1991 -19,6%· ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1981 και 1991). Εάν βέβαια ληφθούν υπόψη μόνον οι επιχειρήσεις με πάνω από 10 απασχολούμενους, η μείωση είναι μικρότερη (13% - 1980: 383.592, 1991: 333.602)· (γ) η συμμετοχή των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στο σύνολο των εξαγωγών φαίνεται να διατηρείται σχεδόν στάσιμη· (δ) οι βιομηχανικές επενδύσεις ακολουθούν φθίνουσα πορεία, με εξαίρεση την περίοδο 1986-1990, οπότε σημειώνεται μια ανάκαμψή τους και κατευθύνονται στον εκσυγχρονισμό ενός τμήματος του υπάρχοντος παραγωγικού δυναμικού. Αυτό οδήγησε στην ανάδυση επιτυχών επιχειρήσεων, που όμως συνυπάρχουν με άλλες, έντονα προβληματικές· (ε) το μερίδιο του ΑΕΠ που δαπανάται για επενδύσεις στη μεταποίηση ακολουθεί, μετά το 1980, γενικά πτωτική τάση, με εξαίρεση ένα ανοδικό διάλειμμα κατά την περίοδο 1986-1990· (στ) η ποσοστιαία συμμετοχή της μεταποίησης στην αύξηση του ΑΕΠ συνεχώς συρρικνώνεται, με αποκορύφωμα την περίοδο 1990-1993, οπότε σημειώνεται μια ιδιαίτερα αρνητική συμβολή της μεταποίησης στην αύξηση του ΑΕΠ (1970/75: 26,5%, 1975/80: 23,4%, 1980/85: 1,9%, 1985/90: 2,5% και 1990/93: -32,5%).

Η ελληνική βιομηχανία φαίνεται παγιδευμένη σε ένα φαύλο κύκλο χαμηλής ανταγωνιστικότητας και συρρικνούμενων μεριδίων της αγοράς. Παρατηρείται επιτάχυνση της εισαγωγικής διεύδυσης. Το 1960, το 22% της εγχώριας κατανάλωσης μεταποιητικών προϊόντων καλύπτεται από εισαγωγές, το 1970 το 23,5%, το 1980 το 22-26%, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του '80 το 27-30% (Λώλος - Παπαγιαννάκης, 1993, σ. 56-57), οι οποίες αποθαρρύνουν τις ε-

---

μότητα ή μείωση των επενδύσεων και εξορθολογισμό της υπάρχουσας παραγωγικής διαδικασίας, με μείωση του προσωπικού, αναδιοργάνωση των λειτουργιών της παραγωγής και οργανωτικές αλλαγές· αντίθετα, στο διάστημα 1986-1990, η αναδιάρθρωση της παραγωγής είναι «επιθετικού» τύπου, δηλαδή πραγματοποιήθηκε με αύξηση των επενδύσεων, η οποία εισάγει στο χώρο της παραγωγής νέες επιτημονικές και τεχνολογικές γνώσεις.

πενδύσεις και τον εκσυγχρονισμό. Συντελείται έτσι μια αργή αλλά συστηματική ανακατανομή των πόρων, που εγκαταλείπουν την κυρίως μεταποίηση και κατευθύνονται στην περισσότερο εύκολη λύση της παραοικονομίας.

Η ελληνική βιομηχανία, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από έναν έντονο *δυϊσμό*, όπου καταστάσεις βιομηχανικής παρακμής (κατάρρευσης δηλαδή κλάδων και επιχειρήσεων) συνυπάρχουν με καταστάσεις δυναμικής και επιθετικής αναδιάρθρωσης, που οδηγούν και σε κατάκτηση ξένων αγορών. Δηλαδή, ως απάντηση στην οικονομική κρίση, από τη μια πλευρά, ένα πολύ μικρό μέρος των ελληνικών επιχειρήσεων εκσυγχρονίζεται με χρήση υπερσύγχρονου τεχνολογικού εξοπλισμού και ειδικευμένης εργασίας που αυτός απαιτεί (επιχειρήσεις έντασης κεφαλαίου). Τα τελευταία χρόνια, υπήρξαν ενδείξεις αναδιάρθρωσης προς αυτή την κατεύθυνση, κυρίως στον κλάδο των τροφίμων, αλλά όχι μόνο.⁷ Από την άλλη, η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων, εκείνες που δεν έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν αυτό το επίπεδο ανάπτυξης, εξειδικεύονται σε επιμέρους τομείς και εντάσσονται στον ανταγωνισμό, με μοναδικό πλεονέκτημα τη χρήση φτηνής εργατικής δύναμης (επιχειρήσεις έντασης εργασίας-ξένοι εργάτες, φασόν, κλπ.) και την καταστρατήγηση του νομοθετικού πλαισίου.

Ωστόσο, αυτό που θα πρέπει να επισημανθεί, είναι κυρίως ότι η ελληνική βιομηχανία, αλλά και η οικονομία γενικότερα (τουρισμός κλπ.), εδώ και καιρό βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι εξαιτίας μιας «διπλής πίεσης» που υφίσταται. Πίεση, αφενός από τις αναπτυγμένες χώρες, για υψηλή ποιότητα και νέα ή διαφοροποιημένα προϊόντα, και αφετέρου από τις νεο-εκβιομηχανιζόμενες χώρες, για προϊόντα μαζικής παραγωγής και χαμηλού κόστους. Η απάντηση σε αυτό το δίλημμα είναι μονόδρομος: *Η Ελλάδα πρέπει να παράγει διεθνώς ανταγωνιστικά προϊόντα που να απευθύνονται στις αγορές των αναπτυγμένων χωρών.* Ο σύγχρονος διεθνής ανταγωνισμός («new competition»), όπως επισημαίνει ο Best (1990), είναι αποτέλεσμα ριζικών τεχνολογικών εξελίξεων και θεμελιωδών θεσμικών αλλαγών και απαιτεί νέες αρχές οργάνωσης των επιχειρήσεων, προκειμένου να μπορούν να παράγουν φτηνότερα, καλύτερα και ταχύτερα, να προσαρμόζονται στις διαφοροποιημένες απαιτήσεις

7. Ένας τέτοιος ιδιαίτερα επιτυχημένος κλάδος είναι αυτός της παραγωγής ηλιακών θερμοσιφώνων, όπου έχει αναπτυχθεί υψηλότερη τεχνογνωσία και παράγονται εξαιρετικά ανταγωνιστικά προϊόντα.

της παγκόσμιας αγοράς και, κυρίως, να αναπτύσσουν ταχύτερα νέα προϊόντα.

Εκτιμάται, λοιπόν, ότι οι επιχειρήσεις έντασης εργασίας θα γνωρίσουν ανοδική τάση τα επόμενα χρόνια, καθώς το χαμηλό κόστος παραγωγής τους προσφέρει ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης. Η τάση αυτή υποβοηθείται από την απότομη αύξηση της «μαύρης εργασίας» στη χώρα μας, με την είσοδο των μεταναστών από τις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού». Οι αλλοδαποί εργάτες που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα υπολογίζονται σε 400.000 περίπου. Οι μετανάστες αυτοί, οι περισσότεροι των οποίων είναι λαθρομετανάστες, αποτελούν ένα ιδανικό εργατικό δυναμικό για τις επιχειρήσεις έντασης εργασίας. Με την καταστρατήγηση της εργατικής νομοθεσίας, με την ακύρωση στην πράξη των συλλογικών συμβάσεων, με την ανυπαρξία συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας (π.χ. έχουν παρατεταμένα ωράρια εργασίας, αποδοχές χαμηλές, κατά πολύ κατώτερες του ορίου φτώχειας, και πραγματοποιούν λίγα μεροκάματα), οι επιχειρήσεις αυτές επιτυγχάνουν χαμηλό κόστος παραγωγής· η εμπλοκή τους στην αγορά εργασίας σημαίνει την *προσφορά φτηνής εργατικής δύναμης*, που ωθεί τους επενδυτές σε επιχειρήσεις έντασης εργασίας.

Σε μια εποχή διεθνούς ύφεσης και σκληρού ανταγωνισμού, ενώ τα ελληνικά προϊόντα και υπηρεσίες χαρακτηρίζονται από χαμηλή ανταγωνιστικότητα, το άνοιγμα των Βαλκανικών αγορών, όπου υπάρχει ζήτηση για όχι ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας προϊόν, δίνει την απαραίτητη ανάσα· τον απαραίτητο χρονικό ορίζοντα που απαιτείται, προκειμένου να εκσυγχρονισθεί η παραγωγική βάση της ελληνικής οικονομίας και να αυξηθεί μεσοπρόθεσμα το εθνικό μερίδιο στις αναπτυγμένες χώρες, με βάση το διαφοροποιημένο προϊόν ποιότητας.

Στη σημερινή εποχή, η *ποιότητα γίνεται κρίσιμο στοιχείο για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων*. Είναι μια εποχή που χαρακτηρίζεται από το «σπάσιμο» (τον κορεσμό) των μαζικών αγορών για τυποποιημένα προϊόντα και από τη δημιουργία μικρής κλίμακας παραγωγικών μονάδων, οι οποίες μπορούν να παράγουν μικρές ποσότητες διαφοροποιημένων προϊόντων, που απευθύνονται σε «φωλιές/θύλακες αγοράς». Αναμφίβολα, βέβαια, η μαζική παραγωγή εξακολουθεί να αποτελεί το σαφώς σημαντικότερο τμήμα της αγοράς.

Το νέο καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης σημαίνει προσαρμο-

στικότητα με έμφαση στην ποιότητα, στο σχέδιο, στις καινοτομίες και όχι στη χαμηλότερη τιμή (ενδεικτικά Belussi, 1989, σ. 9), στην αναβάθμιση της εργατικής δύναμης, στην ένταση των συναλλαγών (transactions) μεταξύ των επιχειρήσεων και, τέλος, σημαίνει ευελιξία στην αγορά εργασίας (Nielsen, 1991).

Βασικά χαρακτηριστικά του νέου μοντέλου –οι αποκεντρωτικές τάσεις στην παραγωγή και η αύξηση των υπεργολαβικών σχέσεων, η άμβλυνση των ιεραρχιών και η απαιτούμενη ευρυμάθεια και πολυ-ειδίκευση των εργαζόμενων, η προσαρμοστικότητα και γρήγορη ανταπόκριση στα μηνύματα της αγοράς, το βιομηχανικό υπόδειγμα έντασης συναλλαγών και συντονισμού– φαίνεται να πλησιάζουν περισσότερο στο υπόδειγμα λειτουργίας των Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων, που είναι κυρίαρχες στη χώρα μας.

3. Η ΑΛΒΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΣΕ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

Η ενότητα αυτή δεν έχει την έννοια της περιγραφής των οικονομικών και κοινωνικο-πολιτικών δεδομένων των δύο αυτών χωρών, απλά επιχειρεί να σκιαγραφήσει, με πολύ αδρό τρόπο, τη γενική «περιρρέουσα» ατμόσφαιρα (business environment) στις δυο χώρες.

Οι οικονομίες των χωρών αυτών χαρακτηρίζονται από: παντελή σχεδόν έλλειψη επώνυμων καταναλωτικών προϊόντων, παντελή έλλειψη δικτύων διανομής, ένα σχεδόν πλήρως απαξιωμένο μηχανολογικό εξοπλισμό, έλλειψη έργων υποδομής και νηπιακή ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος. Η Μαφία παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των χωρών αυτών. Αναμφίβολα, οι διαφορές μεταξύ των δυο χωρών είναι πάρα πολύ σημαντικές: η Βουλγαρία είναι μια σαφώς πιο αναπτυγμένη οικονομία, ενώ η Αλβανία είναι πολύ πιο ανοικτή στις μεταρρυθμίσεις.

Είναι λάθος να θεωρεί κανείς ότι η χειροτέρευση των οικονομικών δεδομένων σε αυτές τις κοινωνίες, μετά την αλλαγή του 1989, υποδηλώνει ότι δεν πρόκειται να μπουν σύντομα σε μια πορεία ανάπτυξης και άρα να εφησυχάζει για τις δυνατότητες που θα προσφέρονται εκεί για μεγάλο διάστημα. Η προσωρινή χειροτέρευση των οικονομικών δεδομένων είναι αναπόφευκτη, εξαιτίας των τεράστιων αλλαγών που συμβαίνουν. Ακόμη και μια πολύ αναπτυγμένη οικονομία θα περνούσε δραστικό σοκ, εάν είχε να

αναδιαρθρώσει την οικονομία της σε μια ανάλογη έκταση.⁸

Η νέα πολιτική ηγεσία σε αυτές τις χώρες γρήγορα συνειδητοποίησε ότι η επιτυχία της μακροοικονομικής πολιτικής της εξαρτιόταν από δυο βασικά επιτεύγματα (Rondinelli, 1994):

α. την ιδιωτικοποίηση των μεγάλων και μη αποδοτικών κρατικών βιομηχανικών μονάδων που κυριαρχούσαν σε αυτές τις οικονομίες, και

β. τη δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, οι οποίες μπορούν να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας για τους εργάτες που θα απολυθούν από τις κρατικές επιχειρήσεις.

Οι χώρες αυτές περνούν από μια διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, παράνομης κυρίως προέλευσης. Αυτοί που μπορούν να αγοράσουν ή να δημιουργήσουν επιχειρήσεις είναι οι μαυραγορίτες, η διεφθαρμένη νομενκλατούρα και άλλοι, με την παράνομη υποστήριξη ξένων επενδυτών (Rondinelli, 1994). Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ιδιωτικοποίησης κρατικών επιχειρήσεων αναφέρθηκε κάποιο είδος παρατυπίας (π.χ., με τη μορφή υποαξιολόγησης των περιουσιακών στοιχείων ή δωροδοκίας των managers – spontaneous privatization, nomenclatura privatization). Είναι αναπόφευκτο, επομένως, η ιδιωτικοποίηση να προχωράει με πολύ βραδύτερους ρυθμούς από τους αναμενόμενους (Johnson - Ustenko, 1993).

Οι οικονομίες των χωρών αυτών υποφέρουν από τρεις τουλάχιστον ανεπάρκειες, που θα πρέπει να ξεπεραστούν, εάν οι χώρες αυτές πρόκειται να φθάσουν ποτέ τη Δ. Ευρώπη (Welfens, 1993): (α) παρουσιάζουν χάσμα στον πάγιο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό τους, σε σχέση με αυτόν των αναπτυγμένων χωρών. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στην απαξίωσή του αλλά και στο ότι πάντοτε εξειδικευόταν σε χαμηλής τεχνολογίας κεφαλαιουχικά αγαθά· (β) παρουσιάζουν χάσμα στη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία, που οφείλεται στην έλλειψη καινοτόμων ιδιωτικών επιχειρήσεων και ανταγωνισμού, όπως επίσης και στην έλλειψη διεπιχειρησιακών ροών τεχνολογίας και licensing, που κυριαρχούν στο διεθνές εμπόριο τεχνολογίας, και (γ) παρουσιάζουν έλλειψη επιχειρηματιών, που οφείλεται στην ανυπαρξία της οικονομίας της αγοράς για πάρα πολλά χρόνια.

Η προσέλκυση λοιπόν μεγάλων Ξένων Άμεσων Επενδύσεων (Fo-

8. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Φιλανδίας, μιας αναπτυγμένης χώρας που εξαρτιόταν ιδιαίτερα έντονα από τις πωλήσεις της στην ΕΣΣΔ· μετά την κατάρρευση της σοβιετικής οικονομίας, η βιομηχανική παραγωγή της μειώθηκε απότομα, με αποτέλεσμα, το 1991, να συρρικνωθεί το ΑΕΠ της κατά 7%.

reign Direct Investment - FDI) φαίνεται ότι είναι καθοριστική, όμως, μέχρι σήμερα, αυτές είναι πολύ περιορισμένες. Οι αναπτυσσόμενες χώρες τηρούν στάση αναμονής ως προς την είσοδό τους στις αγορές των χωρών αυτών· τόσο λόγω της έκρυθμης κατάστασης που επικρατεί στα Βαλκάνια όσο και, ιδιαίτερα, εξαιτίας συγκεκριμένων αδυναμιών στο εσωτερικό των δυο αυτών χωρών. Η ελκυστικότητα της Αλβανίας, της Βουλγαρίας καθώς και της Ρουμανίας για FDI είναι πολύ χαμηλή και, μάλιστα, η σχετική τους θέση χειροτέρευσε από το 1991 και προβλέπεται να χειροτερεύσει ακόμη περισσότερο (Χασσίδ, 1995).

4. ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

α. Εισαγωγή

Η Ελλάδα παρουσιάζει μια σειρά από αρκετά σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα, που υποβοηθούν την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με τις χώρες της Βαλκανικής, αρκεί να είναι σαφές ότι αυτά δε λειτουργούν με τρόπο απόλυτο. Συγκεκριμένα: (α) η φυσική γειτνίαση, η οποία συνεπάγεται φθινό κόστος μεταφοράς, μεγαλύτερη πυκνότητα επαφών και δυνατότητα δημιουργίας οικονομικής ενδοχώρας για τις ελληνικές επιχειρήσεις· (β) συμπάθεια προς το ελληνικό στοιχείο λόγω ιστορικών, πολιτιστικών και σε ορισμένες περιπτώσεις, θρησκευτικών δεσμών· (γ) εμπειρία των ελλήνων επιχειρηματιών από τη λειτουργία σε θεσμικά ευμετάβλητο περιβάλλον, σε συνθήκες υψηλού πληθωρισμού, ισχυρή και αναποτελεσματική γραφειοκρατία. Παράλληλα, υπάρχει απροθυμία ανάληψης επενδυτικών πρωτοβουλιών μεγάλης κλίμακας από μεγάλες επιχειρήσεις Δυτικών χωρών, λόγω του ότι θεωρούνται χώρες υψηλού κινδύνου· (δ) οι ΜΜΕ, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των ελληνικών επιχειρήσεων, παρουσιάζουν έναν αξιοσημείωτο δυναμισμό. Αυτός οφείλεται κυρίως στο ότι είναι προσωπικές ή οικογενειακές επιχειρήσεις (σε αντίθεση με επιχειρήσεις Α.Ε. ή εισηγμένες στο χρηματιστήριο), γεγονός που τις υποβοηθά να «διεισδύσουν» ευκολότερα στα Βαλκάνια. Είναι αναμφίβολο ότι υπάρχει κάποιο στοιχείο τυχοδιωκτισμού στις επιχειρήσεις που, κάτω από συνθήκες πολιτικής ανασφάλειας, συχνών θεσμικών αλλαγών, έντονης οικονομικής κρίσης κλπ. αποφασίζουν να επενδύσουν στα

Βαλκάνια. Αυτές οι επιχειρήσεις μπορεί να κερδίσουν από το ότι ήταν οι πρώτες που μπήκαν στη βαλκανική αγορά. Το μικρομεσαίο λοιπόν μέγεθος των επιχειρήσεων, σε αυτή την περίπτωση, αποτελεί ένα συγκριτικό πλεονέκτημα.

Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει ακόμη και για ύπαρξη «χωρικού μονοπωλίου» της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Β. Ελλάδας, στις αγορές της Βαλκανικής.

β. Αλβανία

Η Αλβανία παρουσιάζει σπουδαίο ενδιαφέρον για Έλληνες επενδυτές για εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, καθώς και του ιδιαίτερα χαμηλού εργατικού κόστους.

Επιπλέον, αξιόλογος παράγοντας για την ενθάρρυνση των επενδύσεων στην Αλβανία υπήρξε και η πρωτοβουλία της ελληνικής κυβέρνησης για την εισαγωγή του Ν. 2008/92, που παρέχει για όλη την επικράτεια της Αλβανίας τα κίνητρα που ισχύουν για τις περιοχές της ζώνης Δ' στην Ελλάδα του Ν. 1892/92· δηλαδή, μέχρι 35% της επένδυσης ο επενδυτής επιδοτείται από το ελληνικό κράτος, ενώ το ποσό δεν μπορεί να υπερβαίνει τα 35 εκατ. δραχμές.

Οι επενδύσεις οι οποίες εντάχθηκαν στην νομοθεσία αυτή, αφορούν (ΥΠΕΘΟ, Ιδιωτικές Επενδύσεις - Πίνακας 2) ορισμένες περιοχές της χώρας, κυρίως περιοχές όπου υπάρχει αξιόλογη παρουσία ελληνόφωνου στοιχείου. Συγκεκριμένα, το 28% του συνόλου των επενδύσεων αφορούν τους Άγ. Σαράντα, το 28% την Κορυσά, το 24% το Αργυρόκαστρο και 6% τα Τίρανα. Εξάλλου, αφορούν έναν πολύ περιορισμένο αριθμό κλάδων της βιομηχανίας, δηλαδή, κλωστήριο-πλεκτήριο-ενδύματα 40%, επεξεργασία καπνού-παραγωγή τσιγάρων 10%, τυροκομία 8%, ιχθυοκαλλιέργεια 6% και ζωοτροφές 4%.

Τα κίνητρα προς την Αλβανία πρέπει να καταργηθούν. Η χορήγηση κινήτρων από την Ελλάδα για την εγκατάσταση ελληνικών επιχειρήσεων στην Αλβανία αποτελεί παγκόσμια πρωτοτυπία! Η χορήγηση των κινήτρων που επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά (πάνω από το 80%) στις ελληνόφωνες περιοχές μοιάζει περισσότερο με έμμεση άσκηση εξωτερικής πολιτικής παρά υποβοήθηση των ελληνικών άμεσων επενδύσεων. Η διασφάλιση των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία είναι κατεξοχήν θέ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εγκριθείσες επενδύσεις 1992-1993 στην Αλβανία
(Β' εξάμηνο 1992 - Β' εξάμηνο 1993) (σε χιλ. δρχ.)

Τόπος εγκατ/σης	Επωνυμία	Αντικείμενο	Ύψος επενδ.	Ύψος επιχορ.
Άγ. Σαράντα	Γ. ΖΑΡΓΑΝΗΣ	Τυροκομείο	1.050.000	35.000
Άγ. Σαράντα	ΑΡΓΥΡΟΥ ΙΩΑΝΝΑ	Ιχθυοκαλλιέργεια	149.000	35.000
Άγ. Σαράντα	Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ	Πλεκτήριο	309.000	35.000
Άγ. Σαράντα	Δ. ΠΑΠΑΓΟΠΟΥΛΟΣ	Ενδύματα	117.500	35.000
Άγ. Σαράντα	ΦΙΛΑΝ ΑΕΒΕ	Πλεκτήριο	153.213	35.000
Άγ. Σαράντα	ALGR. VURG. (EUROFOOD)	Γεωργοκτηνοτροφία	119.842	35.000
Άγ. Σαράντα	ΒΛΑΣΗ ΧΡΥΣΟΥΛΑ	Ιχθυοκαλλιέργεια	105.500	35.000
Άγ. Σαράντα	TILSIS S.A.	Μάλλινα είδη	112.000	35.000
Άγ. Σαράντα	OTRA S.A.	Ενδύματα	93.000	32.500
Άγ. Σαράντα	ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ ΓΕΡ.	Ιχθυοκαλλιέργεια	119.000	35.000
Άγ. Σαράντα	DELE S.A.	Τυροκομείο	100.000	35.000
Άγ. Σαράντα	SUPER BETON	Οικοδ. υλικά	65.000	22.750
Άγ. Σαράντα	EUROFOOD GROUP	Τυροκομείο	57.000	19.950
Άγ. Σαράντα	EUROFOOD GROUP	Παστερ. γάλακτος	83.000	29.000
Αργυρόκαστρο	ΜΠΕΣΗΣ ΣΤΥΛ	Κλωστούφαντουργεία	65.000	22.750
Αργυρόκαστρο	ΤΣΟΥΚΑΝΕΛΗΣ ΠΑΝ.	Ενδύματα	100.000	35.000
Αργυρόκαστρο	ΜΠΟΥΛΙΟ ΛΑΡΙΣΑ	Γεωργοκτηνοτροφία	59.539	20.838
Αργυρόκαστρο	PASTEL ALBA	Ενδύματα	77.000	26.950
Αργυρόκαστρο	ΔΟ.ΜΟ.ΜΕΤ ΕΠΕ	Λατομείο	52.800	18.480
Αργυρόκαστρο	ΡΕΚΟΠ ΑΛΒΑΝΙΑΣ Α.Ε	Υποδήματα	460.000	35.000
Αργυρόκαστρο	ΛΕΝΑΣ ΚΟΝ.	Μεταλ. εξαρτήματα	46.000	16.100
Αργυρόκαστρο	ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ ΛΑΖΑΡΟΣ	Έπιπλα	100.000	35.000
Αργυρόκαστρο	«MARKET PETRA»	Οικοδ. υλικά	110.000	35.000
Αργυρόκαστρο	TABAC-TEX GR.CoL	Παραγωγή τσιγάρων	230.000	35.000
Αργυρόκαστρο	PRIVE LTD.	Ενδύματα	68.000	23.800
Αργυρόκαστρο	ΑΦΟΙ Π. ΣΙΕΡΡΟΥ Α.Ε.	Εξαρτήματα-Ανταλ.	54.000	18.900
Κορυτσά/ Τοροβίτσε	TRADEX-TOROVICE	Ζωοτροφές	268.000	35.000
Κορυτσά/ Πολένα	POLENA-TRADEX(JV)	Ζωοτροφές	120.000	35.000
Κορυτσά	ΚΛΩΣΤΗΡΙΑ ΚΟΡ. Α.Ε	Κλωστήριο	141.100	35.000
Κορυτσά	ALFAN A.E.	Ενδύματα	110.000	35.000
Κορυτσά	ΛΙΤΣΑ ΕΠΕ ΒΙΟΛΕΤΑ	Ενδύματα	58.000	20.300
Κορυτσά	TEXTILES MAN/ING&TRAD	Κλωστήριο	2.051.000	35.000
Κορυτσά	ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝ.	Επεξ. χαρτιού	33.900	11.865
Κορυτσά	ΗΡΑ ΕΠΕ	Πλεκτήριο	69.230	24.230
Κορυτσά	ΜΙΚΑ ΚΟΡΣΑ/ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ	Επεξ. καπνού	128.410	35.000

Τόπος εγκατ/σης	Επωνυμία	Αντικείμενο	Ύψος επενδ.	Ύψος επιχορ.
Κορυτσά	GORDON S.A.	Ενδύματα	81.500	28.525
Κορυτσά	KOR EXPORT	Ενδύματα	82.000	28.700
Κορυτσά	ANTEKO TEXTILES S.A	Ενδύματα	79.500	27.825
Κορυτσά	ACTION EPE	Ενδύματα	60.906	22.717
Πόγραδετζ	ADELINE ENΔΥΜΑΤΑ	Ενδύματα	95.200	33.320
Ντβόραν/ Κόρυτζ	ΣΑΛΙΓΑΡ/ΚΕΜΙΛΛΙ	Επεξ. σαλιγγαριών	105.800	35.000
Τίρανα	MAMΙΔΑΚΗΣ ΣΟΤ.	Ορυκτέλεια	145.000	35.000
Τίρανα	TERLANA A.E.	Ενδύματα	83.200	29.120
Τίρανα	ΤΕΧΝΟΛΙΤ ΑΕ	Ετ. σκυρόδεγμα	125.000	35.000
Μπεράτ	MIKA BERAT A.E.	Επεξ. καπνού	196.720	35.000
Ζεμβλάκ	ZEMBLAK TRADEx (JV)	Τυροκομείο	122.000	35.000
Φιέρι	KAVEX FIER TOBACCO CoSA	Επεξ. καπνού	130.119	35.000
Χειμάρα	ΕΛΑΙΟΥΡΓΕΙΑ ΧΕΙΜΑΡΑΣ	Ελαιουργεία	100.000	35.000
Ελμπασάν	N.G. KABEE A.E.	Επεξ. καπνού	128.000	35.000
Δέλβινο	CHICKEN FARM SA	Πάχ/ση νεοσσών	75.750	26.500

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Ιδιωτικές Επενδύσεις*.

μα της εξωτερικής πολιτικής· δεν περνάει απαραίτητα μέσα από την ενίσχυση ελληνικών επενδύσεων στις ελληνόφωνες περιοχές της Αλβανίας, πράγμα που ίσως δημιουργούσε και καχυποψίες. Μολονότι φαίνεται ορθός ο στόχος της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας για την επιδίωξη της παραμονής της ελληνικής μειονότητας, αλλά και γενικότερα του πληθυσμού της νότιας Αλβανίας στη χώρα, η ύπαρξη των κινήτρων δε διασφάλισε τη χώρα από τα κύματα των ελληνικής ή όχι καταγωγής μεταναστών από την Αλβανία.

Εξάλλου, το κόστος της επένδυσης στην Αλβανία είναι συγκριτικά πολύ χαμηλό, ενώ η επιχορήγηση μέσω των κινήτρων αυτών είναι πολύ περιορισμένη. Τέλος, η εγκατάλειψη των κινήτρων αυτών προτείνεται στα πλαίσια μιας γενικότερης μεταστροφής, που παρατηρείται πρόσφατα, διεθνώς, από τη χορήγηση κινήτρων στις επιχειρήσεις, στη δημιουργία φυσικής και άυλης υποδομής για την καλύτερη λειτουργία τους.

Παράλληλα, θα πρέπει να υποβοηθούν όλες οι ελληνικές άμεσες επενδύσεις προς τρίτες χώρες, με άλλους τρόπους, που είναι πολύ πιο αποτελεσματικοί. Τρόπους που χρησιμοποιούν, εδώ και πάρα πολλά χρόνια, οι βιομηχανικές χώρες για να ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις τους, να κάνουν FDI σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες

(Bglot - Wergel, 1991· Dunning, 1994· Easson, 1992· OECD, 1994· Ozawa, 1992, και Wells - Wint, 1991). Η Ελλάδα άρχισε δειλά κάποια βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, που μάλιστα συχνά συνεπικουρούνται με συγχρηματοδότηση της Ε.Ε.

Συγκεκριμένα, οι αναπτυγμένες χώρες χρησιμοποιούν μια μεγάλη ποικιλία μέτρων πολιτικής όπως: δημοσιονομικά κίνητρα (αποφυγή διπλής φορολόγησης, δυνατότητα εξαγωγής συναλλάγματος για την επένδυση κλπ.), ασφάλιση επενδύσεων από πολιτικούς κινδύνους, διακρατικές συμφωνίες που στοχεύουν στην αύξηση των κερδών ή στη μείωση των κινδύνων, κλπ. Επίσης, χρησιμοποιούν μια μεγάλη ποικιλία προγραμμάτων προώθησης, που τα υλοποιούν μέσω κρατικών ή διακρατικών Ινστιτούτων, όπως (Bglot - Wergel, 1991):

α) *Υπηρεσίες πληροφόρησης* για την οικονομία της χώρας (μέσω Πρεσβειών κλπ.). Τα περισσότερα προγράμματα στοχεύουν στην υποβοήθηση των μελλοντικών επενδυτών να πληροφορηθούν για τις ευκαιρίες που υπάρχουν, είτε δίνοντας την πληροφορία άμεσα είτε υποβοηθώντας τους να τη βρουν μόνοι τους.

β) *Επιχειρηματικές αποστολές* στις χώρες αυτές, όπως επίσης Σεμινάρια, Εμπορικές Εκθέσεις κλπ.

γ) «*Προξενιά*» *εταιρειών* (matchmaking): αντιστοίχιση δηλαδή κάποιου επενδυτή με μια συγκεκριμένη επενδυτική ευκαιρία.

δ) *Προώθηση κλάδου*. Εντοπίζονται οι ευκαιρίες που υπάρχουν σε κάποιο συγκεκριμένο κλάδο, σε κάποια χώρα, καθώς και τα είδη της επένδυσης τα οποία μπορούν να επωφεληθούν καλύτερα από αυτή την ευκαιρία.

ε) *Υποβοήθηση (χρηματοδότηση, κλπ.) στην εκπόνηση τεχνικοοικονομικών μελετών*.

στ) *Διευκολύνσεις για την έναρξη της επιχείρησης*. Περιλαμβάνει βοήθεια για την εξεύρεση χρηματοδότησης, προετοιμασία των συμβολαίων, προσαρμογή της τεχνολογίας στη συγκεκριμένη χώρα, εκπαίδευση προσωπικού από τη χώρα όπου γίνεται η επένδυση. Η βοήθεια αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τις μικρές επιχειρήσεις.

Τέλος, οι κυβερνήσεις των αναπτυγμένων χωρών με την πολιτική τους έναντι τρίτων χωρών ανοίγουν το δρόμο στις επενδύσεις των επιχειρήσεών τους, κάτι που είναι εξαιρετικά σημαντικό, και, σε ακραίες περιπτώσεις, επιβάλλουν και συγκεκριμένες εταιρείες.

γ. «Τύποι» ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία

Οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στη Βουλγαρία προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τη Β. Ελλάδα. Οι ελληνικές επιχειρήσεις στη χώρα είναι πολλές αλλά πολύ μικρές.⁹ Είναι ενδεικτικό ότι, ενώ μέχρι το 1992 η Ελλάδα κατείχε το 77% των FDI στη Βουλγαρία, το 1994 αυτό έπεσε απότομα στο 3,6%! Το 1994, το μέσο μέγεθος κεφαλαίου ανά επένδυση ήταν για τις ελληνικές επιχειρήσεις \$25.000, ενώ για τις γερμανικές ήταν \$1.250.000, για τις ολλανδικές \$1.000.000, για τις ελβετικές και βελγικές \$550.000 κλπ. (Πίνακας 3). Εκτιμάται ότι πάνω από το 90% των ελληνικών επιχειρήσεων ασχολούνται με κάποιο είδος εμπορίου (τύποι α - στ).

α. «Δουλειές του ποδαριού»: Για παράδειγμα, κάποιος ψαράς που μεταφέρει τα ψάρια του το πρωί από την ιχθυόσκαλα της Καβάλας στη Σόφια και τα πουλάει σε κάποιο μικρό μαγαζί της γειτονιάς· όταν δεν έχει ψάρια, έχει 1-2 τενεκέδες ελιές και τις πουλάει λιανικά.

β. *Επιτήδευοι*: διακίνηση ελαττωματικών προϊόντων (ηλεκτρικά είδη, ρετάλια, τρόφιμα με ληγμένες ημερομηνίες). Απευθύνονται στη λεγόμενη «οικονομία του garage», που είναι περιθωριακή και στεγάζεται σε containers και κιόσκια· δεν κόβονται τιμολόγια και, βέβαια, δεν υπάρχουν απαιτήσεις για ποιότητα· παλαιότερα ψώνιζαν οι Βούλγαροι για τα μαγαζιά τους, τώρα ψωνίζουν κυρίως οι Γιουγκοσλάβοι.

γ. *Ψυχαγωγία (εστιατόρια, ταβέρνες, fast-food, ζαχαροπλαστική)*: Θέλει μια επένδυση της τάξης των 20 εκατ. δρχ. (\$60.000)· ο εξοπλισμός και η επίπλωση εισάγονται από την Ελλάδα· ασχολείται ο ιδιοκτήτης και 2-3 Βούλγαροι.

δ. *Λιανικό Εμπόριο*: Δραστηριοποιούνται στο εμπόριο ρούχων, παπουτσιών, ηλεκτρικών ειδών, τροφίμων κλπ. Είναι κυρίως εμπόριο ελληνικών προϊόντων ξεπερασμένης μόδας (προϊόντα διαλογής), κι όχι ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας· δε χρειάζεται αξιόλογο κεφάλαιο για μια τέτοια επιχείρηση (λιγότερο από \$20.000)· απασχολείται ο ιδιοκτήτης και 2-3 Βούλγαροι το πολύ· τα προϊόντα στα οποία δραστηριοποιούνται έχουν περιορισμένο σχετικά ποσοστό

9. Υπάρχουν διάφορες εκτιμήσεις για τον αριθμό τους· για παράδειγμα, ο Βλάχος (1994, σ. 190) αναφέρει ότι είναι 1.000. Αυτό οφείλεται, αφενός στο ότι δεν είναι υποχρεωτική η εγγραφή τους σε κάποια μητρώα, και, αφετέρου, στο ότι παρατηρείται μεγάλη κινητικότητα.

κέρδους· αντίθετα, υπάρχουν άλλα προϊόντα που αφήνουν τεράστια κέρδη, τα οποία όμως ελέγχονται σε μεγάλο βαθμό από τη Μαφία.

ε. *Δίκτυα διανομής*: Η κατάρρευση των προηγούμενων καθεστώτων συνοδεύτηκε από την ιδιωτικοποίηση του κυκλώματος εμπορίας των καταναλωτικών αγαθών, κάτι που προκάλεσε άμεσα την ανάγκη δημιουργίας, εξαρχής, δικτύων διανομής. Αυτό δημιούργησε πολλές ευκαιρίες ανάπτυξης εμπορικών δραστηριοτήτων, με τη μορφή γενικού εμπορίου αρχικά, και εξειδικευμένων δικτύων διανομής στη συνέχεια, που επιτρέπουν εύκολο και γρήγορο μεταπρατικό κέρδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Οι Ξένες Άμεσες Επενδύσεις στη Βουλγαρία

Χώρες	αριθμός επενδύσεων		1994	Μέσο μέγεθος κεφαλαίου/ επένδυση (\$)	1992
	α.α.	%	%		Συνολική αξία επενδύσεων %
Γερμανία	96	4,7	40,6	1.253.178	13,00
Ολλανδία	30	1,5	10,7	1.018.907	0,7
Ελβετία	47	2,3	9,2	560.854	
Βέλγιο	37	1,8	7,1	549.177	
ΗΠΑ	69	3,4	6,5	270.474	1,6
Μεγ. Βρετανία	56	2,8	4,5	231.696	
Αυστρία	75	3,7	4,2	160.053	0,9
Ελλάδα	421	20,7	3,6	25.054	77,00
Γαλλία	30	1,5	2,6	242.634	2,5
Κύπρος	62	3,1	0,9	41.088	
Τουρκία	200	9,8	0,6	7.063	
Ρωσία	116	5,7	0,4	9.450	
Λοιπές	792	39,0	9,1		
ΣΥΝΟΛΟ	2.031	100,0	100,0		

Πηγή: *Ναυτεμπορική*, Ειδική Ετήσια Έκδοση, 7 Απριλίου 1995, σ. 288· από Επιτροπή Επενδύσεων Υπουργικού Συμβουλίου Βουλγαρίας, *Επιλογή*, Νοέμβρ. 1993, *Επιχειρείν*, 1993, τ. 2, σ. 27.

Τα τελευταία τρία-τέσσερα χρόνια, ελληνικά προϊόντα ευρείας κατανάλωσης έγιναν γνωστά στην αγορά της Βουλγαρίας. Μερικά

από αυτά έχουν ήδη αποκτήσει την ταυτότητα του market leader (π.χ. ελληνικές επιχειρήσεις μονοπωλούν την αγορά των επίπλων γραφείου και παγωτού).¹⁰

Συγκεκριμένα, η βουλγαρική αγορά είναι κατεξοχήν «αγορά κόστους», που κατατρέχεται από τον αθέμιτο ανταγωνισμό λόγω θεσμικών αδυναμιών. Προϊόντα που προέρχονται ακόμη και από ηγετικές στον κλάδο τους ελληνικές εταιρείες, μπόρεσαν να διεισδύσουν στη βουλγαρική αγορά, μέσω πωλήσεων *ex factory* ή εκχώρησης αντιπροσωπειών σε μικρές εμπορικές εταιρείες, που εδρεύουν στη Βουλγαρία και έχουν επεκταθεί και στη διανομή, με λίγα μέσα (μικρούς αποθηκευτικούς χώρους, 5-10 φορτηγά και ημιφορτηγά), αλλά με πολύ προσωπική δουλειά. Αυτές είχαν την ευχέρεια να συμπίεσουν την τιμή τελικής πώλησης, «αποφεύγοντας» μέρος των δασμολογικών και άλλων επιβαρύνσεων που προσθέτουν από 60-120% στη λιανική τιμή πώλησης.

στ. *Αντιπρόσωποι μη-ελληνικών επιχειρήσεων*: Πολλές βιομηχανίες τρίτων χωρών θεωρούν ότι είναι πιο εύκολο γι' αυτές να ανοίξουν τις αγορές των Βαλκανίων για τα προϊόντα τους, μέσω του ήδη υπάρχοντα αντιπροσώπου τους στην Ελλάδα, τόσο επειδή πρόκειται για μικρές αγορές, που δε θα άξιζε κανείς να δημιουργήσει όλο το απαιτούμενο δίκτυο, όσο και γιατί οι έλληνες αντιπρόσωποι έχουν μια μεγαλύτερη οικειότητα με αυτές τις αγορές· έτσι, έλληνες αντιπρόσωποι δραστηριοποιούνται στην αγορά αυτοκινήτων, καλλυντικών, κλπ.¹¹ Η ανάπτυξη τριγωνικών εμπορικών σχέσεων¹² μπορεί να βοηθήσει την ανάδειξη της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης, σε αξιόλογο κέντρο των Βαλκανίων.

10. Οι εταιρείες επίπλων γραφείου Sato, Neoset, Σκουρόπουλος και Δρομέας ελέγχουν πάνω από το 70% της βουλγαρικής αγοράς. Ενώ οι εταιρείες Δέλτα, Έβγα, Algida και Αγνό ελέγχουν μεγάλο μέρος της αγοράς παγωτού (η Δέλτα έχει επιτόπια παραγωγή).

11. Αυτοκινήτων Mazda (Varco Βαρδινογιάννης), Daihatsu (I. E. Κοντέλλης), Suzuki (Σφακιανιάκης) και Yamaha (Yamaha Hellas - όμιλος Ηλιόπουλου), Μπαταριών Toshiba και Ξυραφιών Wilkinson (Γερμανός), καλλυντικών Jonson & Jonson και άλλων 10 οίκων (Παπαέλληνας), ρούχων Lacoste (Sportsman ΑΕ) κλπ.

12. Αφορούν μεταπωλήσεις κάθε είδους αγαθών, στις οποίες ενέχονται επιχειρήσεις από τρεις χώρες. Πρόκειται για συναλλαγές μεγάλης αξίας. Για παράδειγμα, ένας αγοραστής που βρίσκεται στη Γερμανία και πρόκειται να αγοράσει ένα προϊόν από τη Βουλγαρία, μέσω έλληνα μεσάζοντα ανοίγει πίστωση στον έλληνα, στη συνέχεια αυτός ανοίγει πίστωση στο βούλγαρο από τον οποίο θα πάρει το εμπόρευμα (πιστώσεις αντιστήριξης back to back).

ζ. *Βιομηχανικές επιχειρήσεις*: Υπάρχουν κάποιες ελάχιστες (λιγότερες από 10) σημαντικές ελληνικές επιχειρήσεις, που άρχισαν ήδη παραγωγή εκεί.¹³ Η συντριπτική όμως πλειοψηφία των μονάδων που αναθέτουν ή κάνουν βιομηχανική παραγωγή στη Βουλγαρία είναι στον κλάδο του έτοιμου ενδύματος.

Το μεγάλο μέρος των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων που επενδύουν στις Βαλκανικές χώρες (κυρίως κλωστοϋφαντουργία και έτοιμο ένδυμα) δεν προσανατολίζονται προς την τοπική ζήτηση, η διάρθρωσή της και ο ρυθμός ανάπτυξής της δε φαίνεται να είναι επαρκή στοιχεία για προσέλκυση ελληνικών παραγωγικών επενδύσεων. Οι έλληνες επενδυτές θεωρούν ως τον κυριότερο θετικό παράγοντα που τους προσέλκυσε στις χώρες αυτές το φθινό κόστος εργασίας (1η θέση στη σχετική κατάταξη), ενώ οι ξένοι επενδυτές όχι (5η θέση - Χασσίδ, 1995). Ο βασικός λόγος της μεταφοράς της παραγωγικής διαδικασίας από την Ελλάδα στις χώρες της Βαλκανικής είναι το φθινό κόστος εργασίας.¹⁴ Η σχέση Βουλγαρίας-Ελλάδας, ως προς το κόστος εργασίας, είναι 1:8 έως 1:15, και, ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας, 1:1,5, ενώ για την Αλβανία είναι 1:15 και 1:2 αντίστοιχα.

Θα πρέπει κανείς να θυμηθεί εδώ ότι οι επιχειρήσεις στον κλάδο του έτοιμου ενδύματος δημιουργήθηκαν στη δεκαετία του '70, κυριολεκτικά κάτω από συνθήκες θερμοκηπίου· δηλαδή, στη βάση της ανάθεσης υπεργολαβιών από επιχειρήσεις χωρών της Ε.Ε., εκμεταλλευόμενες το συγκριτικά φθηνότερο εργατικό δυναμικό στη χώρα μας σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ε.Ε., τις υψηλότερες εξαγωγικές επιδοτήσεις από τις ελληνικές κυβερνήσεις και την ύπαρξη της Πολυϊνικής Συμφωνίας, που προστάτευε τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. από τον ανταγωνισμό των χωρών του Τρίτου Κόσμου.

Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα, στον κλάδο του ενδύματος και όχι μόνο, παρουσιάζονται *εκτεταμένες υπεργολαβικές σχέσεις* (Βαΐου, κ.ά., 1993· Chronaki, κ.ά., 1993· Λαμπριανίδης, 1992, και Labrianidis,

13. Η Δέλτα (αγόρασε εργοστάσιο παγωτού στη Βάρνα και το εκσυγχρόνισε 4\$ εκατ.), Amstel (συμμετέχει στην εταιρεία Zagorko, που ελέγχει το 20% της αγοράς μπίρας), 3E κλπ.

14. Για παράδειγμα, μια γαζώτρια έγγαμη με τρία παιδιά μαζί με ασφαλιστικές εισφορές, ενώ στην Ελλάδα έχει μεροκάματο 10.000 δραχ., στη Βουλγαρία έχει 625 δραχ., διαφορά η οποία δεν καλύπτεται από μια αντίστοιχη διαφορά στην παραγωγικότητα. Στην Ελλάδα, η εργαζόμενη θα ράψει 10 παντελόνια την ημέρα, ενώ στη Βουλγαρία 6.

1995α). Οι επιχειρήσεις αυτές αναλαμβάνουν υπεργολαβίες από το εξωτερικό, στη βάση του ότι εδώ παράγονται με φθηνότερο κόστος (βλ. φθηνότερο εργατικό κόστος), γεγονός που τις κάνει ιδιαίτερα ευάλωτες.¹⁵ Είναι δηλαδή υπεργολαβίες ποσότητας (subcontracting of capacity), και όχι υπεργολαβίες ποιότητας (subcontracting of quality) που στηρίζονται στην εξειδίκευση. Αυτό, λοιπόν, σημαίνει ότι οι επιχειρήσεις που αναθέτουν τις παραγγελίες από το εξωτερικό, γνωρίζοντας την ύπαρξη πολύ φθηνότερου εργατικού δυναμικού στις βαλκανικές χώρες, θα οδηγήσουν τις ελληνικές επιχειρήσεις, με τις οποίες συνεργάζονται, να συμπιέσουν παραπέρα το κόστος τους μετακινούμενοι εν όλω ή εν μέρει εκεί.

Οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην παραγωγή του έτοιμου ενδύματος στη Βουλγαρία είναι όλων των μεγεθών, από μεγάλες (300 και πλέον απασχολούμενοι στην Ελλάδα), μέχρι πολύ μικρές (λιγότεροι από 20 απασχολούμενοι): ορισμένες από αυτές είχαν χρεοκοπήσει στην Ελλάδα (πραγματικά ή εικονικά), αλλά και άλλες είναι υγιείς επιχειρήσεις. Το κόστος εργασίας τους ήταν ήδη χαμηλό (απασχόληση ρωσοπόντιων γυναικών μέσα στο εργοστάσιο, ανάθεση φασόν σε συνεργεία ή και σε σπίτια που είχαν διαχυθεί ακόμη και σε χωριά, κλπ.). *Μετεγκαθίστανται στη Βουλγαρία, σε μια αέναη όσο και αδιέξοδη προσπάθεια συμπίεσης του κόστους εργασίας* την οποία συνεχίζουν και εκεί, μεταβάλλοντας συνεχώς τις συνεργασίες τους και δημιουργώντας δίκτυα υπεργολαβιών, που μπορεί να απλώνονται σε εξαιρετικά μεγάλη απόσταση. Ήδη σε ορισμένες περιοχές δίπλα στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα (Πέτριτς, Σαντάσνκι, Γκότσε Ντέλτσεφ, κλπ.) άρχισε να παρουσιάζεται πρόβλημα εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης εργαζομένων στον κλάδο του έτοιμου ενδύματος.

Όλες οι μέχρι τώρα ενδείξεις συνηγορούν με την άποψη ότι η κατάσταση των ελλήνων επιχειρηματιών στο κλάδο του έτοιμου ενδύματος θα χειροτερέψει. Συγκεκριμένα, οι εταιρείες οι οποίες

15. Αναφέρουμε ενδεικτικά το παράδειγμα της εταιρείας ενδυμάτων Tops A.E. Το 95% της παραγωγής της ήταν από τη Γαλλία (New Man, R-Kappa, Levis, Cevignon, Lee, Fiorucci, Cuarto, κλπ.). Το 1993 η Cevignon ήθελε να δώσει υπεργολαβία στην Tops 1 εκ. μπλουζάκια. Πήρε προσφορές από Ελλάδα, Τουρκία και Τσεχοσλοβακία. Η Tops έδωσε προσφορά 4,4 μάρκα/μπλουζάκι, ενώ το κόστος της ήταν 5 μάρκα/μπλουζάκι. Κάποια επιχείρηση στην Τουρκία έδωσε 4 μάρκα/μπλουζάκι και παρ' όλα αυτά η Cevignon θα έδινε την ανάθεση στην Tops. Όμως, την ημέρα που ήταν να γίνει η ανάθεση έγινε υποτίμηση της τουρκικής λίρας, πράγμα που μείωσε την προσφορά στα 3 μάρκα/μπλουζάκι και έτσι την ανέθεσε στην Τουρκία.

αναθέτουν την υπεργολαβία στους έλληνες επιχειρηματίες δεν αλλάζουν την παραγγελία προς προϊόντα χαμηλότερης ποιότητας, όταν αυτοί μεταφέρουν την παραγωγή τους στη Βουλγαρία. Εξάλλου, ορισμένες εταιρείες από τη Γερμανία, την Ιταλία και την Αγγλία ήδη δίνουν υπεργολαβίες κατευθείαν σε Βούλγαρους. Εκτιμάται ότι πολύ σύντομα οι εταιρείες που εξακολουθούν να αναθέτουν υπεργολαβίες στους έλληνες επιχειρηματίες στη Βουλγαρία, θα τους αναγκάσουν να προσαρμόσουν το κοστολόγιό τους στα δεδομένα της Βουλγαρίας.

Πολύ γρήγορα, στη Βουλγαρία δε θα πηγαίνει μόνο το ράψιμο του ρούχου από την Ελλάδα, αλλά θα μεταφερθεί ένα μεγάλο μέρος της διαδικασίας παραγωγής,¹⁶ και ο έλληνας ενδιαμέσος θα ξεπεραστεί ή θα δουλεύει κάτω από εξαιρετικά συμπιεσμένο περιθώριο κέρδους.

Οι ελληνικές αυτές επιχειρήσεις μπορεί να «πετάξουν» προς τις γειτονικές χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, χωρίς αυτό να γίνει ιδιαίτερα αντιληπτό, αφήνοντας στη χώρα μας μόνο «κελύφη» εργοστασίων, όπου πια δε θα γίνεται παραγωγή, αλλά θα έρχονται πρώτες ύλες και ενδιαμέσες εισροές, θα στέλνονται για επεξεργασία στα Βαλκάνια (παρακάμπτοντας τους περιορισμούς της Πολυϊνικής Συμφωνίας με τη μέθοδο της «παθητικής τελειοποίησης»¹⁷) και θα επιστρέφουν στο εργοστάσιο από όπου θα διακινούνται προς πώληση.

Τέτοιες επιχειρήσεις όπως εύκολα πηγαίνουν σε μια χώρα, έτσι και εύκολα μπορούν να «πετάξουν» και από αυτή. Με την έννοια ότι οι πάγιες εγκαταστάσεις τους συχνά είναι ασήμαντου κό-

16. Όχι το σύνολο της παραγωγής (ίνα-νηματοουργείο-πλεκτήριο-βαφείο-φινιριστήριο-σχέδιο-πατρόν-κόψιμο υφάσματος-ποιοτικός έλεγχος-ράψιμο-ποιοτικός έλεγχος-σιδέρωμα-πακετάρισμα), όπως προέβλεπαν και οι Frobel, κ.ά. (1980) για τις χώρες της Ν.Α. Ασίας. Η πρόβλεψη αυτή αποδείχθηκε ανεδαφική και οφείλεται στο μειούμενο ρόλο που παίζει το κόστος εργασίας, σε κάποια τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας στο διεθνή ανταγωνισμό.

17. Επιτρέπει σε μια εταιρεία που εδρεύει σε κράτος-μέλος της Ε.Ε. να κάνει μέρος της παραγωγικής διαδικασίας της, μέχρι 50% της προστιθέμενης αξίας, σε τρίτη χώρα, διατηρώντας τη δυνατότητα να έχει ετικέτα με χώρα κατασκευής του προϊόντος αυτήν όπου εδρεύει η εταιρεία. Για ορισμένα προϊόντα υπάρχουν περιορισμοί για τις ποσότητες που δικαιούται κάθε χώρα να κάνει με το σύστημα της παθητικής τελειοποίησης. Για την Ελλάδα, τα προϊόντα αυτά είναι: τα βαμβακερά υφάσματα α' ύλη (κατηγορία 2), βαμβακερά υφάσματα τελικό προϊόν (2α), knitwear πουκάμισα (4), knitwear μπλούζες (73), πουλόβερ (5), παντελόνια (6), μπλούζες (7) και πουκάμισα (8).

στους,¹⁸ ενώ ο μηχανολογικός εξοπλισμός τους μεταφέρεται σχετικά εύκολα. Έτσι, δευτερογενώς μπορεί να δημιουργηθεί και ένα δυσμενές κλίμα εναντίον των ελλήνων επενδυτών που δεν κάνουν «σοβαρές» επενδύσεις, ένα κλίμα που στη συνέχεια θα είναι εξαιρετικά δύσκολο να αναστραφεί. Η ελληνική παρουσία στη Βαλκανική πρέπει να γίνει με μακροπρόθεσμους στόχους, οι λαοί της πρέπει να δουν τους έλληνες επιχειρηματίες ως μακροπρόθεσμους εταίρους και όχι ως τυχαρίπαστους και αεριτζήδες.

5. ΘΕΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Αύξηση του εμπορίου με τα Βαλκάνια (Πίνακας 4), που μεγαλώνει την αγορά των βιομηχανικών μονάδων της χώρας και τους επιτρέπει να αξιοποιήσουν την παραγωγική τους δυνατότητα η οποία υποαπασχολούνταν. Δε θα πρέπει βέβαια να ξεχνάμε ότι το εμπόριο αυτό, σε απόλυτους αριθμούς, ήταν και παραμένει εξαιρετικά περιορισμένης σημασίας. Μάλιστα, όσον αφορά την Αλβανία δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι μόλις το 1987 άρθηκε η κατάσταση «εμπόλεμης σχέσης» μεταξύ των δύο χωρών, η οποία ίσχυε από το 1940. Από το 1988, οι δυο χώρες υπέγραψαν σύμφωνο ενθάρρυνσης των εμπορικών τους σχέσεων (Jeffries, 1993, σ. 227).

Η σημασία της αύξησης του ελληνικού εμπορίου στα Βαλκάνια πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με το παρελθόν που ήταν ασήμαντο (Πίνακας 1), ιδιαίτερα σε σχέση με άλλες χώρες όπως η Γερμανία, αλλά και με την έλλειψη κρατικής πολιτικής για την προώθησή του. Για παράδειγμα, η γερμανική παρουσία στη βουλγαρική αγορά είναι η πιο σημαντική, κάτι που συνέβαινε και στο παρελθόν (Vienna Institute, 1986). Ήδη από το 1970, τα γερμανικά συμφέροντα είχαν εγκατασταθεί στην ελαφριά βιομηχανία της χώρας (πχ. Adidas). Οι γερμανοί επενδυτές προχώρησαν εξαρχής με σοβαρότητα και έχοντας την υποστήριξη του κράτους, που έπαιξε βασικό ρόλο σε μια περίοδο έντονης πολιτικής και οικονομικής αστάθειας της Βουλγαρίας. Η Γερμανία έδωσε τη δυνατότητα της εξαγωγής

18. Για παράδειγμα, στην Κορυτσά της Αλβανίας η αγορά ενός παλιού εργοστασιακού χώρου 1.000 τετρ. μέτρων σήμερα δεν πρέπει να ξεπερνά τα 8 εκατ. δρχ.· ενώ η αγορά οικοπέδου και η κατασκευή τέτοιου χώρου στην Ελλάδα πρέπει να φθάνει τα 100 εκατ. δρχ.

βουλγαρικών προϊόντων προς τη χώρα τους, γεγονός που συνέβαλλε στην πολύ ευνοϊκή αντιμετώπιση των επενδυτών τους στη Βουλγαρία. Όσον αφορά τις επενδύσεις από τις ΗΠΑ, αυτές είναι σε πολύ χαμηλό επίπεδο (7%), που είναι αναντίστοιχο με την πολιτική επιρροή τους στη χώρα. Το «άνοιγμα» μεταξύ πολιτικής και οικονομικής παρουσίας ερμηνεύεται και από το γεγονός ότι οι επενδύσεις των ΗΠΑ στρέφονται στους φυσικούς πλουτοπαραγωγικούς πόρους, είναι αναπόφευκτο, επομένως, αυτές να είναι λίγες (ΕΚΕΜ, 1994).

Παρατηρείται μια πολύ σημαντική αύξηση των εμπορικών συναλλαγών (Πίνακας 4) στην περίοδο 1988-1993, υπερδεκαπλασιασμός των εξαγωγών προς Αλβανία, εξαπλασιασμός προς Βουλγαρία, υπερδιπλασιασμός προς Ρουμανία και διπλασιασμός προς πρώην Γιουγκοσλαβία. Εξάλλου, υπήρξε και αύξηση των εισαγωγών, με πολύ μικρότερους όμως ρυθμούς: υπερδιπλασιασμός από Αλβανία και Βουλγαρία, σταθεροποίηση με Ρουμανία και μείωση με την π. Γιουγκοσλαβία. Οι εξαγωγές αφορούν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα καταναλωτικά προϊόντα που εμπεριέχουν υψηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας (βιομηχανίες τροφίμων, ρουχισμού, ποτών, κλπ.). Οι εισαγωγές είναι στην πλειονότητά τους πρώτες ύλες με ελάχιστη προστιθέμενη αξία.

Μάλιστα, η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών προκύπτει όχι

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας με τις χώρες των Βαλκανίων
(σε εκατ. \$, %)*

Χώρα	Εξαγωγές Μέσος Όρος			Εισαγωγές Μέσος Όρος		
	1988/89	1992	1993	1988/89	1992	1993
Αλβανία	11,9	41,2	126,3	5,8	41,3	15,4
Βουλγαρία	51,2	167,2	303,4	68,1	16,1	198,3
Ρουμανία	37,1	107,4	89,3	68,6	68,6	65,7
π. Γιουγκοσλαβία	85,6	90,5	173,5	185,5	82,4	63,2
Σλοβενία			10,5			13,7
Κροατία			8,1			17,1
Βοσνία-Ερζεγοβίνη			15,3			3,3
FYROM			139,6			29,1

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδος*, Αθήνα 1993.

μόνο με τις χώρες στις οποίες οι ελληνικές επιχειρήσεις έχουν άμεσες οικονομικές συναλλαγές αλλά και, μέσω αυτών, με τρίτες χώρες. Η Βουλγαρία μπορεί να αξιοποιηθεί από τις ελληνικές επιχειρήσεις ως «πύλη» προς τη Ρωσία και τις άλλες χώρες της τέως ΕΣΣΔ. Οι εμπορικές οδοί που έχει αναπτύξει η Βουλγαρία με τις ρωσικές, ουκρανικές και άλλες επιχειρήσεις είναι δυνατό να αξιοποιηθούν από τις ελληνικές επιχειρήσεις, μέσα από αμοιβαία επωφελείς διμερείς σχέσεις. Διαμέσου τέτοιων δικτύων τα εμπορεύματα φθάνουν ως και στις χώρες της Κ. Ασίας και τις Αραβικές χώρες. Η εμπειρία δείχνει ότι αυτού του είδους οι συναλλαγές δεν μπορεί παρά να ικανοποιούνται «τοις μετρητοίς» ή/και με πράξεις *barter trade* ή τριγωνικού εμπορίου, παρακάμπτοντας τις ανάγκες για εξαγωγικές πιστώσεις που εμπεριέχουν πολλούς κινδύνους.

Για πρώτη φορά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι ελληνικές βιομηχανικές μονάδες διεθνοποιήθηκαν, γεγονός που τους οδήγησε να «διεθνοποιήσουν» την αντίληψή τους για το παραγόμενο προϊόν (σκέφτονται και το καταναλωτικό κοινό τρίτων χωρών).

6. ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

α. Η *αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας* που φαινόταν να προκύπτει εκ των πραγμάτων –ώστε να παράγει για το υψηλότερο τμήμα της παγκόσμιας αγοράς– *αναβάλλεται για μια ακόμη φορά.*

β. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις που μετεγκαθίστανται εν όλω ή εν μέρει στα Βαλκάνια είναι έντασης εργασίας (σχεδόν αποκλειστικά στον κλάδο του έτοιμου ενδύματος). Αυτό οδηγεί, τουλάχιστον *βραχυπρόθεσμα, σε αύξηση της ανεργίας κυρίως σε ορισμένους κλάδους (ένδυση) και περιοχές (Β. Ελλάδα).*¹⁹ Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έντονο στους νομούς Θεσσαλονίκης, Σερρών, Δράμας και Κιλκίς, αλλά και στους νομούς της Θράκης, η βιομηχανία της οποίας στηρίζεται κυρίως στο έτοιμο ένδυμα. Είναι ίσως χαρακτη-

19. Για παράδειγμα, τα τελευταία δύο χρόνια στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν τέτοιες εξελίξεις, κυρίως στο σταθερό ένδυμα αλλά και στο μακό-φούτερ. Συγκεκριμένα, ορισμένες επιχειρήσεις μετέφεραν στη Βουλγαρία όλη την παραγωγή τους (π.χ. Τσαούσης, Άριστον, Μέντα και Le Man), άλλες μεταφέρθηκαν εκεί εν μέρει (π.χ. Παπαδοπούλου Σ., Βουλινός και Περτσινίδης), ενώ, τέλος, κάποιες έκλεισαν οριστικά (π.χ. Σερδάρης).

ριστική η περίπτωση του νομού Δράμας, όπου στην περίοδο 1988-1995 ο αριθμός των βιοτεχνιών κατασκευής έτοιμου ενδύματος μειώθηκε στο μισό, ενώ ο αριθμός των απασχολούμενων σε αυτές μειώθηκε περίπου στο 1/4! (Πίνακας 5). Από τις «μεγάλες» επιχειρήσεις 19 διέκοψαν τις εργασίες τους, 8 μεταφέρθηκαν εξ ολοκλήρου στη Βουλγαρία, ενώ 3 παράγουν εν μέρει στη Βουλγαρία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εξέλιξη αριθμού βιοτεχνιών κατασκευής έτοιμου ενδύματος στο νομό Δράμας και απασχολούμενων σε αυτούς (σε α.α.)

Έτος	«Μεγάλες»		«Μικρές»		Σύνολο
	Επιχειρήσεις	Απασχολούμενοι	Απασχολούμενοι	Απασχολούμενοι	
1988	44	5.820	500		6.320
1989	44	5.140	500		5.640
1990	44	4.960	500		5.460
1991	42	4.480	400		4.980
1992	40	4.030	400		4.430
1993	34	3.080	300		3.350
1994	29	2.500	200		2.700
1995	25	1.960	150		2.080
1996	20	1.600	150		1.750

«Μεγάλες»: περισσότερους από 10 απασχολούμενους

«Μικρές»: μέχρι 10 απασχολούμενους

Πηγή: Συνεντεύξεις του Συντάκτη, και Τομπαλίδης (1995).

γ. Τυχόν παραγωγή στα Βαλκάνια από τις επιχειρήσεις leaders του κλάδου τους θα οδηγήσει σε μείωση των ελληνικών εξαγωγών στη Δυτική Ευρώπη.

δ. Η τόσο επιζητούμενη αναγκαιότητα για τομή με το παρελθόν, όσον αφορά τη νοοτροπία του έλληνα επιχειρηματία (γρήγορα κέρδη, όχι μακροπρόθεσμες επενδύσεις, χρησιμοποίηση «πλάγιων δρόμων», παραοικονομία, κλπ.), αναβάλλεται για ακόμη μια φορά.

ε. Δημιουργία μιας μη ευνοϊκής εικόνας του έλληνα επιχειρηματία, εξαιτίας των χαρακτηριστικών των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται εκεί (στην πλειοψηφία τους εμπορικές, εξαιρετικά περιορισμένες επενδύσεις, «βιομηχανικές» μονάδες που στηρίζονται αποκλειστικά στην εκμετάλλευση της ύπαρξης φθηνού εργατικού δυναμικού, κλπ.). Η αγορά της Βαλκανικής αντιμετωπίζεται ευ-

καιριακά από τις μικρού μεγέθους ελληνικές επιχειρήσεις, που κυνηγούν το εύκολο κέρδος και στερούνται προοπτικής. Αυτή η εικόνα, που δεν μπορεί να αντιστραφεί εύκολα, θα δημιουργήσει προβλήματα σε αυτούς που θα επιδιώξουν να επενδύσουν σοβαρά στη συνέχεια.

στ. Η προβληματική δομή της οικονομίας της Βουλγαρίας και της Αλβανίας για την ώρα δεν αποτελεί απαγορευτικό εμπόδιο για την είσοδο των ελληνικών επιχειρήσεων. Αντίθετα μάλιστα, επιτρέπει στις ελληνικές επιχειρήσεις να πουλήσουν τα προϊόντα τους, κάτι που δεν μπορούν να κάνουν σε άλλες αγορές. Η δυνατότητα αυτή οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι FDI, σε αυτές τις δυο χώρες, είναι εξαιρετικά περιορισμένες, αφού οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ακολουθούν στάση αναμονής. Όμως, στο βαθμό που η χαώδης κατάσταση που υπάρχει σήμερα θα περιορισθεί, και οι αγορές σιγά-σιγά θα μπουν στη λογική του ανταγωνισμού, οι FDI θα αυξηθούν. Τότε οι ελληνικές επιχειρήσεις ή θα πρέπει να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό ή θα εκδιωχθούν και από αυτές τις αγορές. Το άνοιγμα λοιπόν των αγορών των Βαλκανίων θα πρέπει να ιδωθεί μόνο ως μια ανάσα σε μια προοπτική, ώστε οι ελληνικές επιχειρήσεις να αναδιαρθρωθούν.

7. ANTI ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ: ANAGKAIOTHTA OΛOKΛHΡΩΜENHΣ ΣTPATHΓIKHΣ AΠO THN ΠΛEYPA TOY KPATOYΣ AΛΛA KAI TΩN TOΠIKΩN KOINΩNIΩN

Οποιαδήποτε επιτυχία υπήρξε μέχρι τώρα στις οικονομικές σχέσεις με τα Βαλκάνια, ήταν αποτέλεσμα των προσπαθειών μεμονωμένων επιχειρηματιών ή κάποιων συλλογικών φορέων. Για παράδειγμα, Δήμοι και Επιμελητήρια της Β. Ελλάδας ήρθαν σε επαφή και σύναψαν συμφωνίες με αντίστοιχους φορείς στη Βουλγαρία ή δημιούργησαν γραφεία πληροφόρησης επιχειρηματιών (Σόφια, Γκότσε Ντέλτσεφ), έκαναν αποστολές επιχειρηματιών, έρευνες αγοράς κλπ. Οι πρωτοβουλίες αυτές χρηματοδοτήθηκαν από προγράμματα της Ε.Ε. (Ouverture, Interreg, κλπ.). Εξάλλου, η Helexpro υπέγραψε συμφωνία για την ανάπτυξη κοινών δραστηριοτήτων με τη Διεθνή Έκθεση Πλόβντιβ (Φιλιππούπολη) Βουλγαρίας.

Η πολιτική των εκάστοτε κυβερνήσεων, από το άνοιγμα των Βαλκανικών αγορών μέχρι σήμερα, χαρακτηριζόταν από «μεγάλα

λόγια» και κυριολεκτικά ανύπαρκτα έργα· ακόμη, από μια εξωτερική πολιτική, που αντί να ανοίγει δρόμους στις ελληνικές επιχειρήσεις, απομόνωσε τη χώρα και αποτέλεσε την αιτία για μια σειρά από εμπόδια τα οποία αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις στα Βαλκάνια. Για παράδειγμα, η Ελλάδα δεν άσκησε ουσιαστική πολιτική υποβοήθησης της ανάπτυξης των ελληνικών επενδύσεων στα Βαλκάνια, όπως ασκούν όλες οι αναπτυγμένες χώρες για την προώθηση των FDI (βλ. ενότ. 5β). Για να μην αναφερθεί βέβαια το γεγονός ότι δεν έγιναν κάποιες κινήσεις στρατηγικής σημασίας για την υποβοήθηση της ανάπτυξης των οικονομικών σχέσεων. Όσο για την πολιτική επιχορηγήσεων προς τις επενδύσεις που γίνονται στην Αλβανία, μάλλον προβλήματα δημιουργεί.

Η εξωτερική πολιτική που ασκείται από την κυβέρνηση δεν απομόνωσε απλώς τη χώρα από τους γείτονές της, αλλά στη συνέχεια δημιούργησε και μια σειρά από παρενέργειες, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο έγινε αντιληπτή στα χαμηλότερα επίπεδα της διοίκησης (προξενεία όπου οι επιχειρηματίες πρέπει να στηθούν στην ουρά πολλές ώρες για να πάρουν βίζα εισόδου στην Ελλάδα, σκαιώδης συμπεριφορά κάποιων αστυνομικών στα ελληνοαλβανικά σύνορα, κλπ.).

Προφανώς, δε θέλουμε να ενθαρρύνουμε «μεταφορά» της παραγωγής που γίνεται σήμερα στην Ελλάδα εκτός συνόρων²⁰ (π.χ. Αλβανία και Βουλγαρία), σε μια προσπάθεια των επιχειρήσεων να συμπίεσουν το κόστος εργασίας τους. Αυτό μπορεί να λειτουργήσει θετικά για τους συγκεκριμένους επιχειρηματίες, αλλά δεν είναι απαραίτητα θετικό για την ελληνική οικονομία. Εκτός, βέβαια, και αν συνοδευόταν από μια «αναβάθμιση» της παραγωγής, με αντίστοιχες επενδύσεις έντασης τεχνολογίας στην Ελλάδα.

Οι επιπτώσεις της ανάπτυξης οικονομικών σχέσεων από τις ελληνικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια εξαρτώνται από τη μορφή που θα πάρουν αυτές οι σχέσεις:

α) Αναπροσανατολισμός προς νέες αγορές, γιατί τα προϊόντα εκτοπίστηκαν από τις αγορές της Ευρώπης· βραχυπρόθεσμα καθα-

20. Αυτό δεν αποτελεί ένα είδος επαρχιωτισμού, απέναντι σε φαινόμενα που άλλες χώρες τα αντιμετώπισαν ήδη από τη δεκαετία του '50; Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών δημιουργήθηκαν κάτω από τελείως διαφορετικούς όρους. Μολονότι θα πρέπει να είναι σαφές ότι είναι φαινόμενο πρωτόγνωρο σχεδόν για τη χώρα μας, μια και τρεις μόνο πολυεθνικές εταιρείες (Μεταχα, Πετζετάκης και 3E) είχαν έδρα τους την Ελλάδα.

ρο όφελος μηδέν, μακροπρόθεσμα υπονόμηση της ανάπτυξης.

β) Οι επιχειρήσεις που διεισδύουν στα Βαλκάνια μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους από την Ελλάδα εκεί ή αποσυνδέουν το τι κάνουν στο Βαλκανικό χώρο από τις επενδύσεις τους στην Ελλάδα: το όφελος είναι περιορισμένο.

γ) Σύνδεση των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων που διεισδύουν στα Βαλκάνια με τις δραστηριότητές τους στην Ελλάδα μπορεί να αποφέρει πολύ μεγάλα οφέλη.

Ο ρόλος του ελληνικού κράτους θα πρέπει να εστιασθεί σε δύο βασικά σημεία: Πρώτον, στην πολιτική συνεργασία ανάμεσα σε κράτη (π.χ. βοήθεια, συντονισμός και προώθηση προγραμμάτων για χώρες των Βαλκανίων). Σε μια βαλκανική πολιτική η οποία να φέρνει τη χώρα μας κοντά σε αυτές τις χώρες και όχι να την απομακρύνει από αυτές. Συγκεκριμένα, στην προώθηση και υποστήριξη των καλών διακρατικών σχέσεων, μέσω της διπλωματικής οδού, και στη συνέχιση των ενεργειών για διασυνοριακή συνεργασία, με στόχο την περαιτέρω ενίσχυση κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

Δεύτερον, στην ενεργό υποστήριξη των επιχειρήσεων, με τους παγιωμένους τρόπους που χρησιμοποιούν οι αναπτυγμένες χώρες για ενθάρρυνση των FDI σε τρίτες χώρες. Συγκεκριμένα, η ενίσχυση των ελληνικών επενδύσεων στα Βαλκάνια μπορεί και πρέπει να γίνει με έμμεσους τρόπους, όπως: (α) αύξηση του εγγυοδοτικού κεφαλαίου του Οργανισμού Ασφάλισης Εξαγωγικών Πιστώσεων, δημιουργία ειδικών προγραμμάτων του Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών και δημιουργία επιχειρηματικών κεφαλαίων υψηλού κινδύνου από Τραπεζικούς Οργανισμούς· (β) άρση όλων των εμποδίων στις συναλλαγές: τελωνειακές διαδικασίες, άδειες διακίνησης στελεχών επιχειρήσεων, απρόσκοπτη μεταβίβαση πληρωμών κλπ. Ίσως θα πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι ένα ουσιαδές στοιχείο αποτελεί και η συμπεριφορά των τελωνειακών υπαλλήλων και των αστυνομικών, που βρίσκονται στα Τελωνεία, προς τους διερχόμενους (ζήτημα που είναι ιδιαίτερα σημαντικό ιδίως στα ελληνοαλβανικά σύνορα)· (γ) εξασφάλιση πληροφόρησης σε ζητήματα αγοράς (σήμερα, ούτε έγκαιρη ούτε έγκυρη είναι)²¹ αυτό προϋπο-

21. Ελληνοβουλγαρική εταιρεία που εδρεύει στη Σόφια, έχοντας πρόθεση να εισάγει χριστουγεννιάτικα έλατα, ήρθε σε επαφή στις αρχές Δεκεμβρίου με τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπ. Γεωργίας, που τη διαβεβαίωσαν ότι η εισαγωγή επιτρέπεται με απόφαση που υπογράφηκε στις 30.11.93. Όταν λίγο αργότερα τα έλατα έφθασαν στον Προμαχώνα, οι ελληνικές τελωνειακές αρχές δεν επέτρεψαν την ει-

θέτει, εκτός των άλλων, στελέχωση των ελληνικών πρεσβειών με κατάλληλο προσωπικό· σήμερα, η δυνατότητά τους να στηρίξουν τις ελληνικές επιχειρήσεις είναι ανύπαρκτη, και (δ) μείωση του κόστους των μεταφορών: βραχυπρόθεσμα μέσω της καλύτερης οργάνωσης και της άρσης των τελωνειακών εμποδίων και μακροπρόθεσμα μέσω βελτίωσης της υποδομής, δημιουργίας κατάλληλων αποθηκευτικών χώρων στα τελωνεία, κλπ.

Η στρατηγική θέση της Ελλάδας αλλάζει, γεγονός που μπορεί να της επιτρέψει να παίξει ένα βαρύνοντα ρόλο. Οι αλλαγές που έχουν σημειωθεί στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης και η συνακόλουθη κατάρρευση του ψυχροπολεμικού κλίματος σε παγκόσμιο επίπεδο, σε συνδυασμό με την αναζήτηση, εκ μέρους των βιομηχανικών χωρών, νέων διεξόδων οικονομικής ανάπτυξης, η αύξηση του ειδικού βάρους της Ε.Ε. που συνεπάγονται οι συνεχείς διευρύνσεις της αλλά και τυχόν αναπροσανατολισμοί της πολιτικής της, με βάση τα νέα δεδομένα, διαγράφουν εντελώς νέους όρους ένταξης της Ελλάδας στο διεθνές οικονομικό και πολιτικό σκηνικό. Συγκεκριμένα:

α) Η Ελλάδα γειτνιάζει γεωγραφικά με τις χώρες της Βαλκανικής, πράγμα το οποίο, σε συνδυασμό με κάποια χαρακτηριστικά πολιτιστικής συγγένειας των χωρών των Βαλκανίων, δημιουργεί για τη χώρα ξεχωριστές προϋποθέσεις οικονομικής σύνδεσής της με τις οικονομίες των παραπάνω χωρών, αλλά και μέσω αυτών με τις υπόλοιπες χώρες της ΚΑΕ. Ήδη διαπιστώνεται μια επέκταση των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας με τις παραπάνω χώρες, η οποία αφορά κυρίως στην ενίσχυση των ελληνικών εξαγωγών καθώς και στη μεταφορά μέρους των παραγωγικών δραστηριοτήτων εντός των συνόρων των γειτονικών χωρών. Πρόκειται για αυθόρμητη αντίδραση των ελλήνων επιχειρηματιών στα νέα δεδομένα η οποία, όπως επισημαίνεται στο άρθρο αυτό, δημιουργεί και ανεπιθύμητες παρενέργειες.

β) Αν οι αλλαγές στα Βαλκάνια και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης διαγράφουν νέα δεδομένα για την ελληνική οικονομία, όλα δείχνουν ότι η περιοχή της Β. Ελλάδας θα βρεθεί στο κέντρο των νέων εξελίξεων. Χωρίς αμφιβολία, η παρουσία αλλά και οι γενικότερες πρωτοβουλίες των επιχειρηματιών του βορειοελλαδικού χώρου στα Βαλκάνια είναι αναλογικά μεγαλύτερες

σαγωγή τους, γιατί η απόφαση είχε ανακληθεί στις 3.12.93! (*Επιχειρείν*, 1994, τχ. 6, σ. 51).

έναντι του υπόλοιπου ελληνικού χώρου. Η Β. Ελλάδα μετατρέπεται από ακριτική και παραγκωνισμένη περιοχή σε ορμητήριο επιχειρηματικής δράσης προς νέες κατευθύνσεις. Η προοπτική αυτή ανατρέπει τις μέχρι σήμερα ισχύουσες οικονομικές ισορροπίες στο εσωτερικό της χώρας και δημιουργεί προϋποθέσεις μιας πιο αποκεντρωμένης ανάπτυξης.

Οι παραπάνω μεταβολές επιφυλάσσουν και ένα διαφορετικό ρόλο για την πόλη της Θεσσαλονίκης η οποία, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να μετατραπεί σε ένα σύγχρονο οικονομικό κέντρο. Οι νέες προοπτικές για την πόλη πηγάζουν όχι μόνο από τις πρωτοβουλίες των επιχειρηματιών της Β. Ελλάδας, αλλά και από την ενδεχόμενη χρησιμοποίησή τους από το διεθνές κεφάλαιο, ως σημείο αφετηρίας για «διείσδυση» στα Βαλκάνια. Η τύχη της πόλης, κατά συνέπεια, φαίνεται να συναρτάται με την ικανότητά της να καλύψει το σύνολο των αναγκών μεγάλων επιχειρήσεων, όπως είναι, για παράδειγμα, οι χώροι διοίκησης, τραπεζικές και χρηματιστηριακές υπηρεσίες, οι υπηρεσίες επικοινωνίας, συμβούλων, κλπ.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Β. Ελλάδα μπορεί να μετατραπεί σε αξιόλογο κέντρο επιχειρηματικών ευκαιριών. *Βέβαια, αυτό δε γίνεται με ειχολόγια αλλά με συγκεκριμένη στρατηγική*,²² μέτρα πολιτικής, έργα-δράσεις. Χρειάζονται βασικά έργα φυσικής υποδομής (δρόμοι, δίκτυα μεταφορών, επικοινωνιών, κλπ.), αλλά και πιο σύγχρονα έργα, όπως Διασυνοριακά, Διαμετακομιστικά Κέντρα²³ και, βέβαια, δημιουργία άυλης υποδομής.

22. Η αναγκαιότητα του προγραμματισμού της ανάπτυξης αποτελεί κοινό τόπο για μεγάλη μερίδα των εκπροσώπων του επιχειρηματικού κόσμου. Ίσως είναι χαρακτηριστικό να αναφερθεί η άποψη της Χρ. Σακελλαρίδη (Προέδρου του Πανελληνίου Συνδέσμου Εξαγωγέων - *Hellenews* και *Εξπρές*, 1995): «το πιο σημαντικό, αν και λιγότερο ορατό στοιχείο αυτής της νέας φάσης, στην οποία έχει περάσει η ελληνική οικονομική παρουσία και συνεργασία στην περιοχή, είναι η επιτακτική ανάγκη στρατηγικού σχεδιασμού. Και αυτό ισχύει τόσο για το κράτος όσο και για τις επιχειρήσεις. Το θέμα αυτό προσλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερη σημασία, γιατί το πέρασμα σε αυτή τη νέα φάση πραγματοποιείται σε συνθήκες εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού, καθώς η περίοδος της διατακτικότητας, ακόμη και για τις μεγάλες ή πολύ μεγάλες εταιρείες που χρειάζονται μεγαλύτερο χρόνο και περισσότερη σιγουριά για να μπουν σε μια νέα αγορά, τερματίζεται».

23. Για παράδειγμα, η δημιουργία ενός τέτοιου κέντρου στον Προμαχώνα του νομού Σερρών θα λύσει σημαντικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές επιχειρήσεις, που δραστηριοποιούνται στη Βουλγαρία, εξαιτίας της έλλειψης αποθηκευτικών χώρων και, κυρίως, της έλλειψης ασφάλειας των προϊόντων που αποθηκεύονται εκεί (Λαμπριανίδης, 1995β).

γ) Η Ελλάδα είναι πλήρες μέλος της Ε.Ε., και αυτό συνεπάγεται ότι οι προοπτικές που ανοίγονται για τη χώρα εξαρτώνται όχι μόνο από τη γεωγραφική θέση της ως προς τις χώρες της ΚΑΕ, αλλά και από την πολιτική της ίδιας της Ε.Ε. ως προς τις χώρες αυτές. Η πολιτική της Ε.Ε. έναντι των χωρών της ΚΑΕ θα πρέπει να αντιμετωπιστεί από την Ελλάδα ως εξωγενής, μεταβλητή, με μικρά περιθώρια τροποποίησής της, με την έννοια ότι θα διαμορφωθεί κάτω από την επίδραση των περισσότερο αναπτυγμένων μελών της. Είναι απαραίτητο, επομένως, η χώρα να διαβλέπει τις τάσεις που διαγράφονται στο εσωτερικό της Ε.Ε., αναφορικά με την προοπτική των Ανατολικών χωρών, και να διαμορφώσει αγάλογα το δικό της πλαίσιο δράσης.

Η άρση, έστω και με βραδείς ρυθμούς, του δυϊσμού Ανατολής-Δύσης που χαρακτήρισε τη μεταπολεμική Ευρώπη, δημιουργεί νέες προκλήσεις για περαιτέρω διευρύνσεις της Ε.Ε., χωρίς να έχει ολοκληρωθεί ακόμη η διαδικασία αφομοίωσης των ήδη ενταγμένων οικονομιών σε ένα, έστω και κατά προσέγγιση, συνεκτικό σύνολο· παρά τις σημαντικές αλλαγές από την Ενιαία Πράξη, το 1986 και μεταγενέστερα, που έδωσαν μια σημαντική ώθηση στις διαδικασίες Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και «εμβάθυνσης» της Ε.Ε., με παράλληλη ενίσχυση των Διαρθρωτικών πολιτικών της. Όμως, η δημιουργία της Ενιαίας Αγοράς διέψευσε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο τις αισιόδοξες προβλέψεις της έκθεσης Cecchini, σχετικά με τη δημιουργία εκατομμυρίων νέων θέσεων εργασίας και ταχέων ρυθμών ανάπτυξης για όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. Τα οφέλη, προς το παρόν, παρουσιάστηκαν σημαντικά μειωμένα για το σύνολο της Ε.Ε., ενώ, επιπρόσθετα, η χωρική κατανομή τους δε φαίνεται να ευνόησε ιδιαίτερα τις περιοχές της περιφέρειας της Ε.Ε.

Φαίνεται, συνεπώς, εύλογος ο ισχυρισμός ότι, με την παρούσα συγκυρία, μια διεύρυνση της Ε.Ε. προς Ανατολάς θα αδυνατίζε περαιτέρω το συνεκτικό ιστό μεταξύ των κρατών-μελών, εις βάρος τόσο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης όσο και των ασθενέστερων οικονομιών, όπως η ελληνική. Και αυτό διότι μια διεύρυνση προς Ανατολάς είναι περίπου βέβαιο ότι θα συνδυαστεί και με μια αντίστοιχη μεταβολή της ροής των Διαρθρωτικών πόρων προς τα υποψήφια νέα κράτη μέλη (Σλοβενία, Πολωνία, Ουγγαρία, Τσεχία, Λιθουανία, κλπ.). Πέραν όμως αυτών των πιθανών επιπτώσεων, οι μεταβολές στις χώρες αυτές και η προσέγγισή τους με την Ε.Ε. δημιουργεί και ουσιαστικές ευκαιρίες οικονομικών και εμπορικών

συνεργασιών και ανοίγει νέες προοπτικές για την ελληνική βιομηχανία.

Η μεγιστοποίηση των ωφελειών για την ελληνική οικονομία, που προκύπτουν από τις νέες ευκαιρίες, καθώς και η ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιπτώσεων, δεν πρέπει να αφήνονται στα αντανακλαστικά μεμονωμένων επιχειρηματιών με βραχυχρόνιους προσανατολισμούς. Απαιτείται διεξοδική εξέταση όλων των δυνατών μορφών σύνδεσης της ελληνικής οικονομίας με τις εν λόγω χώρες, η οποία θα λαμβάνει υπόψη τόσο τη θέση της χώρας μας στο Διεθνή Καταμερισμό Εργασίας και των ανακατατάξεων που υφίσταται όσο και την αντίστοιχη θέση που πρόκειται να καταλάβουν οι πρώην σοσιαλιστικές οικονομίες συνολικά, αλλά και η κάθε μια ειδικά.

Στο επίπεδο των επιχειρήσεων, όπως επισημαίνει ο Χασσίδ (1995), οι προσαρμογές οι οποίες πρέπει να γίνουν για να εξαλειφθούν τα όποια ασθενή σημεία της ελληνικής επιχειρηματικής δραστηριότητας στα Βαλκάνια είναι δύσκολες, μια που σε τελευταία ανάλυση αφορούν προσαρμογές στη συνολική οργάνωση των επιχειρήσεων στην Ελλάδα, αλλά και στη χώρα όπου έχουν επεκταθεί. Γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις, «το πρόβλημα ξεκινάει στην Ελλάδα» και αφορά σε θέματα νοοτροπίας, επιχειρηματικής «κουλτούρας», τρόπου αντιμετώπισης κάθε νέας κατάστασης, εκπαίδευσης στην τεχνική μακροχρόνιου σχεδιασμού και στρατηγικής, προσανατολισμένης στη μακροχρόνια απόδοση των επενδύτων – αντί του γρήγορου κέρδους.

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι ανακατατάξεις στα Βαλκάνια δεν πρέπει να στρέψουν την προσοχή μας αποκλειστικά στην προσπάθεια συμμετοχής στη «μοιρασιά» των αγορών τους. Δε θα πρέπει να λησμονηθεί ότι, εκτός από τη δυνατότητα επέκτασης στις νέες αυτές αγορές, υπάρχει και η δυνατότητα εμβάθυνσης στις υπάρχουσες, μέσω της έμφασης στην ποιότητα, της παραγωγής νέων/διαφοροποιημένων προϊόντων και της χρήσης νέων τεχνολογιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΑΪΟΥ, ΝΤ. - ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Λ - ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ, Κ. - ΧΡΟΝΑΚΗ, Ζ. (1993), «Υπερογολαβίες βιομηχανικής παραγωγής και οι επιπτώσεις τους στην ανάπτυξη της πόλης», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 11, σ. 73-103.
- ΒΑΑΝΤΕΝ, Σ. (1988), *Το εμπόριο της Ελλάδας με τις ανατολικές χώρες και η ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1981-1985*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- ΒΑΑΝΤΕΝ, Σ. (1993), «Οι Βαλκανικές χώρες στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας», Εισήγηση στο συνέδριο *The European Community and the Balkans*, ΕΚΕΜ, Αθήνα.
- BELUSSI, F. (1989), «Market restructuring with the aid of new information technology», Conference on *The future of European clothing and footwear industries*, EEC, Ireland, 8-10 June.
- BEST, M.H. (1990), *The New Competition*, Cambridge Massachusetts, Harvard UP.
- BGLOT, TH. - WERGEL, D. (1991), «Programs in industrial countries to promote foreign direct investment in developing countries», *World Bank Technical Paper 155*.
- ΒΛΑΧΟΣ, Δ. (1994), «Οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Δ', τχ. 15, σ. 177-212.
- CENTRE FOR ECONOMIC POLICY RESEARCH (1990), *Monitoring European Integration. The impact of Eastern Europe. A CEPR Annual Report*, CEPR, Λονδίνο.
- ΧΡΟΝΑΚΙ, Ζ. - ΗΑΔΙΜΙΧΑΛΙΣ, C - ΛΑΒΡΙΑΝΙΔΙΣ, L. - ΒΑΙΟΥ, D. (1993), «Diffused industrialisation in Thessaloniki. From expansion to crisis», *International Journal of Urban and Regional Research*, 17 (2), σ. 178-194.
- COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1992), *Socio-economic situation and development of the regions in the neighbouring countries of the Community in Central and Eastern Europe*, EEC, Βρυξέλλες-Λουξεμβούργο.
- DUNNING, J.H. (1994), «Re-evaluating the benefits of foreign direct investment», *Transnational Corporations*, 3 (1), σ. 23-51.
- EASSON, A.J. (1992), «Tax incentives for foreign direct investment in developing countries», *Australian Tax Forum*, 9 (4), σ. 387-439.
- ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT (1994), *The Bulgaria, Albania: Country Profile 1992-93*.
- ΕΚΕΜ (1994), *Εξαμηνιαία έκθεση για τα Βαλκάνια*, 4 Δεκεμβρίου.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ (1993), *Βαλκάνια και Ελλάδα: Οικονομικές προοπτικές*, Αθήνα.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ (1991), *Οι συνέπειες του 1992 και της συνα-*

- φούς νομοθεσίας για τις λιγότερο ευνοημένες περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ΕΟΚ, Βρυξέλλες-Λουξεμβούργο.
- EUROSTAT (1992), *Country reports: 1991 Central and Eastern Europe 1991*, EEC, Βρυξέλλες-Λουξεμβούργο.
- FROBEL, F. - HEINRICHS, J. - KREYE, O. (1980), *The new international division of labour*, Cambridge UP, Καίμπριτζ.
- JEFFRIES, I. (1993), *Socialist economies and the transition to the market*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη.
- JOHNSON, S. - USTENKO, O. (1993), «Corporate control of enterprises before privatization: the effects of spontaneous privatization», στο H. Siebert (επιμ.), *Overcoming the transformation crisis: lessons for the successor states of the Soviet Union*, Institut fur Weltwirtschaft an der Universitat Kiel, Symposio and Conference Proceedings, Tübingen: Mohr., σ. 83-106.
- ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ, Η. (1994), «Ο πόλεμος συνεχίζεται: Η συγκυρία μετά τις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993», *Θέσεις*, τχ. 46, σ. 17-31· τχ. 47, σ. 73-91· τχ. 49, σ. 47-58.
- ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ, Η. - ΜΗΛΙΟΣ, Γ. (1989), «Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80», *Θέσεις*, τχ. 28., σ. 29-51.
- ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ, Η. - ΜΗΛΙΟΣ, Γ. (1992), «Εντάσσεται η Ελλάδα στη διεθνή αγορά ως χώρα έντασης εργασίας», *Θέσεις*, τχ. 39, σ. 97-107.
- ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Γ. - ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Λ., *Προβληματικότητα και προσαρμογή του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος στις συνθήκες του νέου ανταγωνισμού*, (αδημοσίευτο).
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Λ. (1992), *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- LABRIANIDIS, L. (1995α), «Flexibility in production through subcontracting: the case of poultry meat industry in Greece», *Environment and Planning A*, 27, σ. 193-209.
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Λ. (1995β), «Πρόταση για την ίδρυση Διασυνοριακού Διαμετακομιστικού Κέντρου στο νομό Σερρών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26 Ιανουαρίου.
- ΛΩΛΟΣ, Σ. - ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Λ. (1993), *Η ελληνική βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- NIELSEN, L.D. (1991), «Flexibility, gender and labour markets, some examples from Denmark», *International Journal of Urban and Regional Research*, 15 (1), σ. 42-54.
- OECD, (1993), *Foreign direct investment in selected Central and Eastern European countries and new independent states. Policies and trends in fourteen economies in transition*, OECD Working Papers, No 11.
- OECD, (1994), *Foreign direct investment relations between the OECD and the dynamic Asian economies*, OECD.
- OZAWA, T. (1992), «Foreign direct investment and economic development», *Transnational Corporations*, 1 (1), σ. 27-54.

- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Α. - ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ, Α. - ΛΩΛΟΣ, Σ. - ΝΟΤΑΡΑΣ, Γ. - ΣΙΝΑΝΟΓΛΟΥ, Β. - ΖΟΝΖΗΛΟΣ, Ν. - ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Α. (1994), *Η ανάπτυξη της Θράκης*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- RONDINELLI, D. (επιμ.) (1994), *Privatization and economic reform in Central Europe: the changing business climate*, Quorum Books, Westport, Κοννέκτικατ-Λονδίνο.
- ΤΟΜΠΑΛΙΔΗΣ, ΧΡ. (1995), *Μελέτη προσδιορισμού του μεγέθους αποβιομηχανοποίησης του κλάδου ετοιμών ενδυμάτων στο νομό Δράμας*, (πολυγραφημένο), Δράμα.
- ΥΠΕΘΟ, *Ιδιωτικές επενδύσεις*.
- VIENNA INSTITUTE FOR COMPARATIVE ECONOMIC STUDIES (1986), *Comecon Foreign trade data*, Βιέννη.
- WALLDEN, S. (1992), *Greece in the changing Balkans. The impact of changes in Albania, Bulgaria and Former Yugoslavia on Greece and its regions*, 3 τόμοι (πολυγραφημένο).
- WELFENS, P.J.J. (1993), «The growth of the private sector: privatization and foreign direct investment in Eastern Europe», στο Η. Siebert (επιμ.), *ό.π.*, σ. 119-170.
- WELLS, L.T. - WINT, A.G. (1991), «The public - private choice: the case of marketing a country to investors», *World Development*, 19 (7), σ. 749-761.
- ΧΑΣΣΙΔ, Ι. (1995), «Αν θέλετε να επενδύσετε στα Βαλκάνια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 15.6. και 8.7.

Αφιερώματα περιοδικών *Ναυτεμπορική*, *ΕΞΠΡΕΣ*, *ΕΠΙΛΟΓΗ*.

Ετήσια έκδοση της *HELLENEWS* και *Εξπρές* 1995, «Οικονομία 95».

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ*

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1974-1989)

Αντικείμενο του κειμένου είναι η διερεύνηση της συγκρότησης και της λειτουργίας του κομματικού πεδίου στην Ελλάδα, από το 1974 έως το 1989. Με τον όρο κομματικό πεδίο εννοούμε ένα σχετικά συγκροτημένο χώρο θέσεων, στο πλαίσιο του οποίου ενεργούν τα πολιτικά κόμματα με στόχο, κατά κανόνα, τη μεγιστοποίηση της εκλογικής τους υποστήριξης, την πρόσβαση και τη διατήρηση στην εξουσία.¹ Στόχος μας είναι η ανάλυση της δομής των θέσεων και

* Ο Παντελής Κυπριανός είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

1. Ο ορισμός εμπεριέχει τρία επάλληλα και διακριτά στοιχεία: (α) ένα χώρο θέσεων, σχετικά συγκροτημένο, στο πλαίσιο του οποίου (β) αντιπαράθρονται τα κόμματα (γ) για την επίτευξη ενός σκοπού, συνήθως την άσκηση της εξουσίας. Όμως, ο ορισμός δεν είναι αναλυτικά επαρκής και χρειάζονται κάποιες διαιρέσεις. Εγκλείει δύο δίκτυα σχέσεων: (α) μεταξύ κομμάτων και (β) μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων. Τα δύο δίκτυα, με εξαίρεση οριακές περιπτώσεις ταύτισης ενός κόμματος με μια κοινωνική ομάδα, αλληλοτέμνονται και παίρνουν τη μορφή μιας τριπολικής σχέσης. Το κόμμα-ανταγωνιστής παρεμβαίνει στη σχέση κόμμα/ψηφοφόροι, για να την τροποποιήσει, μέσω των θέσεών του και της εικόνας που δίνει για τους κομματικούς ανταγωνιστές.

Οι σχέσεις, όμως, μεταξύ κομμάτων δεν είναι σχέσεις μεταξύ ισοδύναμων συλλογικών υποκειμένων. Επιπλέον, το κομματικό πεδίο συγκροτείται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο εντυπώνεται στην άρθρωση και τη λειτουργία του. Οι μορφές και ο βαθμός της επίδρασης συναρτώνται με τον τύπο συνάρθρωσής τους. Αυτό δε σημαίνει ότι το κομματικό πεδίο στερείται αυτονομίας και εσωτερικής δυναμικής. Κάθε πεδίο συγκροτείται στη βάση αρχών και λειτουργιών ιστορικά διαμορφωμένων, οι οποίες τείνουν να το διαφοροποιήσουν από τα άλλα πεδία, ακόμα και όταν αυτό εντυπώνει αντιλήψεις και πρακτικές άλλων χώρων. Αυτό ισχύει και για το κομματικό πεδίο που συντίθεται από πόλους, κόμματα, δηλαδή οργανώσεις που η λειτουργία τους διέπεται από ιδιαίτερους κανόνες, συνυφασμένους με την ιδεολογία και τον τύπο του κάθε κόμματος.

των πρακτικών που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του. Θέση μας είναι ότι η ερμηνεία των κομματικών και των πολιτικών πρακτικών προϋποθέτει την ανάλυση του πλαισίου στο εσωτερικό του οποίου ενεργούνται, και των ανταλλαγών οι οποίες τις νοηματοδοτούν και, σε μεγάλο βαθμό, τις μορφοποιούν.

Διατυπώνεται η υπόθεση ότι η δομή του κομματικού πεδίου και οι αντίστοιχες πρακτικές εντυπώνουν χαρακτηριστικά της καθεστωτικής αλλαγής του 1974, που αποδυναμώνονται σταδιακά μετά το 1983 και, κυρίως, μετά το 1985 – η υπόθεση αιτιολογεί και το χρονικό ανάπτυσμα της εργασίας. Για το λόγο αυτό, οι κομματικές πρακτικές μπορούν να αναγνωσθούν και να ανασυσταθούν μέσω λίγων κατηγοριών, οι οποίες συνέχουν και νοηματοδοτούν στάσεις και πρακτικές, από πρώτη ματιά, πολυσχιδείς και ετερογενείς. Στην προοπτική αυτή διερευνώνται διαδοχικά τα τρία συστατικά και δια-

---

Μια από τις ιδιαιτερότητες του κομματικού πεδίου έγκειται στην παρουσία των πολιτικών ιδεολογιών, οι οποίες προσδίδουν στη διαντίδραση περισσότερο οργανωμένο χαρακτήρα. Η κομματική διαντίδραση μπορεί να προσομοιαστεί με μια διαρκή διαδικασία γύρων, αντίστοιχη με τη δομή της διαλογικής συζήτησης του E. Goffman. Η παρέμβαση ενός κόμματος συνιστά ένα άνοιγμα προς τα κόμματα-ανταγωνιστές, που τους δίνει την ευκαιρία εμφάνισης στην πολιτική σκηνή. Η σχέση στην προκειμένη περίπτωση είναι μόνιμη, γεγονός που επιτρέπει τη διαρκή ανάληψη πρωτοβουλιών από τα κόμματα, οι οποίες, σύμφωνα με τη γοφμανική ορολογία, δημοσιοποιούνται ταυτόχρονα ως ανοίγματα, αποκρίσεις ή απαντήσεις. Ενώ, λοιπόν, σε μια ιδιωτική συνάντηση η απόπειρα ανοίγματος μπορεί να εκληφθεί ως άστοχη ή προσβλητική από το δέκτη, η πιθανότητα αυτή είναι συγκριτικά μικρή στην κομματική διαντίδραση, λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της. Και εδώ, βέβαια, υπεισέρχεται αυτό που ο Goffman ονόμασε «εθμοτυπικούς καταναγκασμούς», αυτοί συναρτώνται, όμως, με τη δόμηση του κομματικού πεδίου. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή διαδραματίζει η θέση του κόμματος-πομπού και οι συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στα κόμματα. Ένα κόμμα με αυξημένο εκλογικό, κοινωνικό ή οργανωτικό βάρος μπορεί να κατευθύνει, μερικά τουλάχιστον, την ανταλλαγή και τους όρους διεξαγωγής της, χωρίς, ωστόσο, να στερήσει παντελώς από τους ανταγωνιστές του τη δυνατότητα αξιοποίησης, στο πλαίσιο των δεδομένων περιθωρίων, των προσφερόμενων ευκαιριών αλλαγής της κατάστασης. Ανεξάρτητα από τους όρους της διαντίδρασης, η διαδικασία καθ' εαυτή συνιστά όρο και παράγοντα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης γνωρισμάτων των οργανώσεων που εμπλέκονται σε αυτή, γνωρίσματα τα οποία απογράφονται σε μια αμφίδρομη σχέση παγίωσης ή τροποποίησης της δομής της διαντίδρασης. Η λογική της διαντίδρασης δεν αποτελεί, δηλαδή, απλή εκδήλωση κομματικών θελήσεων· ορίζεται ακόμα από τους κανόνες παραγωγής της, που συμμετέχουν στη διαδικασία αναπαγωγής της. Λειτουργώντας ως πλαίσιο αναφοράς της λειτουργίας της, θεσπίζει πρόσθετους ρυθμιστικούς κανόνες, οι οποίοι επενεργούν με τη σειρά τους στη δομή και τη λειτουργία του κομματικού πεδίου.

πλεκόμενα δίκτυα που συνθέτουν το κομματικό πεδίο: την εικόνα που προβάλλουν τα κόμματα για τα ίδια και τους ανταγωνιστές τους, τις μεταξύ τους σχέσεις ανταλλαγής και, τέλος, τις σχέσεις τους με τους ψηφοφόρους. Επειδή το εύρος του πραγματευόμενου θέματος επιβάλλει περιορισμούς στην ανάπτυξη, η οικονομία των επιχειρημάτων και των παρατιθέμενων τεκμηρίων επικεντρώνεται στη μέριμνα της υποστήριξης της διατυπωμένης υπόθεσης.²

1. «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»: ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Δράση, ακόμη και στην πολεμική της μορφή, σημαίνει διαντίδραση κάθε πρακτική εγκαλεί και παραπέμπει, άμεσα ή έμμεσα, στον «Άλλο».³ Η διαπίστωση νομιμοποιεί το εγχείρημα κατασκευής ενός κώδικα εννοιολογήσεων, που επιτρέπει την ανάγνωση και την ανασύσταση των κομματικών πρακτικών. Από τη μελέτη των κειμένων των κομμάτων προκύπτουν τρεις θεμελιώδεις έννοιες —«πρόοδος», «λαός», «έθνος»—, οι οποίες παρεμβαίνουν στον αυτοπροσδιορισμό και τον ορισμό του «Άλλου» με δύο τρόπους: άμεσα, με τη μορφή αντιθετικών ζευγών, όπως *πρόοδος/συντήρηση*, *λαός/ολιγαρχία*, *έθνος/ξένοι*, τα οποία, λόγω της σημασιολογικής τους χαλαρότητας, επιτρέπουν την παράλληλη χρήση παρεμφερών εννοι-

2. Βλ. Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Τ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, 1984· Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, 1990· Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και Λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, 1989· Άγγ. Ελεφάντης, *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, Πολίτης, 1991· Η. Κατσούλης, «Griechenland», στο J. Raschke (επιμ.), *Die politischen Parteien in Westeuropa, Geschichte-Programm-Praxis, Ein Handbuch*, 1978, σ. 215-237· Ν. Δεμερτζής (επιμ.-εισ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, 1994· Γ. Πάσχος, «Το κομματικό σύστημα 1974-1981», ανάπτυπο από το έργο *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. 7, *Η πολιτική*, Μαλλιάρης-Παιδεία, 1982· «La Grèce en mouvement», *Les Temps modernes*, τχ. 473, Δεκέμβριος 1985· H.R. Penniman (επιμ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, Library of Congress Catalog in Publication Data, 1981· Γ. Μαυρογορδάτος, «The Greek Party System: A case of "Limited but Polarised Pluralism?"», στο S. Bartolini - P. Maier (επιμ.), *Party Politics in Contemporary Western Europe*, Frank Cass, 1984, σ. 156-169· R. Clogg, *Parties and Elections in Greece: The search for legitimacy*, C. Hurst, 1987· R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, MacMillan, 1983.

3. A. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, Suhrkamp, 1981, σ. 28-34.

ών δανεισμένων από την καθημερινότητα, όπως *νέο/παλαιό, φτωχοί/πλούσιοι, ντόπιοι/ξένοι* έμμεσα, διαμέσου της σημασιολογικής διολίσθησης και υποκατάστασης εννοιών, η οποία συντηρεί το φαντασιακό συσχετισμό διαφορετικών όρων, ακόμη και αντιθετικών, όπως «σοσιαλισμός» και «έθνος» ή «συντήρηση» και «ξένος». Η χρήση των παραπάνω τριών θεμελιωδών εννοιών αναδιοργανώνει και ανασηματοδοτεί τους επίσημους κομματικούς αυτοπροσδιορισμούς.

Η κύρια λειτουργία της έννοιας «πρόοδος» έγκειται στην οργάνωση και τη διαχείριση του χρόνου, διαμέσου της συναρμογής των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Εντύπωση προκαλεί τόσο η καθολική αποδοχή και η πληθωριστική ταυτοποιητική χρήση της έννοιας όσο και η ένταση της συμβολικής διαμάχης για τον ορισμό και την οικειοποίησή της. Με δεδομένο ότι η έννοια «πρόοδος» αποτελεί κοινή συστατική κατηγορία πρώτα του φιλελευθερισμού και αργότερα του μαρξισμού,⁴ θα υπέθετε κανείς πως στη μεταδικτατορική Ελλάδα δεν υπάρχουν συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις. Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη ότι την περίοδο αυτή στις δυτικές χώρες λαμβάνει χώρα η αναζωπύρωση των συντηρητικών ιδεολογιών.⁵ Ο λόγος, βέβαια, δεν είναι τόσο για τα κόμματα της αρι-

4. Ο I. Wallerstein σημειώνει σχετικά: «Το ότι οι φιλελεύθεροι πίστευαν στην πρόοδο δεν προκαλεί εντύπωση. Η ιδέα της πρόοδου έδωσε λογικό έρεισμα στην όλη μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό. Νομιμοποίησε την κατάρριψη και των τελευταίων εμποδίων στην εμπορευματοποίηση των πάντων, και έτεινε να παραγράψει όλα τα αρνητικά του καπιταλισμού με το αιτιολογικό ότι τα οφέλη υπερτερούν, κατά πολύ, από τη βλάβη. Δεν εκπλήσσει λοιπόν καθόλου το ότι οι φιλελεύθεροι πίστευαν στην πρόοδο.

Εκείνο που προκαλεί εντύπωση είναι πως οι ιδεολογικοί τους αντίπαλοι, οι Μαρξιστές –οι κατά των φιλελευθέρων, οι εκπρόσωποι της καταπιεσμένης εργατικής τάξης– πίστευαν στην πρόοδο, τουλάχιστον με το ίδιο πάθος που πίστευαν και οι φιλελεύθεροι. Αναμφίβολα η πίστη τους εξυπηρέτησε με τη σειρά της μια σημαντική ιδεολογική τους επιδίωξη. Δικαίωσε τη δράση του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος, προσφέροντάς του την εύσημη δικαιολογία ότι ενσάρκωνε την αναπότρεπτη τάση της ιστορικής ανάπτυξης. Επιπλέον, η εξήγηση αυτής της ιδεολογίας φαινόταν εξαιρετικά εύστοχη, μια και εμφανιζόταν να χρησιμοποιεί τις ιδέες των φιλελευθέρων για να τους καταπολεμά». *Ιστορικός καπιταλισμός*, Θεμέλιο, 1987, σ. 103-104.

5. J. Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, 1985, σ. 30-56, και A. Oberschall, *Social Movements, Ideologies, Interests and Identities*, Transaction Publishers, 1993, σ. 339 κ.ε.

στεράς, τα οποία αυτοπροσδιορίζονται εξ ορισμού για λόγους ιδεολογικούς ως προοδευτικά, ή ακόμα για την Ε.Κ.-Ν.Δ. και τα διάδοχα σχήματά της, που δηλώνουν εκφραστές των «προοδευτικών δυνάμεων ανάμεσα στη δεξιά και την παραδοσιακή αριστερά», όσο για τη Ν.Δ. η οποία υπεραμύνεται από την ιδρυτική της διακήρυξη του «προοδευτικού» της χαρακτήρα.

Αντίστοιχα ερωτηματικά προκαλεί και η αντίληψη για το πολιτικό και την πολιτική. Ο R.A. Nisbet⁶ τόνισε ότι οι τρεις ιστορικά πυρηνικές ιδεολογίες –η «φιλελεύθερη», η «ριζοσπαστική» και η «συντηρητική»–, συγκροτημένες ιστορικά η μία μετά την άλλη και σαν απάντηση στην προηγούμενή της, προβάλλουν αντίστοιχα ως κεντρικές έννοιες το άτομο, την πολιτική πράξη, ως μέσο αναδημιουργίας της κοινωνίας, και την επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες. Στην Ελλάδα, μετά το 1974 όλα τα κόμματα ασπάζονται τη λογική της ριζοσπαστικής ιδεολογίας. Ακόμα και η Ν.Δ., που αυτοπροσδιορίζεται ως κόμμα του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού», ή μετά το 1985 του «φιλελευθερισμού», ενστερνίζεται αυτή τη λογική τόσο κατά την περίοδο 1974-1981 όσο και στη συνέχεια, και, κυρίως, κατά την περίοδο 1981-1984.

Η γενική αποδοχή της «προόδου» και της πολιτικής ως της ευγενέστερης μορφής κοινωνικής πράξης δεν απολήγει σε κοινή αντίληψη του χρόνου. Υπαισχύεται εδώ αυτό που ο R. Boudon αποκαλεί «συνέπειες της κατάστασης»⁷ δηλαδή οι ιστορικές καταβολές, ο παράγοντας ιδεολογία, και η θέση στο κομματικό πεδίο. Με τον τρόπο αυτό, διαμορφώνονται τρεις διαφορετικές οριοθετήσεις απέναντι στο παρελθόν. Η πρώτη είναι της ιστορικής ασυνέχειας και εκφράζεται από τη Ν.Δ., που αυτοπροβάλλεται, εντονότερα μέχρι το 1981, ως νέο κόμμα. Στον αντίποδα βρίσκονται η Ε.Κ.-Ν.Δ. και το ΚΚΕ, κατεξοχήν φορείς της συνέχειας, γεγονός που εντυπώνεται τόσο στον τίτλο τους όσο και, κυρίως, στη συνεχή επίκληση του παρελθόντος και στην επίμονη προσπάθεια επικαιροποίησής του – κυρίως από το ΚΚΕ. Τέλος, το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ εσ. αυτοπροσδιορίζονται ως νέοι φορείς με συγκεκριμένες ιστορικές καταβολές και εκφράζουν κατά βάση μια «ενδιάμεση» κατάσταση μεταξύ συνέχειας και ασυνέχειας.

Με τη διαμεσολάβηση της έννοιας «πρόοδος», οι διαφορετικές

6. *The Sociological Tradition*, Basic Books, 1966, σ. 10.

7. *L'idéologie: l'origine des idées reçues*, Fayard, 1986, σ. 106.

οριοθετήσεις απέναντι στο παρελθόν εκβάλλουν στην προσήλωση στο μέλλον, που εκφράζεται ως μέριμνα εγκαθίδρυσης είτε μιας «σύγχρονης δημοκρατίας» είτε μιας «νέας κοινωνίας». Όμως, οι «συνέπειες της κατάστασης» υπεισέρχονται και στο θέμα αυτό, δι-αφοροποιούν την κοινή προσήλωση στο μέλλον και διαμορφώ-νουν τρεις νέες αντιλήψεις σε ό,τι αφορά τη σχέση παρόν/μέλλον. Στην πρώτη αντίληψη, αντιπροσωπευτική της Ν.Δ., κυρίως κατά την περίοδο 1974-1977, η σχέση παρόν/μέλλον παρουσιάζεται α-σύμμετρη υπέρ του πρώτου όρου⁸ αργότερα, υπό το ανηλεές σφυ-ροκόπημα της επίκλησης της «Αλλαγής», στις διαφορετικές της εκ-δοχές, πληθαίνουν οι αναφορές στο μέλλον και την πρόοδο.⁹ Στη δεύτερη αντίληψη, κύριοι εκφραστές της οποίας είναι το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, το παρόν δεν υπάρχει παρά ως προάγγελος του μέλ-λοντος. Στην τρίτη αντίληψη, τέλος, που διατυπώνεται κυρίως α-πό το ΚΚΕ εσ. και συμπυκνώνεται στη θέση «περί συνεχούς διεύ-ρυνσης της δημοκρατίας», παρόν και μέλλον συνυπάρχουν στην αλληλουχία σαν στοιχεία μιας διαδικασίας μεταλλαγών που οδη-γούν από το πρώτο στο δεύτερο.

Η κατάσταση τροποποιείται μετά το 1981, αλλά αυτό συναρτά-ται πάλι με τις «συνέπειες της κατάστασης» και πιο συγκεκριμένα τις αλλαγές στο εσωτερικό του κομματικού πεδίου – κατά πρώτο λόγο την πρόσβαση στην εξουσία και τις σχέσεις με το κυβερνών κόμμα. Αντιγράφοντας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τη λογική της, πριν το 1981, στάσης του ΠΑΣΟΚ, η Ν.Δ. υιοθετεί, μέχρι το 1984, τη δεύτερη αντίληψη, ενώ στη συνέχεια στοιχεία της τρίτης. Το ΠΑΣΟΚ μετά την άνοδο στην εξουσία επιχειρεί να συνδυάσει τις δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτή με μακροπρόθεσμα ορά-

8. Η στάση αυτή είναι περισσότερο έκδηλη στις εκλογές του 1977, οπότε επι-χειρείται η ανάσχυση και η επικαιροποίηση του κλίματος των πρώτων ημερών της καθεστωτικής αλλαγής διαμέσου συνθημάτων, όπως «Καραμανλής εγγύηση», «παρέλαβε χάος, έφτιαξε κράτος», κλπ.

9. Σε ομιλία του σε στελέχη της Ν.Δ. στην Αττική (14.11.1980), ο Γ. Ράλλης φέ-ρεται να δήλωσε: «Η Ν.Δ. είναι θεματοφύλακας των πιο ευγενικών παραδόσεων του λαού μας, αλλά, ταυτόχρονα, είναι και ο σημαιοφόρος της προόδου» ο δε ρι-ζοσπαστικός φιλελευθερισμός είναι «μια ιδεολογία γνήσια ελληνική και, ταυτό-χρονα, αληθινή και λελογισμένα προοδευτική». Δυο μέρες αργότερα, ο ίδιος σε λόγο του υποστήριξε: «Η Ν.Δ. με την ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Κοι-νότητα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη ΜΕΓΑΛΗ ΑΛΛΑΓΗ. Την αληθινή αλλαγή που θα φέρει κοινωνική ευημερία και πρόοδο, μέσα σε συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής ηρεμίας». Παρατίθενται στο *Βήμα* της 16 και 17.11.1980 αντίστοιχα.

ματα και επαγγελίες, προκρίνει δηλαδή μια παραλλαγή της τρίτης αντίληψης. Επιλογή μιας νέας αντίληψης δε σημαίνει μηχανική προσαρμογή σε κάποιο ρόλο υπαγορευμένο από την αλλαγή θέσης στο κοιμματικό πεδίο. Αντιστοιχεί σε υπαρκτές αλλαγές των θέσεων των δύο «μεγάλων» κομμάτων,¹⁰ οι οποίες, ωστόσο, διενεργούνται σε γενικές γραμμές μέχρι το 1984 στο πλαίσιο των τριών αντιλήψεων. Στη συνέχεια, αντίθετα, τείνουν να αυτονομηθούν καθώς, όπως θα δούμε, το εννοιολογικό πλαίσιο, που συνέχει τις κοιμματικές πρακτικές, αποδιαρθρώνεται.

Οι αντιλήψεις για το χρόνο, ως κοινωνικές αναπαραστάσεις της χρήσης του, εντυπώνονται στη συγκρότηση του χώρου. Τα σημαίνοντα συντηρητικός, φιλελεύθερος και ριζοσπάστης παραπέμπουν σε ιστορικά σημασιολογημένα σημασιόμενα, τα οποία εγκλείουν συγκεκριμένες αντιλήψεις του χώρου και του χρόνου. Για παράδειγμα, είναι ιδεολογικά ανακόλουθο να αυτοπροσδιορίζεται κάποιος ταυτόχρονα ως αριστερός και συντηρητικός. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς η γενικευμένη επίκληση της έννοιας «πρόοδος» έχει ως αποτέλεσμα το συνωστισμό στον αριστερό πόλο του κοιμματικού πεδίου. Επίσημα, η Ν.Δ. θεωρεί ξεπερασμένη την τοπολογική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά και, μέχρι και το 2ο συνέδριό της (1986), αποκηρύσσει την ετικέτα «δεξιά», θεωρώντας την μάλιστα ως δυσφημιστική. Η Ε.Κ.-Ν.Δ. και τα διάδοχα σχήματά της, παρά την επίσημη ονομασία «κέντρο», αυτοτοποθε-

10. Λόγω της ελαστικότητάς της, η αντίληψη αυτή αφήνει αρκετά περιθώρια ελιγμών στον πομπό της, γεγονός που μερίμνησε να αξιοποιήσει ο Α. Παπανδρέου. Στη 10η Σύνοδο της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ (30.7.83) δηλώνει: «Δεν πρέπει να υποβαθμίζουμε τους μακροπρόθεσμους στόχους του ΠΑΣΟΚ. Είναι όμως ανάγκη, να σκύψουμε στα μικρά καθημερινά προβλήματα του λαού. Έχω το αίσθημα –ενστικτωδώς, θα έλεγα, περισσότερο– ότι, ενώ σε δύσκολους τομείς, σε μεγάλα θέματα, έχουμε ανοίξει νέους δρόμους, δεν έχουμε βελτιώσει την καθημερινότητα της ζωής του ατόμου». Στην εισήγησή του στο 1ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, σε μια στιγμή δηλαδή «αριστερής» στροφής ο Α.Π. λέει: «Η λογική του “έρποντος σοσιαλισμού” μέσα από σταδιακές, ασύνδετες και ουδετεροποιημένες μεταρρυθμίσεις δεν οδηγεί ποτέ σε καμιά αλλαγή. Οι οριακές ακίνδυνες αυτές μεταβολές, απορροφούνται και αφομοιώνονται από το σύστημα. Οδηγούν σε μια νεοκαπιταλιστική στρατηγική με βελτιωμένη πολιτική ευστάθεια και προσωρινή κοινωνική συγκατάθεση.

Υπάρχει, όμως, συγκεκριμένος τρόπος διαχωρισμού μιας σοσιαλιστικής στρατηγικής με ενδιάμεσους στόχους και μιας σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής οριακών μεταρρυθμίσεων» αντίστοιχα στο *Λόγοι του Προθυπουργού Α. Παπανδρέου*, 1983, σ. 132, και 1984, σ. 198.

τούνται στο χώρο ανάμεσα στην «παραδοσιακή δεξιά και την άκρα αριστερά», με όρους τοπολογικούς, αυτό που θα ορίζαμε ως κέντρο-αριστερά. Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι τα «κεντρώα» κόμματα θέτουν ως στρατηγικό στόχο το «δημοκρατικό σοσιαλισμό», διαπιστώνουμε πως όλα τα κόμματα, με εξαίρεση τη Ν.Δ.,¹¹ αναφέρονται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στο σοσιαλισμό.

Η επίκληση της προόδου ή του σοσιαλισμού εμπεριέχει τη διαίρεση του χώρου, γιατί παραπέμπει σε συγκεκριμένο ακροατήριο, με άλλα λόγια, στην πρώτη σημασία του όρου κόμμα, δηλαδή μέρος, κομμάτι ενός συνόλου. Όμως, τόσο η Ν.Δ. όσο και το ΠΑΣΟΚ αυτοπροσδιορίζονται ως πολιτικά σχήματα, που υπέρχεινται και υπερβαίνουν τις καθιερωμένες κομματικές διαιρέσεις. Η στάση αυτή εγγράφεται σε μια μέριμνα δημιουργίας διαταξικών ή υπεραξικών ακροατηρίων, μέριμνα που διαπερνά, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, το σύνολο των πολιτικών κομμάτων.

Για τη δημιουργία διαταξικών ή υπεραξικών κριτηρίων, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα κόμματα μετέρχονται δύο κατηγοριών, μία μερική και μία γενική. Η πρώτη κατηγορία άπτεται των στρατηγικών στόχων του κάθε κόμματος, που συναρθρώνονται γύρω από τη διατήρηση ή μη του κοινωνικού συστήματος. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις της Ν.Δ., η κεντρική πολιτική διαίρεση έγκειται στη αντίθεση Δημοκρατία/Ολοκληρωτισμός, αντίθεση η οποία επιτρέπει, διαμέσου της ταύτισης με τη Δημοκρατία, να διευρύνει το ακροατήριό της.¹² Αντίστοιχο είναι και το επιχείρημα της κομμουνι-

11. Ωστόσο δε λείπουν αναφορές στο σοσιαλισμό και τη σοσιαλδημοκρατία και από τη Ν.Δ. Σε σύσκεψη του κοινοβουλίου τραπέζων στις 24.2.1976, ο Καραμανλής φέρεται να δήλωσε: «Η κυβέρνηση δεν έχει δογματικές προκαταλήψεις. Κριτήριο της είναι, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, το οικονομικό και το κοινωνικό συμφέρον του Λαού. Γι' αυτό συμβαίνει να εφαρμόζουμε συχνά πολιτική προοδευτικότερη από πολλές χώρες της Δύσεως, που κυβερνώνται από σοσιαλιστικά κόμματα, χωρίς να είμαστε σοσιαλισταί». Παρατίθεται από τον Κ. Μ. Καλλία, *Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα, Μάρτιος 1976, σ. 20. Σε συνέντευξή του το 1980 –την περίοδο, δηλαδή, που η Ν.Δ. προσπαθεί να προσεγγίσει και τους «κεντρώους»–, ο Μ. Έμπερτ φέρεται να δηλώνει ότι και ένας σοσιαλδημοκράτης έχει τη θέση του στη Ν.Δ.: αναφέρεται από τον R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, ό.π., σ. 187.

12. «Η "ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ" απορρίπτει τη θεωρία του ταξικού κόμματος που οδηγεί στην εθνική αποσύνθεση. Η "ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ" δεν εκπροσωπεί τα συμφέροντα ορισμένης κοινωνικής τάξεως. Εκπροσωπεί εκείνους που την ακολουθούν και που προέρχονται από όλες τις τάξεις του ελληνικού λαού, για το σύνολο του οποίου αγωνίζεται. Αδέσμευτη από δογματισμούς και μεσοσιανισμούς, η "ΝΕΑ ΔΗ-

στικής αριστεράς, η οποία εννοεί το σοσιαλισμό ως καθαριστική διαδικασία που συνάδει με τα συμφέροντα της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών. Οι κατηγοριοποιήσεις αυτές, μετατρέποντας την τριπολική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά σε διπολική –Δημοκρατία/Ολοκληρωτισμός, Καπιταλισμός/Σοσιαλισμός– διευρύνουν μεν τα κομματικά ακροατήρια, επανεισάγουν, όμως, τη μερικότητα των κομμάτων.

Έτσι ανασύρεται η δεύτερη κατηγορία, που συνίσταται στη γενικευμένη και αδιαφοροποίητη χρήση των όρων λαός και έθνος. Συστατική του καραμανλικού λόγου, μέχρι και τις εκλογές του 1974, για λόγους που ανάγονται στη δυναμική της συγκυρίας και στη μέριμνα άσκησης πίεσης στους στρατιωτικούς, η έννοια λαός υπόκειται προοδευτικά σε αυτήν του έθνους, η οποία εκλαμβάνεται ως αυθύπαρκτη οντότητα με τις δικές της επιταγές που υπερβαίνουν το χρόνο. Η ιεραρχική αυτή σύζευξη των δύο όρων ανασυντίθεται μετά το 1977 και, κυρίως, μετά το 1980, γιατί αφενός, κανείς από τους επιγόνους δεν μπορεί να αποδυθεί το ρόλο του Εθνάρχη, και αφετέρου, η αποδυνάμωση της Ν.Δ. την οδηγεί σε πρακτικές «λαϊκιστικού» τύπου. Έτσι, η αρχική ασυμμετρία μεταβάλλεται σε μια σχετικά ισότιμη συνύπαρξη των δύο όρων, η οποία επιτρέπει την επιλεκτική διαζευκτική τους χρήση.

Αντίθετα με τα κεντρικά σχήματα τα οποία χρησιμοποιούν εκ περιτροπής τις δύο έννοιες λαός και έθνος, η οριοθέτησή τους χρήζει ιδιαίτερης μέριμνας εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ και των κομμουνιστικών κομμάτων. Η συχνή επίκλησή τους μαρτυρεί μια απόπειρα υπέρβασης της υποτιθέμενης ιδεολογικής αντιστοιχίας μεταξύ κοινωνικών ομάδων και πολιτικής εκπροσώπησης. Σε γενικές γραμμές, η χρήση της έννοιας λαός από τα κόμματα αυτά αντιστοιχεί –γεγονός που τη διαφορίζει από τη θεώρηση της Ν.Δ., που ταυτίζει

ΜΟΚΡΑΤΙΑ” διατηρεί τη δυνατότητα να προσφεύγει στις προσφορότερες κάθε φορά λύσεις, ακόμα και τις πιο ριζοσπαστικές, που υπαγορεύονται από τα συμφέροντα του Έθνους. Γι’ αυτό και δεν εντάσσεται στο ανεδαφικό και παραπλανητικό σχήμα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά. Μέσα στο αυθαίρετο αυτό σχήμα δεν υπάρχει παρά μια ουσιαστική διάκριση: ο διαχωρισμός των κομμάτων σε δημοκρατικά και ολοκληρωτικά. Οι διαφορές μεταξύ των περισσότερο δημοκρατικών κομμάτων είναι ή ασήμαντες ή και τεχνητές, που υπαγορεύονται από την ανάγκη να δικαιολογήσουν την παρουσία τους στον πολιτικό στίβο. Αλλά και οι διαφορές τους, όπου υπάρχουν, περιορίζονται κυρίως στην έκταση του κρατικού παρεμβατισμού, τον οποίο, όμως, καταρχήν όλοι αποδέχονται». *Ιδεολογικές Αρχές, Καταστατικό της Ν.Δ.*, Αθήνα, Ιούνιος 1979, σ. 10-11.

το λαό με το εκλογικό σώμα— στην κλασική κομμουνιστική αντίληψη του συνόλου των πολιτών, με εξαίρεση κάποιες εκατοντάδες οικογένειες. Η υπερταξική αυτή θεώρηση, επίσημα αποδεκτή μόνο από το ΠΑΣΟΚ, διαπερνάει, σε διαφορετικό βέβαια βαθμό, και τις πρακτικές των κομμουνιστικών κομμάτων. Πρακτικά αυτό εκφράζεται με δύο τρόπους: με το διασταλτικό ορισμό της «εργατικής τάξης και των συμμάχων της», και την παράθεση όρων κοινωνιολογικά ασαφών, όπως «λαός», «πατριώτες», «νέα γενιά», «γυναίκες», «δημοκράτες» κλπ. Η διαφορά ανάμεσα στις προσεγγίσεις των κομμουνιστικών κομμάτων και του ΠΑΣΟΚ έγκειται λιγότερο στο περιεχόμενο της έννοιας λαός και περισσότερο στη δυνατότητα χρήσης της. Σε αντίθεση με το ΠΑΣΟΚ, το οποίο διαθέτει μεγάλη ευχέρεια ορισμού του ακροατηρίου του, το ΚΚΕ (το ΚΚΕ εσ., λόγω της μικρής του εμβέλειας, αντιπαρέρχεται ευκολότερα τον καταναγκασμό) με δεδομένες τις δεσμεύσεις που απορρέουν από την ιδεολογία του, μετέρχεται μια τακτική προσαρμογής του λόγου προς το ακροατήριο. Όμως, η τακτική αυτή εγγράφει τους καταναγκασμούς που προκύπτουν από τη θέση του στο κομματικό πεδίο και, κυρίως, το εγχείρημά του να μονοπωλήσει τον κομμουνιστικό πόλο.¹³

Αντίστοιχη είναι η χρήση της έννοιας έθνος, η οποία δε χρησιμοποιείται σαν ουσιαστικό, όπως στο λόγο της Ν.Δ. (με μερική εξαίρεση το ΚΚΕ εσ. μετά το 1974), αλλά, κατά κανόνα, σαν επιθετικός προσδιορισμός: εθνική ανεξαρτησία, εθνικά συμφέροντα, εθνικά δικαιώματα, κλπ. Η πληθωριστική χρήση, με τον τρόπο αυτό, της έννοιας έθνος όχι μόνο αντισταθμίζει το «διεθνιστικό» χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ και των κομμουνιστικών κομμάτων, αλλά τους επιτρέπει να αυτοαναγορευτούν στους κατεξοχόν προασπιστές των «εθνικών συμφερόντων». Ως συνέπεια της τακτικής τους συντελείται μια θεαματική αντιστροφή ρόλων: ενώ μέχρι το 1974 η «εθνικοφροσύνη» αποτελεί τον κεντρικό ενοποιητικό πυρήνα των «συντηρητικών» δυνάμεων, μετά τη μεταπολίτευση οι αντίπαλοί τους τούς προσάπτουν την απεμπόληση των εθνικών συμφερόντων. Το επιχείρημα δεν είναι βέβαια νέο. Πρωτόγνωρη είναι η συχνότητα και η αποτελεσματικότητά του, γεγονός που μαρτυρεί την αλλαγή πολιτικού κλίματος και τις συντελούμενες σημαντικές με-

13. M. Acheimastos, *L'idéologie politique du parti communiste grec, (1974-1985) Limites et dynamiques de l'efficacité idéologique communiste dans la société grecque*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris VII, Σεπτέμβριος 1990, τόμοι 2.

ταβολές στο εσωτερικό του κομματικού πεδίου. Το κλίμα θα επιχειρήσει να αναστρέψει, μετά το 1981, η υπό τον Ευ. Αβέρωφ Ν.Δ., με την προσφυγή στις βασικές ιδεολογικές συντεταγμένες του προδικτατορικού πολιτικού πεδίου και με στόχο την εκ νέου νομιμοποίηση εκείνων που είχαν κάποτε το μονοπώλιο να μιλάνε για το/και στο όνομα του έθνους. Η αποτυχία του εγχειρήματος και η εγκατάλειψή του, έστω και μερικά, από τον Κ. Μητσotάκη, επιβεβαιώνει τις συντελεσθείσες αλλαγές στο πολιτικό πεδίο τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο επίπεδο των συσχετισμών δύναμης.

Αν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ χρησιμοποιούν τους όρους λαός και έθνος με τον τρόπο που είδαμε, η διαφοροποιημένη θεώρησή τους αποτυπώνεται στη συνάρθρωσή τους, γεγονός που δε στερείται πολιτικών συνεπειών. Στο λόγο του ΠΑΣΟΚ οι δύο έννοιες διατηρούν σχέσεις συμμετρίας και με την πάροδο του χρόνου καταλήγουν να είναι ουσιαστικά ταυτόσημες. Αντίθετα, το ΚΚΕ δεν μπορεί να παράγει μια αντίστοιχη συμβολική ενότητα· οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο έννοιες παρουσιάζονται στο λόγο του ασύμμετρες με προεξάρχουσα την έννοια λαός. Η διαφορά αυτή δεν απορρέει, βέβαια, απλά από την ευχέρεια προσαρμογής τού κάθε κόμματος. Αντίθετα, η ευχέρεια αυτή συναρτάται με ιστορικές και ιδεολογικές καταβολές: σε αντίθεση με το ΚΚΕ, οι αρχικές προγραμματικές διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ, οι κεντρικές καταβολές μέρους της ηγεσίας του, η απουσία ιστορικού παρελθόντος και ο αρχηγικός του χαρακτήρας τού προσδίδουν πολύ μεγαλύτερη άνεση χειρισμών. Τέλος, η αντιπαράθεση, μέχρι το 1981, με το ΚΚΕ εσ., στενεύει ακόμα περισσότερο τα περιθώρια ελιγμών του ΚΚΕ, καθώς αναλώνεται σε μια συνεχή προσπάθεια απόδειξης του επαναστατικού και διεθνιστικού του χαρακτήρα.

Οι αναπαραστάσεις του χρόνου και του χώρου συμμετέχουν τόσο στη συγκρότηση της κομματικής ταυτότητας όσο και –διαμέσου της διαδικασίας ανταλλαγής και διαντίδρασης– στη θεώρηση των κομμάτων-ανταγωνιστών. Έτσι, λειτουργούν συμπληρωματικά ή αναδιαμορφωτικά σε κάθε εγχείρημα αυτοπροσδιορισμού. Κατηγορώντας τα άλλα κόμματα για αριστερισμό ή χαρακτηρίζοντας το ΠΑΣΟΚ ως «αριστερά της αριστεράς», ο Καραμανλής επανεισάγει μια αξιολογική θεώρηση των κομματικών διαιρέσεων, που αντιφάσκει με την απόρριψη της διάκρισης δεξιά-κέντρο-αριστερά. Η αρνητική σημασιολόγηση του όρου αριστερά και το δίπολο Δημοκρατία/Ολοκληρωτισμός ενεργοποιούν τη διάκριση αυτή και μαρτυ-

ρούν τη διάθεση κατάληψης του χώρου, που ορίζεται ως μη αριστερός. Περισσότερο δυσχερής αποδεικνύεται η αντιπαράθεση στο επίπεδο των εννοιών λαός και έθνος, για λόγους που ανάγονται τόσο στη χρήση τους κατά την προδικτατορική περίοδο όσο και στην προαναφερθείσα διαχείρισή τους από τον Καραμανλή. Έτσι, μέχρι το 1980 η χρήση του όρου λαός εξαντλείται στις επικλήσεις της «σιωπηράς πλειοψηφίας», ενώ η αναφορά στο έθνος διέπεται από την αναστροφή της κριτικής των αντιπάλων του, και κύρια του ΠΑΣΟΚ. Ο όρος που κατεξοχήν χρησιμοποιείται στο πλαίσιο αυτό είναι αυτός του «τριτοκοσμικού σοσιαλισμού», που υποδηλώνει ταυτόχρονα την ξενική του προέλευση και την ποταπότητά του ως «φτηνού» (τριτοκοσμικός). Μετά το 1981, η υπό τον Ευ. Αβέρωφ Ν.Δ. αποδύεται στην ανάσχυση ιδεολογικών συντεταγμένων της «εθνοκροσύνης», ταυτόχρονα όμως, αναφέρεται όλο και εντονότερα στην έννοια λαός. Μετά το 1984 η τακτική μεταβάλλεται, όσον αφορά το πρώτο σκέλος, διατηρείται όμως, ουσιαστικά όσον αφορά το δεύτερο, μια αντίληψη που τροφοδοτεί πρακτικές «λαϊκιστικού» τύπου.¹⁴

Η αντιπαράθεση προς τη Ν.Δ. οργανώνεται, διαμέσου της κατασκευής αντιθετικών διπόλων, στη βάση των εννοιών πρόοδος, λαός, και έθνος: πρόοδος/συντήρηση, λαϊκός/αντιλαϊκός, εθνικός/ξένος. Παρά την αδιαφοροποίητη χρήση τους, το καθένα από αυτά επιτελεί μια συγκεκριμένη λειτουργία. Το τρίτο ζεύγος μορφοποιεί την αντιπαράθεση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής· το δεύτερο, κυρίως σε θέματα εσωτερικής πολιτικής και το πρώτο ενοποιεί τις προηγούμενες κατηγορίες. Διαμέσου της διάκρισης πρόοδος/συντήρηση, επιχειρείται η ακύρωση της α-συνέχειας¹⁵ και του νέου ξεκινήματος που επικαλείται η Ν.Δ., καθώς παρόν και μέλλον εκλαμβάνονται ως γραμμική προέκταση του παρελθόντος, το οποίο υπέχει θέση επεξηγηματικής μήτρας. Η συγκεκριμένη θεώρηση, που στοχεύει στη φαντασιακή επικαιροποίηση του παρελθόντος, υπο-

14. Ο Χρ. Λυριντζής, σημειώνει: «Φαίνεται ότι ο λαϊκισμός αποτελεί φαινόμενο που προκαλεί τη μίσηση. Κατά την περίοδο που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, η Νέα Δημοκρατία υιοθέτησε συχνά έναν λαϊκιστικό λόγο, στην προσπάθειά της να αντιπαρατεθεί στο λόγο του ΠΑΣΟΚ», βλ. «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 67.

15. Έτσι γίνεται κατανοητή η θεώρηση της καθεστωτικής αλλαγής του 1974 από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, ως «αλλαγής φρουράς». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 305-306.

βαστάζεται από μία αντίστοιχη αναπαράσταση του χώρου, θεμελιωμένη στην εγκαθίδρυση σχέσεων ομολογίας ανάμεσα σε κοινωνική θέση και πολιτική στάση. Η Ν.Δ., δηλαδή, ως πολιτική έκφραση της «κομπραδόρικης» αστικής τάξης δεν μπορεί παρά να είναι, όπως αυτή, εξαρτημένη και αντιλαϊκή.

Οι ίδιες πάντα τρεις έννοιες, διαμεσολαβημένες από τη στάση απέναντι στη Ν.Δ., αποτελούν το βασικό κριτήριο για τον ορισμό των σχέσεων μεταξύ των άλλων κομμάτων. Για να διαφοροποιηθεί από την κομμουνιστική αριστερά, το ΠΑΣΟΚ ανατρέχει στη χρήση της έννοιας πρόοδος αντιδιαστέλλοντας τον εαυτό του, εκπρόσωπο του «νέου» και της «ελπίδας», από το παραδοσιακό και ξεπερασμένο («παραδοσιακή αριστερά»): ταυτόχρονα, εγκυβρίζει το ΚΚΕ μέσα από τη διάκριση συμμετοχικός/γραφειοκρατικός σοσιαλισμός, που υπονοεί το λαϊκό και εθνικό χαρακτήρα του πρώτου και τον αντιλαϊκό και «σοβιετικό» –μη εθνικό– του δεύτερου. Απέναντι στην Ε.Κ.-Ν.Δ. και το ΚΚΕ εσ., το ΠΑΣΟΚ ανατρέχει στην ομολογία κοινωνική ομάδα/πολιτική εκπροσώπηση, η οποία καλείται να ερμηνεύσει ταυτολογικά αυτό που αποτελεί *a priori* παραδοχή: η Ε.Κ.-Ν.Δ., ως πολιτική έκφραση της «μη μονοπωλιακής αστικής τάξης», και το ΚΚΕ εσ., ως «μικροαστικό», δεν μπορεί παρά να είναι κόμματα «συμβιβαστικά».

Κατεξοχήν εκφραστής της ίδιας ομολογίας το ΚΚΕ την ανάγει σε επεξηγηματική μήτρα των «παλινοδιδιών» και των «ταλαντεύσεων» των άλλων κομμάτων, από τον «ιδιότυπο ρεφορμισμό» του ΠΑΣΟΚ μέχρι και, κυρίως, το «ρεβιζιονισμό» του ΚΚΕ εσ. Η ομολογία, στην προκειμένη περίπτωση, θα χρησιμοποιηθεί ως εχέγγυο και τεκμήριο προοδευτικότητας και συνέπειας. Με δεδομένο, δηλαδή, ότι το ΚΚΕ είναι εξ ορισμού το πιο «λαϊκό» κόμμα, είναι αυτόματα και το πιο προοδευτικό. Αυτό δεν το εμποδίζει, πάντως, να ανατρέξει και στην έννοια του έθνους, με τη μορφή είτε κριτικής, είτε αντίκρουσης των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ εσ., στα οποία προσάπτεται ο «μικροαστικός τους εθνικισμός».

Η ενδο-αντιδεξιά αντιπαράθεση μεταβάλλεται μετά τις εκλογές του 1981 και τις αλλαγές θέσεων στο κομματικό πεδίο που επιφέρει. Εφεξής και έως, σε γενικές γραμμές, το 1984, το ΠΑΣΟΚ (ως κυβέρνηση) και το ΚΚΕ (ως η βασική «προοδευτική» αντιπολιτευτική δύναμη) επιχειρούν να οικειοποιηθούν τις τρεις βασικές έννοιες. Ωστόσο, χρόνο με το χρόνο αυτές χάνουν την αρχική τους έλξη, και το βάρος τους έτσι αποδεικνύεται όλο και λιγότερο σημαντικό

για την έκβαση της κομματικής αντιπαράθεσης. Σταδιακά, η έννοια πρόοδος χάνει την αρχική της σημασία και την ελκτική της δύναμη ταυτόχρονα, αποσυνδέεται από τις άλλες έννοιες –κύρια αυτή του λαού–, οι οποίες μετά την πληθωριστική τους χρήση και από τη Ν.Δ. σημασιολογούνται πια διαφορετικά, ανάλογα με το χρήστη και τις περιστάσεις. Στη συνάφεια αυτή επιχειρείται από το ΠΑΣΟΚ η υποκατάστασή της από την έννοια της «δημοκρατίας» –μέσω της επικαιροποίησης των αντιθέσεων των αρχών της δεκαετίας του '60, η «προοδευτική παράταξη» γίνεται πλέον «δημοκρατική»– που προβάλλεται ως η βασική διαχωριστική γραμμή από τη «δεξιά». Το ΚΚΕ, μετά το ανεπιτυχές εγχείρημά του στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1984 και του 1985 να ταυτιστεί με την «προοδευτική παράταξη», αναγορεύει σε κυρίαρχη μέριμνά του την αποκατάσταση της ενότητας της «αριστεράς».

2. ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ

Με βάση τον αυτοπροσδιορισμό των κομμάτων και τις «διασαφηνίσεις» που προκύπτουν από τη διαδικασία ορισμού του «Άλλου», μπορούμε να προβούμε σε μια πρώτη ταξινόμηση, σύμφωνα με δύο κριτήρια: την αποδοχή ή μη του κοινωνικού συστήματος και την κλασική τοπολογική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά. Στην πρώτη περίπτωση θα είχαμε, από τη μία πλευρά, τη Ν.Δ. και την Ε.Κ.-Ν.Δ. (και τα διάδοχα σχήματά της), και από την άλλη, τα υπόλοιπα κόμματα. Στη δεύτερη περίπτωση είδαμε ότι η Ν.Δ. επιχειρεί να καλύψει τους πόλους δεξιά και κέντρο, η Ε.Κ.-Ν.Δ. το χώρο που ορίζεται ως κέντρο-αριστερά, ενώ το ΠΑΣΟΚ και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα αυτοτοποθετούνται στον αριστερό πόλο. Οι ταξινόμησεις αυτές δεν είναι αναλυτικά ικανοποιητικές, γιατί εξοβελίζουν τη διάσταση του χρόνου και τις συντελούμενες μέσα σε αυτόν αλλαγές· επιπλέον, η γόνιμη χρήση τους και η αποφυγή του ενδεχόμενου της κρυπτανάλυσης¹⁶ προϋποθέτουν τη σημασιολόγηση των ίδιων τους των κριτηρίων, γιατί οι ίδιες έννοιες μπορούν, ανάλογα με τη συγκυρία, να παραπέμπουν σε διαφορετικά σημααινόμενα.

Στην προκειμένη περίπτωση, η σημασιολόγηση διαμεσολαβείται

16. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, τόμ. 1, *Les fondations du langage*, Minuit, Παρίσι 1963, σ. 92.

απ' τη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά,¹⁷ η οποία αναδιαμορφώνει τις σχετικές κατηγοριοποιήσεις και προσδίδει στην τριπολική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά διπολικό χαρακτήρα. Ωστόσο, η διάκριση αυτή δεν απογράφει ιδεολογικές συγγένειες, ούτε κομματικές πρακτικές. Για παράδειγμα, η Ε.Κ.-Ν.Δ. είναι ιδεολογικά εγγύτερα στη Ν.Δ. απ' ό,τι στα κομμουνιστικά κόμματα, ή ακόμα και στο ΠΑΣΟΚ. Στο 1ο συνέδριο της Ν.Δ. (1979), ο Κ. Καραμανλής, αναφερόμενος στην αντιπαράθεση των άλλων κομμάτων προς το δικό του, έκανε λόγο για «Λαϊκό Μέτωπο», για συμπαρατάξη δηλαδή όλων των άλλων κομμάτων ενάντια στη Νέα Δημοκρατία. Πρόκειται όμως για αυτό;

Χωρίς αμφιβολία τα κόμματα αυτά –από την Ε.Κ.-Ν.Δ. (και τα διάδοχα σχήματά της) έως και τα διάφορα κομμουνιστικά σχήματα (μέχρι και το ΕΚΚΕ σε κάποιες περιπτώσεις)– συνεργάζονται σε επιμέρους κοινωνικούς χώρους και στις δημοτικές εκλογές. Όμως, παρά τις κατά καιρούς διακηρύξεις τους και τις διάφορες πρωτοβουλίες των ηγετών τους –κυρίως του Α. Παπανδρέου–, τα κόμματα αυτά όχι μόνο δε συγχρονίζουν την παρέμβασή τους στην προοπτική μιας συστηματικής και μόνιμης συνεργασίας, αλλά, αντίθετα, αποδύονται σε έντονη αντιπαράθεση για τη διεύρυνση της απήχησής τους, τόσο στις εκλογές σε εθνική κλίμακα όσο και στις κατά τόπους και χώρους αρχαιρεσίες. Πώς λοιπόν ερμηνεύεται η παράλληλη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά;

Θα μπορούσαμε ενδεχόμενα να αποδώσουμε τη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά στην επιβίωση του διπολικού φαντασιακού της «Δημοκρατικής παράταξης», όπως αυτό μορφοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60, κατά τη διάρκεια του «ανένδοτου» και της «βασίλικής εκτροπής». Η υπόθεση αυτή δεν απαντά στο ερώτημα: γιατί αυτό το φαντασιακό επανενεργοποιείται και γιατί αποδεικνύεται τόσο αποτελεσματικό, σε μια συνάφεια διαφορετική από εκείνη της ανάδυσης και της διάχυσής του; Επιπλέον, παραγνωρίζεται το πολύ σημαντικό γεγονός ότι η «Δημοκρατική Παράταξη» επιστρατεύεται από το ΠΑΣΟΚ μετά το 1984 και, κυρίως, στις εκλογές του 1985, με στόχο την προσέλκυση «κεντρών» και «κομμουνιστικών» ψήφων. Μέχρι τότε, ο «αντιδεξιός» χώρος οριζόταν ως «προοδευτικός» παρά ως «δημοκρατικός», ως χώρος, δηλαδή, που

17. Γ. Μοσχονάς, «Η διαριετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων και του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.-εισ.), *ό.π.*, σ. 159-215.

δεν αντιπαρατίθεται απλά στη «δεξιά», αλλά αντιπαραθέτει σε αυτήν ένα όραμα, αυτό του ριζοσπαστικού κοινωνικού μετασχηματισμού. Τέλος, δεν απαντά σε μια σειρά από ερωτήματα που ανέκυψαν από προηγούμενες αναλύσεις μας: Γιατί, δηλαδή, παρά τις έντονες αντιπαραθέσεις και τις ιδεολογικές διαφορές των κομμάτων, ο λόγος τους αρθρώνεται, έως τουλάχιστον το 1983, γύρω από τις ίδιες έννοιες και, συχνά, δεν αποτελεί παρά αντιστροφή των επιχειρημάτων των κομμάτων ανταγωνιστών; Γιατί, επιπλέον, εμφανίζεται αυτή η αναντιστοιχία ανάμεσα σε ιδεολογικές αρχές, κομματικές πρακτικές και κομματικές συσσωματώσεις;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά παραπέμπει στη θέση του E. Durkheim, σύμφωνα με την οποία τα κοινωνικά γεγονότα δεν μπορούν παρά να εξηγηθούν από κοινωνικά γεγονότα. Επιχειρώντας¹⁸ την ερμηνεία των πολιτικών πρακτικών, εντοπίσαμε τις προϋποθέσεις των φαινομένων αυτών σε μια δέσμη κοινωνικών, ιδεολογικών και πολιτικών παραγόντων, οι οποίοι, συνδράμοντας στην απο-αντικειμενικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, τις καθιστούν επιδεικτικές σε διαφορετικές πολιτικές παρεμβάσεις και εκβάσεις. Μεταξύ αυτών των παραγόντων σημαντική θέση κατέχει το γεγονός της καθεστωτικής αλλαγής του 1974 και, κυρίως, η συνάφεια πραγματοποίησής της. Η αβεβαιότητα, η συγκινησιακή φόρτιση και ο πολλαπλασιασμός των διαντιδράσεων, που απορρέουν από την κυπριακή τραγωδία, την επιστράτευση και το φάσμα της ελληνοτουρκικής σύρραξης, εντυπώνονται στις προσλαμβάνουσες των κοινωνικών υποκειμένων¹⁹ και συντείνουν στο συγχρονισμό των επιμέρους πρακτικών και των ενασχολήσεων γύρω από θέματα δημόσιου χαρακτήρα. Αποτέλεσμα και μαρτυρία αποτελεί η εντυπωσιακή παρουσία του πλήθους στην υποδοχή του Καραμανλή – που οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην εικόνα του «Σωτήρα»²⁰ που ενσαρκώνει – και, γενικότερα, στις πολιτικές συγκεντρώσεις.²¹

18. *La légitimité du pouvoir: attentes et pratiques politiques dans la Grèce contemporaine (1974-1985)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris II, Ιούνιος 1990, σ. 136-216.

19. Ν. Διαμαντούρος, «Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-1989, The Populist Decade*, St. Martin's Press, σ. 9.

20. Η θρησκευτική διάσταση διαπερνά λόγους και πρακτικές. Η δημοσιοποίηση της πτώσης του δικτατορικού καθεστώτος γίνεται δεκτή με πασχάλινες λαμπάδες.

21. Όπως γράφει ο Μ. Σπουρδαλάκης, αντίστοιχα φαινόμενα εμφανίζονται και την περίοδο ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ: «Με δεδομένη αυτή την κατ' ουσίαν σωπή

Η αβεβαιότητα, η συγκινησιακή φόρτιση και ο πολλαπλασιασμός των διαντιδράσεων συνθέτουν το υπόστρωμα στο πλαίσιο του οποίου επιτελείται η απόσπαση από τους καθημερινούς ρυθμούς ζωής και τις καθημερινές πρακτικές, η οποία με τη σειρά της επιτρέπει την ανασύνθεση κοινωνικών αναπαραστάσεων και την άρθρωση νέων νοηματικών ενοτήτων. Μέσα από αυτή τη διαδικασία εισάγεται το παρελθόν όχι ως βιωμένος κόσμος, αλλά ως αναδρομική ανασύσταση και επαναθέση. Στις συνθήκες εκείνες γενικεύεται η απόρριψη του όρου χουντικός –συνώνυμο της προδοσίας– και συντελείται η καθολική αποδοχή των πολιτικών και των κομμάτων, γεγονός που θα επιτρέψει στη συνέχεια την κοινωνική τους καταξίωση και την απόλυτη κυριαρχία τους.

Το βασικό πρόβλημα που ανακύπτει σε τέτοιες περιστάσεις έγκειται στην αξιοποίηση του κλίματος, το οποίο, λόγω του εξαιρετικού του χαρακτήρα, υπόκειται στη διαδικασία που ο M. Weber αποκάλεσε καθημερινοποίηση. Ενώ ο αναλυτικός λόγος αποδεικνύεται λίγο αποτελεσματικός, γιατί με τις αποχρώσεις του διαιωνίζει την αμφιβολία και την αβεβαιότητα, ο πολεμικός, με την κατασκευή απλουστευτικών διχοτομήσεων του τύπου αλήθεια/ψέμα, εθνικό/αντεθνικό, λαϊκό/αντιλαϊκό, πρόοδος/αντίδραση κλπ., προσφέρει έτοιμες απαντήσεις που καθιστούν δυνατή την επικάλυψη και την επανεπένδυση της αμφιβολίας και της αβεβαιότητας.

Από την καθεστωτική αλλαγή μέχρι τις πρώτες βουλευτικές εκλογές (17.11.1974), τα κόμματα, είτε για λόγους εκλογικούς είτε για λόγους που άπτονται της συγκυρίας, υποθάλπουν και συντηρούν το κλίμα των κινητοποιήσεων. Μέχρι τις εκλογές, ο Καραμανλής απευθύνεται στις μάζες και τις κινητοποιεί, με στόχο τόσο τη νομιμοποίηση και παγίωση της πολιτικής του κυριαρχίας όσο και την ενδυνάμωση της διαπραγματευτικής του θέσης έναντι των

από την πλευρά της Αριστεράς, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί το ΠΑΣΟΚ σημείωσε τέτοια ραγδαία άνοδο ανάμεσα στις ριζοσπαστικοποιημένες μάζες. Εκατοντάδες ενεργά στελέχη και απλοί πολίτες ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα του Κινήματος για αυτο-οργάνωση. Υπέγραψαν δηλώσεις υποστήριξης, άρχισαν να συγκροτούν δεκάδες τοπικές οργανώσεις σε όλες τις γωνίες της χώρας και να προετοιμάζονται για τις εκλογές. Αυτό το φαινόμενο δεν είχε προηγουμένως στην ιστορία του κοιμματικού συστήματος της χώρας. Μόνο η εμπειρία του ΕΑΜ μπορεί να θεωρηθεί συγκρίσιμη, αν και είναι φανερό ότι οι συνθήκες ήταν τελείως διαφορετικές». ΠΑΣΟΚ, *Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, 1988, σ. 94.

στρατιωτικών. Στη συνέχεια, η κεντρική αντιπαράθεση οργανώνεται γύρω από την έκβαση του εν λόγω κλίματος. Αυτό εντυπώνεται αρχικά στο λόγο και τις πρακτικές όλων των κομμάτων, γεγονός που εκφράζεται με τη γενικευμένη χρήση των όρων πρόοδος, λαός και έθνος. Όμως, ύστερα από το θρίαμβό του στις εκλογές του 1974, ο Καραμανλής έχει κάθε λόγο να το αποκλιμακώσει. Για τα κόμματα της τότε αντιπολίτευσης, αντίθετα, η προοπτική αυτή σήμαινε ουσιαστικά την αποδοχή της πολιτικής ηγεμονίας της Ν.Δ. Κατά συνέπεια, ένα από τα κεντρικά διακυβεύματα της κοιμητικής αντιπαράθεσης, μέχρι το 1981, έγκειται στην έκβαση του συγκεκριμένου κλίματος.

Μετά τις εκλογές και το δημοψήφισμα του 1974, ο Καραμανλής υιοθετεί την τακτική κατευνασμού και νουθέτησης του «λαού», διαμέσου συγκεντρώσεων και μηνυμάτων-διαγγελημάτων. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκεται η εγκαθίδρυση ενός δικτύου μονής φοράς, νοούμενου ως σχέση «παιδαγωγού/μαθητών», με την υποχρέωση των δεύτερων να αφομοιώνουν και να τηρούν τις νουθεσίες του πρώτου. Η λογική που διαπνέει τη σχέση αυτή έχει δύο σημαντικές συνέπειες: αφενός, «αγνοούνται» τα κόμματα²² και, αφετέρου, παραμελείται η οργανωτική ανάπτυξη της Ν.Δ. – σε αντίθεση με τα αφαφερόμενα στην ιδρυτική της διακήρυξη.²³

22. Η στάση αυτή έχει κοινά στοιχεία με αυτή του De Gaulle μετά το 1958. Βέβαια, ο Κ. Καραμανλής δε στρέφεται συστηματικά εναντίον των κομμάτων, όπως ο De Gaulle, αλλά οι συγκυρίες είναι διαμετρικά αντίθετες. Η Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία εγκαθιδρύεται μετά από μία διαδικασία έκπτωσης του κύρους των πολιτικών, ενώ στην Ελλάδα η πτώση της δικτατορίας εκβάλλει σε μια πρωτόγνωρη νομιμοποίησή τους.

23. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά τις διάφορες συνδιασκέψεις και το 1ο Συνέδριο, η Ν.Δ. οργανώνεται ουσιαστικά μετά το 1981. Οι πρώτες προσπάθειες χρονολογούνται την επομένη των εκλογών του 1977, αλλά ο αριθμός των 97.000 μελών που ανακοινώνεται στο 1ο Συνέδριο (1979) είναι μάλλον υπερβολικός. Αναφερόμενος στο περιφερειακό Συνέδριο της Ν.Δ. στο Χίλτον, το Δεκέμβριο του 1980, ο Γ. Ράλλης σημειώνει: «Δυστυχώς, σε ιδιαίτερες συζητήσεις που είχα με πολλούς συνέδρους διαπίστωσα ότι η ενδημική ασθένεια της παρατάξεώς μας, η έλλειψη δηλαδή διαθέσεως για οργάνωση, εξακολούθει να υπάρχει στην ίδια πάντοτε ένταση. Όλοι περιμένουν από μας να τους προσφέρουμε την οργάνωση έτοιμη στο πιάτο, και μολονότι το επανέλαβα δέκα τουλάχιστον φορές μιλώντας με διάφορους συνέδρους, δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι η οργάνωση στα χαρτιά υπάρχει, αλλά αυτό δεν είναι αρκετό. Χρειάζεται και η έντονη δραστηριότητα των οπαδών και αυτή η δραστηριοποίηση απουσιάζει από το δικό μας κόμμα, ενώ υπεραφθονεί στο ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ». *Ωρες Ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, 1983, σ. 117.

Αντίθετα με τα «αντιδεξιά» κόμματα, στα οποία ο αντίπαλος είναι πάντοτε παρών αλλά ποτέ όπως αυτός δηλώνει ότι είναι, ο Καραμανλής, τουλάχιστον μέχρι το 1977, τα αγνοεί και αποφεύγει κάθε ενέργεια που θα τα αναδείκνυε σε έγκυρους συνομιλητές του. Αν η συμβολική βία είναι έκδηλη στην πρώτη στάση, είναι εξίσου υπαρκτή στη δεύτερη, συμπυκνωμένη στη λογική: «για μένα δεν υπάρχουν». Βέβαια οι δύο αντιλήψεις διαφέρουν σημαντικά από την άποψη των πρακτικών τους συνεπειών, καθώς η πρώτη εγκυβάζει σε έναν πολεμικό τύπο πρακτικής, ενώ η δεύτερη προτρέπει σε μια «υπεύθυνη» στάση – αν όχι στην πολιτική ανενέργεια. Ωστόσο, η διαφορά των δύο αντιλήψεων δεν είναι τόσο σημαντική όσο, τουλάχιστον, φαίνεται από πρώτη άποψη, όταν αυτές θεωρηθούν στη συνάφεια παραγωγής τους. Χωρίς να υπάρχει αναγκαστικά αιτιώδης σχέση μεταξύ τους, παραμένει γεγονός ότι η αγνόηση είναι πρακτικά δυνατή, εφόσον ο πομπός της κατέχει θέση ισχύος, που του επιτρέπει να ενεργεί όπως ενεργεί. Η αντιστοιχία, λοιπόν, ανάμεσα σε θέσεις και πρακτικές έχει ως αποτέλεσμα την αλληλοτροφοδότηση των δύο λογικών διαμέσου της αντιθετικότητας τους: η αγνόηση από την πλευρά του «ισχυρού» τροφοδοτεί την πολεμική ανάδραση και αντίδραση των «αδυνάτων» και το αντίστροφο.

Η κατάσταση είναι περισσότερο περίπλοκη στον «αντιδεξιό χώρο», καθώς αυτός δεν αποτελεί ομοσπονδία, αλλά έναν αστερισμό ανταγωνιζόμενων κομμάτων, η ύπαρξη του οποίου ερειδείται τόσο στην αντίθεσή τους στη Ν.Δ. και την πολιτική της κυριαρχία όσο και στην αυτονόητη αποδοχή του «Εμείς». Καθοριστική αποδεικνύεται εδώ η συνδρομή του ΠΑΣΟΚ, το οποίο, συγγενές σε επίπεδο διακηρύξεων της κομμουνιστικής αριστεράς και συγγενές συναισθηματικά της Ε.Κ.-Ν.Δ., λειτουργεί καταλυτικά στη συνένωση δυνάμεων διαφορετικών τόσο ιδεολογικά όσο και πολιτικά. Η συμπόρευση, χωρίς να καταλήγει στην εκλογική σύμπραξη, διαπερνά την κομματική αντιπαράθεση και το κοινωνικό φαντασιακό και τα ανασυνθέτει.

Καταλυτική, στην προκειμένη περίπτωση, είναι η λογική συγκρότησης του «αντιδεξιού» πόλου· επιτελείται στη βάση της ρητορικής επανάληψης ταυτολογικών συνθημάτων, που επιβάλλει την ύπαρξή του ως αυτονόητη. Συμβολικά, η ταυτότητα του «αντιδεξιού» πόλου μορφοποιείται με τη χρήση διωνύμων, όπως «δημοκρατικές δυνάμεις», «προοδευτικές δυνάμεις», «δημοκρατικό στρατόπεδο», «δυνάμεις της προόδου» κλπ., που χρησιμοποιούνται κατά

κόρο χωρίς προηγούμενη εννοιολογική διασαφήνιση του περιεχομένου τους. Αντίθετα, μέσω της συνεχούς χρήσης και κυκλοφορίας, τα συγκεκριμένα διώνυμα επενεργούν στο κοινωνικό φαντασιακό και δημιουργούν τους όρους πραγμάτωσής τους.

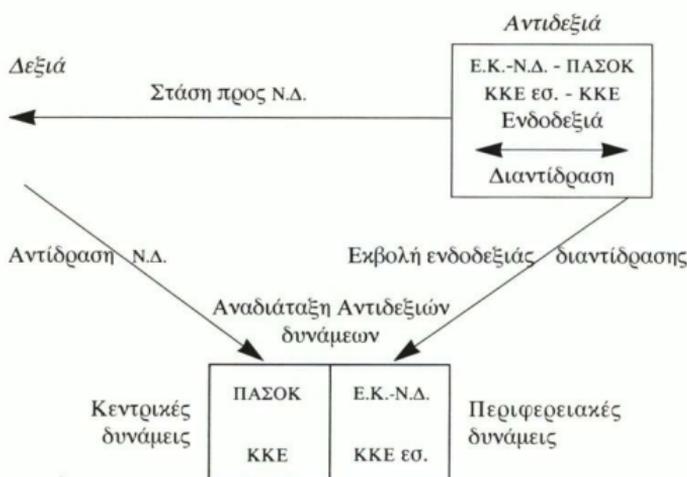
Η πληθωρική χρήση συμβόλων δε σημαίνει το ασπονδύλωτο του λόγου. Αυτός νοσηματοδοτείται από την αντιπαράθεση στον «Άλλο», που είναι παρών στην απουσία του, όχι δηλαδή όπως αυτός δηλώνει πως είναι, αλλά όπως οι αντίπαλοι θεωρούν πως είναι. Η αντιπαράθεση, χαρακτηριστική του πολεμικού λόγου, οργανώνεται με τη χρήση όρων-ταμπού, όρων δηλαδή που χρωματίζουν από μόνοι τους αρνητικά τον «Άλλο» και τον απαξιώνουν· αλλά και με την κυκλοφορία λανθανουσών διχοτομήσεων που επιτρέπουν στους δέκτες να προσλάβουν και να εκφράσουν όσα ο πομπός, λόγω θέσης, αδυνατεί να διατυπώσει ρητά. Στην πρώτη περίπτωση, εντοπίζουμε τους όρους και τα διώνυμα που εγγράφονται στο εγχείρημα ανασύστασης και επικαιροποίησης του παρελθόντος, καθώς επίσης και ταύτισης της Ν.Δ. με την ΕΡΕ («δεξιά», «κράτος της δεξιάς», «ολιγαρχία» κλπ.). Στη δεύτερη περίπτωση, υπάγονται όροι («προοδευτικές δυνάμεις», «δημοκρατικές δυνάμεις» κλπ.) οι οποίοι σπάνια παραπέμπουν ρητά στο συμμετρικά αντίθετό τους, ενώ υποβάλλουν στους δέκτες πλήθος αρνητικά φορτισμένων όρων (συντηρητικός, αντιδραστικός, αντιδημοκρατικός, αντιλαϊκός, πουλημένος κλπ.).

Αν οι πρακτικές αυτές τείνουν να αναδείξουν τη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά σε κεντρική πολιτική διαίρεση, ο «αντιδεξιός» πόλος δε διαμορφώνεται σε ενιαίο χώρο ισότιμων συνιστώσων. Συντίθεται, αντίθετα, από κόμματα που εμφανίζονται ως αυτόνομοι φορείς θέσεων και πρακτικών, και, ταυτόχρονα, ως άτυπες συνιστώσες του αντιδεξιού χώρου. Η συνάρθρωση των δύο αυτών δεδομένων επιτυγχάνεται πρακτικά στη βάση της κατίσχυσης των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, των κομμάτων δηλαδή εκείνων που η παρουσία τους είναι άμεσα συνυφασμένη με τη συντήρηση και την εκλογική αξιοποίηση του κλίματος των κινητοποιήσεων του 1974.

Διαμορφώνεται έτσι μια διάταξη θέσεων στο εσωτερικό της οποίας το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ συνθέτουν τις κεντρικές συνιστώσες, ενώ το ΚΚΕ εσ. και τα διάφορα «κεντρώα» σχήματα τις περιφερειακές (σχήμα 1). Κάθε εγχείρημα και απόπειρα των τελευταίων για την υπέρβαση της μειονεκτικής τους θέσης προσκρούει στη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά και απονομιμοποιείται. Από την άλλη πλευρά, η αντιπαράθεση Δεξιά/Αντιδεξιά, στο βαθμό που οργανώνεται με

ΣΧΗΜΑ 1

Οργάνωση της κοιμματικής ανταλλαγής

τους όρους του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, συμπαρασύρει την αποδυνάμωσή τους. Πρόκειται για τυπική περίπτωση αθέλητων συνεπειών: τα συγκεκριμένα κόμματα, ενταγμένα σε ένα χώρο κυριαρχούμενο από ισχυρότερους «συμμάχους», καθώς επιδιώκουν την ενδυνάμωσή τους, επιταχύνουν την αποδυνάμωσή τους.

Το από πρώτη άποψη παράδοξο αυτό φαινόμενο οφείλεται στη δυαδική λογική ύπαρξης των «αντιδεξιών» κοιμμάτων, που ορίζει τις συνιστώσες της ταυτόχρονα ως συμμάχους-ανταγωνιστές. Ο δυϊσμός μεταφράζεται σε κοινή παρουσία ή συμπίεση σε επιμέρους κοινωνικούς χώρους και στις δημοτικές εκλογές, καλλιεργώντας το αίσθημα της ιδεολογικής συγγένειας, και σε αντιπαλότητα στις βουλευτικές. Η λογική αυτή επιτρέπει στους ασθενέστερους αριθμητικά συμμάχους να αντλήσουν πρόσκαιρα εκλογικά οφέλη στις ελάχιστον σημασίας αναμετρήσεις· η κατάσταση αντιστρέφεται στις πλέον κρίσιμες, τις βουλευτικές, όπου οι πρώην σύμμαχοι μετατρέπονται σε ανταγωνιστές. Η συγκεκριμένη διαδικασία τυπικά συντηρεί, αλλά ουσιαστικά αποδυναμώνει, τα μικρότερα κόμματα και τα μετατρέπει σε δυνητικούς «συμμάχους» ή «συνεργαζόμενους» των μεγαλύτερων.

Η λογική που περιγράψαμε δε δικαιωνίζεται και δεν αναπαράγε-

ται χωρίς εντάσεις και κραδασμούς. Η διαρκής επίκληση της ενότητας, εντυπωμένη στο κοινωνικό φαντασιακό, τείνει να δημιουργήσει τις συνθήκες πραγμάτωσής της, να λειτουργήσει δηλαδή, σύμφωνα με τον όρο του R. Merton, ως «αυτο-εκπληρούμενη προφητεία», μεταβαλλόμενη από σκοπό προς επίτευξη σε μέσο αντιπαράθεσης. Στην έννοια της ενότητας επενδύουν, κυρίως, τα «κεντρώα» σχήματα και το ΚΚΕ εσ., οι «περιφερειακές» δηλαδή δυνάμεις, επιχειρώντας συχνά με τον τρόπο αυτό να πλειοδοτήσουν στον «αντιδεξιό» αγώνα και, κατά συνέπεια, να αντισταθμίσουν και, στο βαθμό του δυνατού, να υπερκεράσουν το «έλλειμμα προοδευτικότητας».

Η αποδοχή της ενότητας, όμως, εφόσον συνεπαγόταν την αποσαφήνιση των όρων επίτευξής της, αντιστρατευόταν τη λογική συγκρότησης και λειτουργίας του «αντιδεξιού» χώρου. Η προοπτική αυτή σήμαινε τη διαπραγμάτευση της συμβολικής παραγωγής των συγκεκριμένων δυνάμεων, καθώς οποιαδήποτε συμφωνία προϋπέθετε τη συμφωνία στους κώδικες και τα σημαινόμενά τους. Σήμαινε, δηλαδή, μια οικονομία στην παραγωγή συμβόλων. Στη δεδομένη, όμως, συγκυρία αυτό δε συνάδει με τις πρακτικές του ΚΚΕ και, κυρίως, του ΠΑΣΟΚ το οποίο, με την πληθωριστική χρήση συμβόλων και την ασάφεια των κωδίκων τους, επιχειρούσε να διευρύνει το ακροατήριό του.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το τελευταίο, είναι ενδεικτικό ότι και μετά το 1977 ο λόγος του παραμένει αμφίσημος και από μια άποψη γίνεται πιο πολυσημικός. Το ΠΑΣΟΚ αποσιωπά βασικές του θέσεις και εισάγει «μετριοπαθέστερες», αλλά η μετάθεση δεν επιτελείται διαζευκτικά ή αντιθετικά. Αποσιώπηση πρότερων θέσεων δε σημαίνει εγκατάλειψη ή απόρριψή τους, αλλά ανενέργεια και ανασυρση κάθε φορά που κρίνεται αναγκαίο, όπως για παράδειγμα στο 1ο συνέδριο, το 1984.²⁴ Η στάση αυτή εμπεριέχει το πλεονέκτη-

24. Σε κείμενό του με τίτλο *6 χρόνια Παλινωδίες και Καιροσκοπισμός*, εκδόσεις της Νέας Δημοκρατίας, Αθήνα 1987, ο Αθ. Κανελλόπουλος αναλύει «[...] τον βίο και την πολιτεία της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ σε τρεις φάσεις: Η πρώτη αφορά την περίοδο 1963-1974, μέσα στην οποία εν μέρει εντάσσεται και το ΠΑΚ. Η δεύτερη ανάγεται στην περίοδο της αντιπολίτευσης, που ονομάζεται και εποχή του ζιβάγκο. Και η τρίτη εκτείνεται από το 1981 ως το 1987, δηλαδή στην κυβερνητική περίοδο της ηγεσίας του κόμματος». Για τη στήριξη της θέσης του, ο συντάκτης παραθέτει αποσπάσματα από τους λόγους του Α. Παπανδρέου. Αν και ο συντάκτης παραβιάζει κάποιες σταθερές, όπως ο πομπός και ο δέκτης, αδυνατεί (για το λόγο που αναφέραμε) να τηρήσει αυστηρά την αρχική ταξινόμηση και παραθέτει συχνά αποσπάσματα που δεν ανήκουν, νοηματικά και χρονικά, στην ίδια φάση.

μα της επιλεκτικής χρήσης του λόγου και συμβάλλει δραστικά στον πολλαπλασιασμό των κινητοποιήσεων, το γιγαντισμό τους, και, τέλος, την τελετουργοποίησή τους, που επισφραγίζει την ταύτιση των συμμετεχόντων με το κόμμα. Η ατμόσφαιρα που δημιουργείται επιτρέπει στο λόγο να υπάρχει και να είναι αποτελεσματικός με τις αντιφάσεις του. Πρόκειται για μια κατάσταση που μπορεί να προσομοιαστεί με αυτό που ο S. Moscovici όρισε ως «αδιαφορία στην αντίφαση».²⁵ Αυτή συνίσταται στην αποδοχή ιδεών αιτιαστών μεταξύ τους, όπως οι σοβινιστικές και οι σοσιαλιστικές, οι ιδέες αδελφοσύνης και μίσους, χωρίς να ενοχλείται κανείς από τον άλογο ή αντιφατικό τους χαρακτήρα.

Η ενίσχυση του ΠΑΣΟΚ και η αποδυνάμωση της Ν.Δ. στις εκλογές του 1977, μεταβάλλει τη δομή της κομματικής διαντίδρασης.²⁶ Στο εξής, η Ν.Δ. τροποποιεί προοδευτικά τη στάση της αντιγράφοντας όλο και περισσότερο τις πρακτικές του ΠΑΣΟΚ. Η μεταβολή αυτή δεν πραγματοποιείται από τον Καραμανλή, εκδηλώνεται, όμως, κατά την περίοδο που ηγείται ακόμα της Ν.Δ. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1977 είχε ως συνέπεια την ανάδειξη ημεπίσμων περιφερειακών πομπών, κυρίως του Ευ. Αβέρωφ, οι οποίοι απευθύνονται σε μερικότερα ακροατήρια, με στόχο την άσκηση πίεσης στη διαμόρφωση των κατευθύνσεων του κόμματος και, βέβαια, την προσωπική τους ανάδειξη. Στο πλαίσιο αυτό λαμβάνει χώρα η επανπροσέγγιση των ακροδεξιών και τα ανοίγματα προς το «κέντρο».²⁷

Παράλληλα, αναλαμβάνεται η αναστροφή του αρνητικού για τη Ν.Δ. ιδεολογικού και εκλογικού κλίματος, μέσω τριών παράλληλων πρακτικών: την παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών δί-κην ιδιωτικών, την κομματική οργάνωση και, τέλος, την ενδυνά-

25. *L'âge des foules*, Complexe, 1985, σ. 135.

26. Σε αυτό συνδράμει και η «Εθνική Παράταξη» με δύο τρόπους: με τη μείωση της ψαλίδας ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ, η οποία καθιστώντας απτή την προοπτική της «Αλλαγής» λειτουργεί ως επιταχυντής των εξελίξεων επιπλέον, οδηγώντας τη Ν.Δ. να επιζητήσει τη «συνεργασία» στελεχών της, επαληθεύει αναδρομικά τις εκτιμήσεις του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ σχετικά με τους ιδεολογικούς και πολιτικούς της προσανατολισμούς.

27. Η στάση αποτυπώνεται στην αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων της Ν.Δ. Από τη σύγκριση των στοιχείων που παρατίθενται από τον Γ. Βούλγαρη («Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», στο Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 270-271) με αυτά του *Ευρωβαρόμετρου* (τχ. 14, Δεκέμβριος 1980, και τχ. 15, Ιούνιος 1981), τεκμαίρεται μια μετατόπιση προς τα «κεντροδεξιά».

μωση, της αντιπαράθεσης προς το ΠΑΣΟΚ, με μεθόδους δανεισμένες από αυτό και το ΚΚΕ. Οι δύο τελευταίες πρακτικές αγγίζουν τα απώτατα όριά της κατά την περίοδο 1981-1984. Ο αντίπαλος –το ΠΑΣΟΚ– νοσηματοδοτεί αντιθετικά όλες τις πρακτικές, η αμφισβήτηση δεν περιορίζεται στις πολιτικές του θέσεις και πρακτικές, αγκαλιάζει την ίδια του την υπόσταση. Η τακτική αποδυνάμωσής του είναι αυτή των συνεχών κινητοποιήσεων και της μετωπικής αντιπαράθεσης σε όλα τα ζητήματα και όλους τους κοινωνικούς χώρους. Περισσότερο εντυπωσιακή είναι η αντιγραφή στο επίπεδο αναπαράστασης του χρόνου και του χώρου. Η ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με τη χούντα («χούντα είναι και θα περάσει») ανακαλεί αντιστρέφοντας τα δύο γνωστά ζεύγη διχοτομήσεων, λαϊκό/αντιλαϊκό –με την παραλλαγή του δημοκρατικό/αντιδημοκρατικό– και εθνικό/αντεθνικό, με τη διαφορά ότι ο αντίπαλος δεν ορίζεται με κοινωνικά κριτήρια αλλά με πολιτικά. Η ταύτιση με τη χούντα, ένα σκοτεινό δηλαδή παρελθόν, εμπεριέχει μια συγκεκριμένη αντίληψη του χρόνου, αυτή της συνέχειας – εγχείρημα αντίστοιχο με αυτό της ταύτισης της Ν.Δ. με την ΕΡΕ. Τέλος, παρόν και μέλλον ταυτίζονται, δεν υπάρχουν δηλαδή ως τόποι διακριτοί που υπόκεινται στη διαφοροποιητική ενέργεια της πράξης, αλλά ως ταυτόσημες στιγμές ενταγμένες στη εγχείρημα της «απαλλαγής», η οποία τις συνέχει και τις νοσηματοδοτεί.

Η στάση αυτή εγκαταλείπεται μερικά, μετά το 1984. Η Ν.Δ. δεν περιορίζεται πια στην καταγγελία των αντιπάλων· αποκτά μια θετικότερη διάσταση με την επίκληση του φιλελευθερισμού. Η εξέλιξη μεταφράζεται σε μερική τροποποίηση της πρόσληψης και της διαχείρισης του χρόνου, που δεν εγγράφεται αποκλειστικά στο παρόν, αλλά σε μια διαδικασία σταδιακής ανάκτησης εκλογικών ερεισμάτων και αποδυνάμωσης του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, η εισαγωγή της απόχρωσης στο λόγο δε συνεπάγεται τη ρήξη με τις προηγούμενες πρακτικές. Αυτές διαπερνούν τη νέα τακτική που συνίσταται, κατά βάση, στην επιλεκτική προσαρμογή του λόγου στο ακροατήριο. Αυτό επιτρέπει στο κόμμα να παρέχει εχέγγυα σοβαρότητας και υπευθυνότητας, χωρίς να είναι φειδωλό σε επαγγελίες κοινωνικών παροχών.

Οι αλλαγές στη στάση της Ν.Δ., μετά το 1984, έχουν επιπτώσεις τόσο στη δομή της κομματικής διαντίδρασης όσο και στις σχέσεις μεταξύ των «αντιδεξιών» κομμάτων. Εξίσου σημαντική είναι και η άσκηση της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, που σηματοδοτεί αλλα-

γές στις μέχρι τότε διακηρύξεις και θέσεις του. Στις συνθήκες αυτές, η ρητορική της αλλαγής και η κοινή καταγγελία του «εχθρού», που αποτελούσαν τους συνεκτικούς κρίκους του «αντιδεξιού» χώρου, αποδεικνύονται εκλογικά λιγότερο αποτελεσματικές. Έτσι, στις εκλογές του 1985, το ΠΑΣΟΚ καταφεύγει στη δραματοποίηση της αναμέτρησης, διαμέσου της επικαιροποίησης και της ανασύστασης των αντιθέσεων της δεκαετίας του '60.

Η τακτική αυτή συνίσταται στην καταγγελία του ίδιου πάντα «εχθρού», την επίκληση της συνέπειας και της συνέχειας και, τέλος, την επαγγελία ενός νέου ξεκινήματος, της «αναγέννησης». Η «συνέπεια» και η «συνέχεια» έρχονται, ωστόσο, να συγκαλύψουν μια σημαντική ιδεολογική μεταβολή. Η «προοδευτική παράταξη» δίνει τη θέση της στη «δημοκρατική»· από φορέας –ή σύνολο φορέων– του κοινωνικού μετασχηματισμού, τώρα ορίζεται ως «αντιδεξιά» και ως προασπιστής των «δημοκρατικών κατακτήσεων». Η εξέλιξη αυτή, επέφερε μια σημαντική αλλαγή: από συνιστώσα του «αντιδεξιού» χώρου, έστω τη σημαντικότερη, το ΠΑΣΟΚ έτεινε να ταυτιστεί με το χώρο αυτό και να μετατρέψει το ΚΚΕ σε εκλογική του δεξαμενή. Η προοπτική αυτή, σε συνδυασμό με την απαξίωση του εννοιολογικού πλαισίου που υποβάσταζε την ηγεμονία του «αντιδεξιού πόλου», θα οδηγήσει το τελευταίο –μετά το ατελέσφορο εγχείρημά του να οικειοποιηθεί την «προοδευτική παράταξη»– στην αποστασιοποίησή του από το ΠΑΣΟΚ και στην επιδίωξη ανασύστασης της «αριστεράς».

3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΨΗΦΟΦΟΡΟΥΣ

Αντίθετα, με απλουστευτική αντίληψη που απογράφει την πολιτική δραστηριότητα ως συνειδητή συμμετοχή στα κοινά, η πολιτική ως παράσταση και ως πράξη σημασιολογείται διαφορετικά, ανάλογα με τα κοινωνικά υποκείμενα και τα περιβάλλοντα. Αυτό ισχύει τόσο για το περιεχόμενο και τις μορφές της όσο και τις λειτουργίες και το κοινωνικό της αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, στοιχειοθετήθηκε από διάφορους μελετητές, όπως ο W. Sombart, ο B. Moore και ο A. Hirschman, ότι, σε αντιδιαστολή με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, όπου η πολιτική είναι πιο θετικά αξιοδοτημένη, η ιδιωτική ζωή αποτέλεσε τον πυρήνα του αμερικανικού «ονείρου». Και στις

πρώτες, όμως, διαπιστώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις, που παραπέμπουν, μεταξύ άλλων, στο κοινωνικό βάρος του κράτους και το βαθμό ένταξης στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Έτσι, η πολιτική διαπάλη εμφανίζεται ιστορικά εντονότερη στη Γαλλία, όπου το κοινωνικό βάρος του κράτους είναι σημαντικό, απ' ό,τι στην Αγγλία. Το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: ποιο είναι το νόημα, υποκειμενικό και αντικειμενικό, των υπό μελέτη πολιτικών στάσεων και πώς συναρθρώνονται με τις πρακτικές των κομμάτων;

Με τις παραπάνω επισημάνσεις, θελήσαμε να σκιαγραφήσουμε τα όρια και τις δυσκολίες του πραγματευόμενου αντικειμένου, η ανάλυση του οποίου δεν εξαντλείται στις διάφορες μετρήσεις της «κοινής γνώμης». Η ένσταση δε συνίσταται στην επιχειρησιακότητα των μετρήσεων αλλά σε μια ορισμένη χρήση τους, η οποία εκλαμβάνοντας ως αυτονόητα τα αξιολογικά προαπαιτούμενα και τις νοητικές διεργασίες κατασκευής τους, κατασκευάζει και υποστασιοποιεί μια «κοινή γνώμη» κυρίαρχη του λόγου και των ενεργειών της. Όταν ερωτάται, για παράδειγμα, αν ένα νομοσχέδιο είναι συνταγματικό ή όχι, ομογενοποιούνται οι ερωτώμενοι με την απόδοση ίδιων αρμοδιοτήτων σε όλους και αναγορεύονται αμέσως σε γνώστες του θέματος.²⁸ Με τον τρόπο αυτό, παραγνωρίζεται ότι οι χρησιμοποιούμενες κατηγορίες συνιστούν κατασκευές στη βάση επιλογών και συγκεκριμένων κριτηρίων. Ένα από τα μείζονα μεθοδολογικά προβλήματα που ανακύπτει στην προκειμένη περίπτωση είναι η σύγχυση ανάμεσα στην πρόσληψη της κατάστασης με την ίδια την κατάσταση. Για παράδειγμα, σύμφωνα με δημοσκόπηση του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης (ΚΠΕΕ), το κύριο πρόβλημα των ψηφοφόρων, λίγο πριν από τις εκλογές του 1981, ήταν το οικονομικό, γεγονός που υποτίθεται ότι σφράγισε την εκλογική αναμέτρηση και καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, την έκβασή της.²⁹ Ανάγοντας τη διαπίστωση αυτή σε ερμηνεία της κατάστασης, παραβλέπεται η διαδικασία μετάπλασης των προσλαμβανουσών των ψηφοφόρων, που αναδεικνύει το εν λόγω πρόβλημα σε πρόβλημα στη «συνείδησή» τους. Απομένει, συνεπώς, να μελετηθεί η συγκεκριμένη διαδικασία μετάπλασης.

28. Βλ. σχετικά, P. Bourdieu, «L'opinion publique n'existe pas», στο *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 222-235, και C.W. Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Παπαζήσης, 1985, σ. 86 κ.ε.

29. Δ. Κατσούδας, «Ψήφος και ιδεολογία», στο Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 238.

Για να απαντήσουμε στο ζήτημα που πραγματευόμαστε, θα ξεκινήσουμε από ένα δεδομένο: μέχρι το 1981, η Ν.Δ. υφίσταται συνεχή μείωση της εκλογικής της απήχησης, ενώ οι δύο κεντρικές δυνάμεις του «αντιδεξιού» πόλου αυξάνουν τα ποσοστά τους· η τάση αυτή ανατρέπεται μετά το 1981. Η συγκεκριμένη εξέλιξη αποκτά ιδιαίτερο νόημα, γιατί συνοδεύεται από δύο παράλληλες και αλληλοτροφοδοτούμενες τάσεις. Έως το 1983 –και λιγότερο έως το 1985– τα πολιτικά κόμματα και η πολιτική ως μορφή πρακτικής και ως λειτουργία ενασχόλησης με τα δημόσια προβλήματα είναι έντονα θετικά αξιοδοτημένες. Η κοινωνική αξιόδοτηση των κομμάτων συμπίπτει με την ιδεολογική κατίσχυση των κομμάτων του «αντιδεξιού» πόλου και η απαξίωσή τους με την εξασθένηση της ιδεολογικής τους ελκτικότητας.

Είναι γνωστά τα εκλογικά αποτελέσματα και παρέλκει η παράθεσή τους. Αντίθετα, κρίνεται χρήσιμη η έκθεση κάποιων πραγματολογικών δεδομένων για την τεκμηρίωση των δύο άλλων διαπιστώσεων και τη διερεύνηση των μεταξύ τους σχέσεων. Όσον αφορά την εικόνα των κομμάτων και την πρόσληψη της πολιτικής από τους ψηφοφόρους, αυτή συναρτάται (τροφοδοτεί και τροφοδοτείται) με τη δομή των συλλογικών πρακτικών. Η εξέλιξή της δεν είναι ευθυτενής, δεν υπάρχει μια πρώτη περίοδος ενεργούς ενασχόλησης με την πολιτική και μια δεύτερη απόρριψής της. Η θέση αυτή, αν και συχνά θεωρείται ως αυτονόητη, είναι απλουστευτική. Η αξιόδοτηση της πολιτικής και των πολιτικών κομμάτων διαφέρει από κοινωνικό χώρο σε χώρο και σχετίζεται με την έκβαση του κομματικού ανταγωνισμού.³⁰

Αν και η πρώτη εντύπωση, όπως τόνισε ο G. Bachelard, είναι εσφαλμένη, ας σταθούμε στις δημοσκοπήσεις. Συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι μετά από μία περίοδο, κατά κανόνα μετά το 1985, η εικόνα που σχηματίζουν οι ερωτώμενοι για τα πολιτικά κόμματα και την πολιτική είναι όλο και πιο αρνητική· όλο και περισσότεροι εκφράζονται αρνητικά και η εμπιστοσύνη τους βαίνει μειούμενη. Οι σχετικές ενδείξεις αγκαλιάζουν ένα ευρύ φάσμα εκδηλώσεων, από την κομματική ένταξη και τη συμμετοχή στα συνδικάτα, μέχρι το «αίσθημα ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» και το «ενδιαφέρον» για την πολιτική.

30. Π. Κυπριανός, «Για τις συλλογικές πρακτικές στη μεταδικτατορική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 87, 1995, σ. 28-60.

Πιο συγκεκριμένα, από τα τέλη του 1983 και εντονότερα μετά τις εκλογές του 1985, ένα από τα προβλήματα που ταλανίζει το ΠΑΣΟΚ, και αργότερα όλα τα κόμματα, είναι η οργανωτική αποδιοργάνωση³¹ ομολογη τάση παρατηρείται και στις πιο αντιπροσωπευτικές συλλογικές οργανώσεις, όπως αυτές των φοιτητών,

31. Η κατάσταση εντυπώνεται στις αποφάσεις των συνόδων της Κεντρικής Επιτροπής. Στην απόφαση της 18ης Συνόδου της Κ.Ε. –αμέσως μετά τις βουλευτικές του 1985, στις 5-6 Οκτωβρίου 1985– γίνεται λόγος για προσωρινή επανενεργοποίηση της οργάνωσης. Λίγες γραμμές παρακάτω διαβάζουμε: «Ο ριζοσπαστισμός που αναδύθηκε στο πολιτικό επίπεδο με τη δημοκρατική ρήξη που επιχείρησε το ΠΑΣΟΚ από το Μάρτη (Πρόεδρος Δημοκρατίας, Αναθεώρηση Συντάγματος, Εκλογές Ιούνη) φάνηκε να βρίσκεται ξανά σε ύφεση». Βλ. *Η 18η Σύνοδος της Κεντρικής Επιτροπής*, σ. 16-17. Ο τόνος είναι πιο ουδέτερος στη 19η Σύνοδο, που συνέρχεται λίγο πριν τις δημοτικές εκλογές του 1986. Εδώ δε γίνεται λόγος για την ενεργοποίηση του κόμματος, αλλά για στράτευση όλων υπέρ του θεσμού της Τ.Α. και έμμεσα της Αλλαγής. *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 5, 1986, σ. 29.

Η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική στις επόμενες Συνόδους, κυρίως μετά τις δημοτικές εκλογές του 1986. Στην εισήγησή του στην 20η, ο Α. Παπανδρέου «ομολογεί» ότι το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε αποδιάρθρωση: «Όλα τα φώτα της δημοσιότητας και η βαθύτερη αγωνία και σκέψη του λαού είναι στραμμένα εδώ σήμερα, στην 20η Σύνοδο της Κ.Ε. σε μια προσδοκία και αναμονή. Η απάντηση στο ερώτημα είναι σαφής και πρέπει από την αρχή να τη διακηρύξουμε. Ο λαός δε δικαιώνει την επιστροφή στους παραδοσιακούς σχηματισμούς, *δεν αποδέχεται έναν άλλο πολιτικό φορέα. Ο λαός ελπίζει και προσδοκά ΤΟ ΑΝΑΓΕΝΝΗΜΕΝΟ ΠΑΣΟΚ*». Και λίγο παρακάτω: «Σ' όλα τα κόμματα παρατηρείται ένα συνεχές φυλλορρόφημα στελεχών, που περιθωριοποιούνται για διάφορους λόγους, αλλά, κύρια, για το λόγο ότι η γνώμη τους ουδέποτε ελήφθη σοβαρά υπόψη από τα καθοδηγητικά όργανα. Ένας άλλος βασικός λόγος είναι ότι ό ρόλος των οργανώσεων έπαψε να είναι ουσιαστικός. *Επομένως, μια αξιόπιστη πρόταση ανοίγματος της οργάνωσής μας και πρόσκλησης των στελεχών του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου προϋποθέτει: ...*». Στην 21η (8 Φεβρουαρίου 1987), ο Α. Παπανδρέου δηλώνει: «Δε χρειάζεται να τονίσω την κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα το μαζικό κίνημα, είτε μιλάμε για συνδικαλισμό, είτε για αγροτικό συνδικαλισμό. Δε χρειάζεται να μιλήσω για τις Τοπικές μας Οργανώσεις, οι οποίες μετατρέπονται –δε λέω όλες, αλλά ένας σημαντικός αριθμός– σε διαμεσολαβητές της εξουσίας. Δε χρειάζεται να τονίσω πόσοι αγωνιστές σύντροφοι, είτε από την περίοδο του “1-1-4”, είτε από την περίοδο της εθνικής αντίστασης, είτε από εκείνων της 7χρονης δικτατορίας και του Πολυτεχνείου, είτε διαγράφηκαν, είτε αδρανοποιήθηκαν, είτε έφυγαν από το ΠΑΣΟΚ. Και δε γνωρίζω τα ποσοστά στη βάση μας. Το ποσοστό εκείνων που ήταν στο Κίνημα πριν από το 1981 και εκείνων που ήρθαν μετά το '81, όταν πια είμαστε κυβέρνηση και διαχειριζόμαστε την εξουσία». Στο φυλλάδιο του ΠΑΣΟΚ, «Συνεδρίαση της 20ής και 21ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ», Αθήνα 1987, σ. 3-4, 7-8 και 66-67 αντίστοιχα. Για τις Συνόδους της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, βλ. επίσης Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 364-368.

των αγροτών και των εργατοϋπαλλήλων. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, καταγράφεται η συνεχής πτώση του «αισθήματος ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» και του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική. Σε ό,τι αφορά το πρώτο, οι εξαμηνιαίες δημοσκοπήσεις του *Ευρωβαρόμετρου*, από το 1983 έως το 1986, απογράφουν μια βαθμιαία, αλλά συνεχή πτώση, με μόνη εξαίρεση το δίμηνο Μαρτίου-Απριλίου του 1985 – γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα σχετίζεται με την εκλογική αναμέτρηση του Ιουνίου του 1985 (πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Αίσθημα ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας σε %
(1983-1986)*

	Οκτ. 1983	Μάρτ.- Απρ. 1984	Οκτ.- Νοέμβρ. 1984	Μάρτ.- Απρ. 1985	Οκτ.- Νοέμβρ. 1985	Μάρτ.- Απρ. 1986
Πολύ ικανοποιημένος	24	19	18	19	19	18
Μάλλον ικανοποιημένος	37	41	39	40	32	38
Μάλλον όχι ικανοποιημένος	20	21	24	20	26	17
Καθόλου ικανοποιημένος	11	13	13	13	16	20
Χωρίς απάντηση	8	6	6	8	7	7
Δείκτης α	2,82	2,70	2,67	2,71	2,58	2,58

α. «Πολύ ικανοποιημένος» = 4, «μάλλον ικανοποιημένος» = 3, «μάλλον όχι ικανοποιημένος» = 2, «καθόλου ικανοποιημένος» = 1. Οι μη απαντήσεις δεν υπολογίζονται.

Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 30, Δεκέμβριος 1988, σ. 9-10.

Η ίδια τάση παρατηρείται σε ανάλογες δημοσκοπήσεις για το «ενδιαφέρον για την πολιτική». Σε έρευνα του 1983 (*Ευρωβαρόμετρο*),³² είναι αξιοσημείωτα τα υψηλά ποσοστά του «πολύ» (18% των ερωτωμένων) και του «καθόλου» (30%), γεγονός που υποδηλώνει ότι σημαντικό τμήμα του πληθυσμού «ενδιαφέρεται» για την πολιτική και ένα άλλο, ακόμη ευρύτερο, όχι. Η δομή των απαντήσεων χρήζει περαιτέρω αναλύσεων που δεν είναι του παρόντος. Ενδιαφέρει εδώ να τονίσουμε ότι οι έρευνες του *Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών*, που διενεργούνται μετά το 1985, εμφανίζουν

32. *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 19, Ιούνιος 1983, σ. 44.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Το ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

	1985	1988	1989
- πολύ	23,1	19,6	19,6
- αρκετά	34,7	33,3	33,1
- όχι πολύ	27,0	27,7	26,5
- καθόλου	14,9	18,2	20,7
- ΔΓ/ΔΑ	0,3	1,2	0,1
Μέσος όρος	2,66	2,55	2,51

Πηγή: 1985: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, 1988, σ. 137. Για το 1988 και το 1989: στοιχεία από έρευνες του ΕΚΚΕ που παρατίθενται στο Π. Καφετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα, Πολιτική αποξένωση και ανάμειξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.-εισ.), *ό.π.*, σ. 245.

συνεχή πτώση του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική (πίνακας 2).³³

Τα παραπάνω στοιχεία στοιχειοθετούν την τάση μείωσης της συμμετοχής και του δημόσιου ενδιαφέροντος μετά το 1983, η οποία καθίσταται εντονότερη μετά το 1985. Η τάση είναι ασυνεχής, διακόπτεται ή και αντιστρέφεται – κυρίως τη διετία 1984-1985. Η ασυνέχεια συναρτάται με τις εκλογικές αναμετρήσεις που μεσολαβούν, κυρίως αυτή του 1985, και το εγχείρημα των κομμάτων, ιδιαίτερα των δύο εκλογικά μεγαλύτερων, να τις δραματοποιήσουν μέσω της δαιμονοποίησης του αντιπάλου, του στιγματισμού του ως υπαίτιου για όλα τα «κακά», παλιά και νέα, τη συμβολική ρήξη με τα παρόν και την επαγγελία ενός νέου ξεκινήματος. Συναρτάται, όμως, και με μια δεύτερη, εξίσου σημαντική παράμετρο, την ιδεολογική ελκτικότητα των κομμάτων. Η θεαματική ανατροπή των εκλογικών συσχετισμών σε όφελος των κεντρικών δυνάμεων του «αντιδεξιού» πόλου οφείλεται και στην ιδεολογική ηγεμονία του χώρου αυτού. Με τον όρο αυτό εννοούμε την αποδοχή των βασικών ιδεολογικών τους αρχών από δύο βασικές ομάδες: τους καλλιτέχνες, με

33. Η τάση είναι εντονότερη σε κάποιες ομάδες, όπως οι νέοι: βλ. Χ. Κελερής - Α. Μουρίκη - Γ. Μυριζάκης - Θ. Παραδέλλης - Ο. Γαρδίκη - Α. Τεπέρογλου, «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 1985, σ. 83-144, και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Οι έφηβοι της "Αλλαγής": κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φροσολογία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69.

την ευρεία έννοια του όρου, και την ομάδα εκείνη που ο J. Schumpeter αποκάλεσε διανοούμενους, τη μεγάλη πλειοψηφία, δηλαδή, των πτυχιούχων πανεπιστημίου που λόγω κοινωνικής θέσης και ως κάτοχοι γνώσης μπορούν να επηρεάσουν την «κοινή γνώμη».

Σε ό,τι αφορά την πρώτη ομάδα, εξίσου σημαντική με την εκλογική της συμπεριφορά είναι η συνδρομή της στη διαμόρφωση των πολιτικών συσχετισμών. Μέχρι το 1981, η απήχηση της Ν.Δ. στους χώρους αυτούς υπολείπεται πάρα πολύ της απήχησης σε πανελλαδική κλίμακα. Για παράδειγμα, στο ΣΕΗ (Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών), μέχρι τουλάχιστον το 1984, ο αριθμός των ψήφων της παράταξης που πρόσκειται στη Ν.Δ., της ΔΗΚΙ, κυμαίνεται στο 10%. Δεν πρόκειται, όμως, για κάποιο μεμονωμένο φαινόμενο, χαρακτηριστικό μιας μεμονωμένης ομάδας. Αντίστοιχη, σε γενικές γραμμές, πολιτική και εκλογική συμπεριφορά χαρακτηρίζει τη μεγάλη πλειοψηφία των «μορφωμένων στρωμάτων», μέχρι τουλάχιστον το 1982-1983. Αυτό ισχύει τόσο για τις φοιτητικές εκλογές και τις αρχαιρεσίες όλων σχεδόν των «επιστημονικών συλλόγων» – με πιο αξιοσημείωτη εξαίρεση τους γιατρούς – όσο και για τις εκλογές σε πανελλαδική κλίμακα. Μετά το 1982, όμως, και εντονότερα μετά το 1984, όλο και ευρύτερα τμήματα της κατηγορίας αυτής αλλάζουν εκλογική συμπεριφορά και εκφράζονται όλο και λιγότερο υπέρ των κομμάτων του «αντιδεξιού» πόλου και κυρίως του ΠΑΣΟΚ.

Η αλλαγή συμπεριφοράς γίνεται με το χρόνο εντονότερη και αποτυπώνεται στις δημοσκοπήσεις και τις εκλογικές αναμετρήσεις. Επιπλέον, μέρος των «μορφωμένων στρωμάτων» στρέφεται στη Ν.Δ. Οι όροι, όμως, και οι μορφές εκδήλωσης της υποστήριξης διαφέρουν. Η παρεχόμενη, πριν το 1984, υποστήριξη στα κόμματα του «αντιδεξιού» πόλου δεν είναι μόνο εκλογική, είναι κατά τεκμήριο ενεργητική. Η συντελούμενη, αντίθετα, μεταστροφή της εκλογικής συμπεριφοράς συνοδεύεται από μια παράλληλη διαδικασία αποστασιοποίησης από τα κόμματα και δυστροπίας στα πολιτικά τεκταινόμενα.³⁴

Συνοψίζοντας, διαπιστώσαμε δύο ομόλογες τάσεις: έως το 1984, το «πολιτικό ενδιαφέρον» κυμαίνεται, σε γενικές γραμμές, σε υψηλά επίπεδα· μετά το 1983 και στη συνέχεια, κυρίως μετά το 1985,

34. Η αποδυνάμωση αποτυπώνεται και στην ιδεολογική μετατόπιση της αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της κομμουνιστικής αριστεράς. Γ. Βούλγαρης, ό.π., σ. 253 κ.ε.

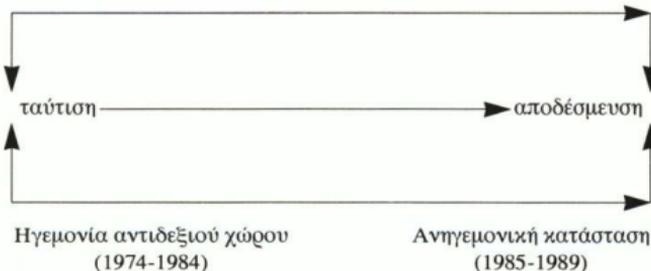
βαίνει μειούμενο· παράλληλα, ενώ αρχικά ενεργοποιείται στο πλαίσιο των κομμάτων σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων, στη συνέχεια αποστασιοποιείται και δυστροπεί όλο και περισσότερο. Οι δύο τάσεις, που απεικονίζονται στο σχήμα 2, είναι εντονότερες στα «μορφωμένα στρώματα».

ΣΧΗΜΑ 2

Εξέλιξη των μορφών σχέσεων μεταξύ πολιτικών, κομμάτων και ψηφοφόρων

ΜΟΡΦΗ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ

Προοδευτική παράταξη/Δεξιά Δημοκρατική παράταξη/Δεξιά
(1974-1984) (1985-1989)

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Δεν υπάρχουν σχετικές έρευνες, μπορεί όμως να στοιχειοθετηθεί η υπόθεση της ύπαρξης συνάφειας ανάμεσα στις δύο τάσεις. Αν και τα «μορφωμένα» στρώματα, και κυρίως οι επώνυμοι, δε διαθέτουν κάποια οργανωμένη ισχύ έξω από τα κόμματα, οι πρακτικές τους είχαν, αναμφίβολα, κάποιο αντίκρυσμα στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς. Διαφορετικά, δε θα είχε νόημα η στράτευση και η επιστράτευσή τους στις μεγάλες κομματικές συγκεντρώσεις, τις διάφορες εκδηλώσεις ή η συλλογή υπογραφών επ' ευκαιρία κάθε εκλογικής αναμέτρησης. Αποτελεί κοινό τόπο ότι τα άτομα αυτά, και μάλιστα τα πιο επώνυμα, λόγω κοινωνικής θέσης, ειδικής σχέσης με το λόγο και τη γνώση, ή ακόμα πρόσβασης στα ΜΜΕ, μπορούν να διαδραματίσουν κάποιο ρόλο στη διάδοση, τη δεξίωση και τον ενστερνισμό ιδεών και απόψεων. Κατ' αναλογία, είναι εύλογο να υποθεθεί ότι η αποστασιοποίηση τμήματος της κα-

τηγορίας αυτής από τα κόμματα επιτάχυνε και επέτεινε την ομολογή και παράλληλη τάση στο σύνολο των ψηφοφόρων.

Δεν είναι του παρόντος η ερμηνεία της ιδεολογικής ηγεμονίας του «αντιδεξιού» πόλου και, κυρίως, των κομμάτων εκείνων που αυτοπροβλήθηκαν μετά το 1974 ως τα πιο «αριστερά» και τα πιο «προοδευτικά». Ενδιαφέρει μόνο να επισημάνουμε ότι μέχρι, τουλάχιστον, τις ευρωεκλογές του 1984 –εντονότερα έως το 1981–, τα κόμματα αυτά προβάλλουν την πολιτική τους ως «επιστημονική». Όχι, δηλαδή, ως την εφικτότερη ή την πιο επεξεργασμένη, αλλά ως τη μόνη σωστή, καθ' ότι «επιστημονική». Ταυτόχρονα, η «επιστημονική» πολιτική προβάλλεται ως «προοδευτική», «φιλολαϊκή» και ως η μόνη που υπηρετεί τα «εθνικά συμφέροντα». Η ιδεολογική αυτή υπεροχή, εκφρασμένη ως πίστη στην «πρόοδο» και την «αλλαγή», αποτελεί το συνεκτικό δεσμό του «αντιδεξιού» χώρου και του προσδίδει συγκεκριμένη ταυτότητα, αυτή της «προοδευτικής παράταξης». Η ιδεολογική υπεροχή του επιτρέπει να υπάρξει ως αυτονόητη και, με τον τρόπο αυτό, παράγει αντίστοιχα αποτελέσματα. Σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, τα «μορφωμένα στρώματα» εγκολπώνονται αυτές τις αντιλήψεις και με τη σειρά τους συμβάλλουν στη διάδοση και την ευρύτερη δεξίωσή τους. Με τον τρόπο αυτό, συνδράμουν στην ηγεμονία του «αντιδεξιού χώρου» και, κυρίως, των δύο βασικών του συνιστωσών.

Είδαμε ότι, μετά το 1984, ο «αντιδεξιός» πόλος, το ΠΑΣΟΚ κατά πρώτο λόγο, υφίσταται μείωση της εκλογικής του απήχησης σε αρκετά τμήματα του πληθυσμού και κυρίως τα «μορφωμένα». Διαπιστώσαμε ότι η εν λόγω εξέλιξη συμπίπτει με τη διαδικασία αποδυνάμωσης του εννοιολογικού πλαισίου που συνείχε τον κομματικό λόγο. Η χαλάρωση, επομένως, των σχέσεων των κομμάτων, εν προκειμένω των «προοδευτικών», με τους ψηφοφόρους συμπίπτει χρονικά με την ιδεολογική τους αποδυνάμωση· εκτρέφεται από αυτήν και την εκτρέφει. Πρόκειται για δύο παράλληλες και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες που ακυρώνουν την ιδεολογική ηγεμονία του «προοδευτικού χώρου», αποδιαρθρώνουν το αρχικό εννοιολογικό πλαίσιο που την υποβάσταζε και επιφέρουν τη σταδιακή απομάκρυνση των ψηφοφόρων από τα κόμματα, με μια σειρά από επακόλουθα, όπως η μείωση του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική και η δυστροπία έναντι των κομμάτων.

Η αλλαγή της θέσης του ΠΑΣΟΚ στο κομματικό πεδίο, μετά την ανάληψη της κυβέρνησης, δεν είναι άμοιρη των παραπάνω εξελίξε-

ων. Αυτές, ωστόσο, δεν ανταποκρίνονται σε μια απλή κυβερνητική φθορά ή στην απαξίωση μιας μη «πραγματιστικής» ιδεολογίας. Η αλλαγή θέσης στο κομματικό πεδίο ενέχει σημαντικότερες συνέπειες στις πρακτικές του και τις σχέσεις του με τους ψηφοφόρους, όμως οι παραπάνω εξελίξεις εκδηλώνονται δύο χρόνια μετά την άνοδο του στην εξουσία. Η αλλαγή, συνεπώς, θέσης στο κομματικό πεδίο από μόνη της δεν μπορεί να τις εξηγήσει.

Η χρονική απόκλιση μπορεί να αποδοθεί στην αναπαραγωγή, μετά το 1981, της ταύτισης του κόμματος με τους ψηφοφόρους που νομιμοποιεί την ταύτιση του κόμματος με το κράτος και εκτρέφει την αξίωση ανταμοιβής των μελών για την κομματική τους προσφορά. Η αξίωση αυτή δεν μπορεί να ικανοποιηθεί παρά μερικά, λόγω της ανελαστικότητάς της, των περιορισμένων δημόσιων πόρων και των επιταγών αποτελεσματικής, τεχνικά, διαχείρισης της εξουσίας. Αν η ιδεολογική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ καθιστά δυνατή τη χρονική μετάθεση των προβλημάτων, δεν ισχύει το ίδιο για τη διαχείριση και τη διήθηση των δυσαρεσκιών και των πιέσεων οι οποίες, λόγω της μετακύλισης των αντιθέσεων στο επίπεδο του κράτους και με δεδομένη την ανυπαρξία σχετικών ρυθμιστικών δικτύων και μηχανισμών, συσσωρεύονται και οξύνονται. Τονίζουμε, τέλος, έναν τρίτο παράγοντα χαρακτηριστικό των πολύπλοκων κοινωνιών: μεγαλώνοντας την κοινωνική απόσταση, η κοινωνική πολυπλοκότητα αυξάνει το κόστος, σε χρόνο και σε ενέργεια, της ενασχόλησης με την πολιτική, καθιστώντας την πιο δυσχερή.

Η ιδεολογική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ προσκρούει, λοιπόν, σε τρεις παράγοντες: οι επιταγές για αποτελεσματική τεχνικά διαχείριση αντίκεινται στη μέχρι τότε αντίληψή του για το χρόνο και το χώρο· η διαιώνιση της ταύτισης των ψηφοφόρων με το κόμμα πυροδοτεί και πολλαπλασιάζει τις πιέσεις προς την εξουσία και διευκολύνει το εγχείρημα κεφαλαιοποίησής τους από τη Ν.Δ.: τέλος, η απογοήτευση ενεργοποιεί μια διαδικασία μερικής αποδέσμευσης από τα κόμματα η οποία, με την ταυτόχρονη επενέργεια των δύο πρώτων παραγόντων, μεταφράζεται είτε σε μεταστροφή της ψήφου, είτε σε μείωση της ενασχόλησης με την πολιτική.

Η σωρευτική λειτουργία των παραγόντων αυτών μειώνει την ελκτικότητα της «προοδευτικής παράταξης» –και των πολιτικών της φορέων– και επιφέρει μεταβολές τόσο στο εσωτερικό του «αντιδεξιού» χώρου όσο και γενικότερα του κομματικού πεδίου. Η εξέλιξη αυτή –κυρίως οι επιπτώσεις του δεύτερου παράγοντα– ευ-

νοεί τη Ν.Δ., αλλά δε μεταφράζεται σε αντίστοιχη ιδεολογική υπεροχή. Η αντιγραφή των πρακτικών του ΠΑΣΟΚ επιφέρει κάποια εκλογικά οφέλη και ενεργοποιεί τον κομματικό της μηχανισμό, αλλά επανεισάγει τα προβλήματα που επέφεραν την ιδεολογική αποδυνάμωση της «προοδευτικής παράταξης». Επακόλουθο της νέας κατάστασης είναι η χαλάρωση των δεσμών των κομμάτων με τους ψηφοφόρους, η δυστροπία των δεύτερων και η απαξίωση των μέχρι τότε βασικών ιδεολογικών συντεταγμένων. Συγκαλύπτεται αρχικά από την οργανωτική ανάπτυξη της Ν.Δ. και την ενίσχυση της απήχυσής της σε μερικές ομάδες (μαθητές, φοιτητές, ελεύθερα επαγγέλματα, κλπ.) αποτυπώνεται, όμως, σε έρευνες και σε στάσεις που μαρτυρούν ότι η αδιαφορία και η δυσαρέσκεια για την πολιτική και τα κόμματα, κυρίως μετά το 1985, δεν είναι αιφνίδιες και πρόσκαιρες, αλλά προϊόν μιας σχετικά μακράς διαδικασίας, που επιτάθηκε από συγκυριακές καταστάσεις και συμβάντα.

4. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Επιχειρώντας τη διερεύνηση των κομματικών λόγων, των κομματικών συσσωματώσεων και της σχέσης των κομμάτων με τους ψηφοφόρους διαπιστώσαμε μια ομόλογη εξέλιξη. Σε μια πρώτη φάση, που χρονικά θα μπορούσε να προσδιοριστεί από το 1974 έως το 1983, οι κομματικές ταυτότητες, παρ' ότι μεταβάλλονται, συγκροτούνται στο εσωτερικό ενός κοινού και σχετικά συνεκτικού πλαισίου αναφοράς, οι κομματικές συσσωματώσεις παραμένουν λίγο-πολύ σταθερές και, τέλος, χάρη κυρίως στην ιδεολογική ηγεμονία του «αντιδεξιού» χώρου οι δεσμοί των κομμάτων με τους ψηφοφόρους είναι στενοί. Σε μια δεύτερη περίοδο, μεταξύ 1984 και 1985 παρατηρείται η αποδυνάμωση του πλαισίου αναφοράς, των κομματικών συσσωματώσεων και των σχέσεων μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων. Σε μια τρίτη φάση, μετά το 1985, διαπιστώνουμε σημαντικές αλλαγές και στα τρία επίπεδα: το πλαίσιο αναφοράς διαδραματίζει ακόμα λιγότερο σημαντικό ρόλο, αποδυναμώνονται οι δεσμοί των κομμάτων με τους ψηφοφόρους, μειώνεται το ενδιαφέρον για την πολιτική και ο «αντιδεξιός» χώρος παύει να είναι ιδεολογικά ηγεμονικός.

Συνοψίζοντας και αναδιατυπώνοντας τα επιχειρήματα και τις υποθέσεις που αναπτύξαμε, μπορούμε να αποδώσουμε την ομόλο-

γη αυτή εξέλιξη στην αλληλεπίδραση δύο δεσμών παραγόντων, που σχηματικά θα αποκαλέσουμε εξωγενείς και ενδογενείς. Ως εξωγενείς αναφέρθηκαν η καθεστωτική αλλαγή η οποία, με τον τρόπο και στις συνθήκες που έλαβε χώραν, συνέθεσε το υπόβαθρο για τη συγκρότηση του κοινού εννοιολογικού πλαισίου αναφοράς στους δεύτερους, υπάγονται η θέση στο κομματικό πεδίο, οι μορφές οργάνωσης των σχέσεων των κομμάτων με τους ψηφοφόρους, και η διαχείριση της εξουσίας. Στη δεδομένη συγκυρία, ο τρόπος διαχείρισης της εξουσίας από τη Ν.Δ., από το 1974 μέχρι 1981, εξέθρεψε τη διπολική διάκριση «δεξιά/αντιδεξιά» και επέτρεψε στις «αντιδεξιές» δυνάμεις να συντηρήσουν το ενδιαφέρον για τα κόμματα και την πολιτική, να το τονώσουν και να μεγιστοποιήσουν την εκλογική και κομματική του υποστήριξη. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή ήταν εξαιρετική (με την έννοια του M. Weber). Η αλλαγή θέσης, η ανάληψη, δηλαδή, της κυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, και ο τρόπος άσκησης της τής προσέδωσαν δραματικό χαρακτήρα αλλά, τελικά, δεν απέτρεψαν τη διαδικασία καθημερινοποίησής της.

ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΑΛΙΑΣ*

ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

*Les institutions et la Constitution
sont l'âme de la République*
(Saint-Just)

Από την περασμένη δεκαετία, στις περισσότερες δυτικές χώρες γίνεται λόγος για κρίση¹ της αντιπροσώπευσης, η οποία, σύμφωνα με την κρατούσα ερμηνεία, είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών μεταβολών που δρομολογήθηκαν στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης τις τελευταίες δεκαετίες και συνδέθηκαν με την αριθμητική και πολιτική αποδυνάμωση της εργατικής τάξης και την εμφάνιση των μεσαίων στρωμάτων.² Από τον επανακαθορισμό της σχέσης της αγοράς με την εργασία που προέκυψε, αποδυναμώθηκαν εξίσου οι αντίστοιχες κοινωνικές αντιθέσεις και, ακολούθως, η κοινωνική βάση των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Οι μεταβολές αυτές οδήγησαν, ειδικότερα, στην παρακμή των σχέσεων αντιπροσώπευσης μεταξύ των κοινωνικών και των πολιτικών δυνάμεων, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα, δηλαδή με τη μορφή της συμπίλησης των συμφερόντων από οργανωμένες ομάδες και κόμματα, που αντιστοιχούσαν σε αντιτιθέμενες κοινωνικοοικονομικές θεωρήσεις. Αυτή η κρίση της αντιπροσώπευσης δεν πρέπει, όμως, να συγχέεται με την κρίση της πολιτικής αντιπροσώ-

* Ο Στάθης Μπάλιας είναι επιστημονικός συνεργάτης του τμήματος Φ.Κ.Σ. του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Ας σημειωθεί ότι κάθε πολιτικός λόγος περί κρίσης, αν και μπορεί να συνδέεται με μια γενικότερη πολιτισμική παρακμή που ενέχει μια κρίση πολιτικής νομιμοποίησης, έχει πάντοτε και μια μυθολογική διάσταση. Βλ. R. Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Seuil, Παρίσι 1986, ιδίως σ. 178 κ.ε.

2. Βλ. A. Touraine, *Qu'est-ce que la démocratie?*, Fayard, Παρίσι 1994, σ. 82. Για τις μεταβολές αυτές στο χώρο της παραγωγής, βλ. ενδεικτικά A. Gorz, *Capitalisme, Socialisme, Ecologie*, ελλ. μτφρ.: *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993, σ. 11 κ.ε.

πευσης, η οποία συνιστά ένα βαθύτερο και μονιμότερο φαινόμενο του σύγχρονου Κράτους. Διότι, το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης δεν εστιάζεται, απλώς, σε έναν ορισμένο τύπο διαμεσολάβησης της κοινωνίας, όπως είναι η αντιπροσωπευτική λειτουργία των κομμάτων, αλλά αυτή καθ' εαυτή η διαμεσολάβησή της συνιστά εγγενές πρόβλημα του ίδιου του Κράτους ως θεσμικής έκφρασης της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας.

Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, η κρίση της αντιπροσώπευσης δεν είναι φαινόμενο αποκλειστικό της εποχής μας, δεν έχει τα ίδια χαρακτηριστικά ή την ίδια ένταση από χώρα σε χώρα, ούτε αξιολογείται με τον ίδιο τρόπο από τα κυρίαρχα ρεύματα σκέψης. Είναι γνωστό ότι για τη φιλελεύθερη σκέψη, για την οποία δεν τίθεται ουσιαστικά ζήτημα αντιπροσώπευσης, το ενδιαφέρον εστιάζεται στο ρόλο του Κράτους ως «ουδέτερου» ρυθμιστή της κοινωνίας και, ακολούθως, στην αυτονομία και την προτεραιότητα του πολιτικού. Εξίσου αρνητική έναντι της αντιπροσώπευσης, αλλά από διαφορετική σκοπιά, είναι και η δημοκρατική/ρουσσοική σκέψη, σύμφωνα με την οποία η αντιπροσώπευση όχι μόνο είναι ασυμβίβαστη με τη δημοκρατία αλλά η κρίση της συνδέεται εξ ορισμού με την απαλλοτρίωση της λαϊκής κυριαρχίας. Στην ουσία, το πρόβλημα που θέτουν οι δυο αυτές αρνήσεις της αντιπροσώπευσης είναι η κλασική θεωρητική και πρακτική απορία, αναφορικά με την υλοποίηση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στα πλαίσια της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Είναι γεγονός ότι η αντιπροσώπευση, εκτός από την κοινωνική, έχει ταυτόχρονα και μια πολιτική διάσταση, τόσο με την κλασική έννοια του όρου όσο και με την έννοια ότι είναι συνυφασμένη με το θεσμικό σύστημα, χωρίς το οποίο δε θα μπορούσε να υπάρξει η πολιτική ενότητα του κοινωνικού. Αρχικά, αυτή η πολιτική ενότητα υποστασιοποιήθηκε διά του Κράτους δικαίου, στα πλαίσια του οποίου το κοινωνικό διαχωρίστηκε από το πολιτικό, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα επίπεδο έκφρασης της πολιτικής του ενότητας, με κεντρική οργανωτική αρχή την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας.³ Ωστόσο, η επιγενόμενη διαχειριστική/οργανωτική λογική της εκπροσώπησης των συμφερόντων, που συνέχισε τις διαδικασίες θεμελίωσης της σύγχρονης δημοκρατίας, και η καταχρηστική ταύτιση

3. Βλ. C. Lefort, *L'invention démocratique*, Fayard, Παρίσι 1981, σ. 65· A. Touraine, *ό.π.*, σ. 37.

των διαδικασιών αυτών με τη λειτουργία της πολιτικής αντιπροσώπευσης (δηλαδή με την «αντιπροσωπευτική αρχή»), οδήγησαν σε κρίση την τελευταία και, κατ' επέκταση, την ίδια την πολιτική ενότητα του κοινωνικού. Είναι προφανές ότι η κρίση αυτή επαναφέρει σήμερα στο προσκήνιο την προβληματική για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και, κυρίως, για τα νομιμοποιητικά της θεμέλια. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προβληματικής θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, αρχικά, ότι η κρίση της αντιπροσώπευσης είναι εμμενής στο πρόβλημα της λαϊκής κυριαρχίας και, στη συνέχεια, ότι η κρίση αυτή υποκρύπτει την προϊούσα υποκατάσταση της τελευταίας από την αντιπροσώπευση και την τάση επαναταύτισης του κοινωνικού με το πολιτικό, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του κατεξοχήν πολιτικού στοιχείου της, της γενικής βούλησης, μιας ιδέας που στην κλασική πολιτική θεωρία προοριζόταν να ενσαρκώσει το δημόσιο συμφέρον. Στην οπτική αυτή, το θεωρητικό πρόβλημα στο οποίο θα επιχειρήσουμε να δώσουμε απάντηση, ολοκληρώνοντας την εργασία αυτή, αφορά στη δυνατότητα ανάδυσης ενός επιπέδου το οποίο θα συγκροτεί και θα εκφράζει την πολιτική ενότητα του κοινωνικού, χωρίς να τίθεται σε αμφισβήτηση ο συμβιβασμός της λαϊκής κυριαρχίας με την αντιπροσώπευση, πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε η σύγχρονη δημοκρατία.

1. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Οι δύο κυριότερες ιδέες γύρω από τις οποίες κινήθηκε η νεοτερική πολιτική θεωρία είναι, αφενός, η φιλελεύθερη-αρνητική ελευθερία, η οποία θεμελιώνεται στην απουσία κρατικού καταναγκασμού και στον πλουραλισμό και, αφετέρου, η θετική-συμμετοχική ελευθερία, η οποία ταυτίστηκε με αντιλήψεις ενσάρκωσης της γενικής βούλησης από το Κράτος και ως τέτοια βρίσκεται στον πυρήνα της νεότερης δημοκρατικής σκέψης. Οι δύο αυτές ιδέες αντιστοιχούν κατά ένα γενικό τρόπο στην περίφημη διάκριση του B. Constant ανάμεσα στην αρχαία και τη νεοτερική αντίληψη της ελευθερίας (*liberté des modernes* και *liberté des anciens*).

Η πρώτη συνιστά το θεμελιακό φιλελεύθερο αίτημα για μια διακυβέρνηση που θα διασφαλίζει τις ελευθερίες του ατόμου στα πλαίσια της «κοινωνίας των ιδιωτών», με τη χεγκελιανή έννοια του όρου, και συμπυκνώνεται στη θεωρία της διάκρισης των εξουσιών

αφορά, συνεπώς, στη μορφή της διακυβέρνησης, δηλαδή, στο *πώς κυβερνάν*; Η δεύτερη παραπέμπει κατεξοχήν στο ζήτημα της κυριαρχίας, το οποίο συνδέεται με το πρόβλημα της άσκησης και της νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας και συμπυκνώνεται στο ερώτημα *ποιος κυβερνά*; Η πρώτη προϋποθέτει την προτεραιότητα του πολιτικού, ενώ η δεύτερη οδήγησε ιστορικά στην υπαγωγή του πολιτικού στο κοινωνικό. Και οι δυο, όμως, εγείρουν και, ταυτόχρονα, συνδέονται στενά με το θεμελιακότερο πρόβλημα της σύγχρονης πολιτικής, τη *raison d'être* του ίδιου του Κράτους, δηλαδή την πολιτική ενότητα της κοινωνίας.

Η ίδια η αντιπροσώπευση, λιγότερο ίσως στη γαλλική αλλά προδήλως στην αγγλική παράδοση,⁴ στόχευε ουσιαστικά στη διαμόρφωση των όρων, κυρίως της συναίνεσης, που θα εξασφάλιζαν αυτή την πολιτική ενότητα,⁵ παρ' όλο που, μέσα από τις «μεταμορφώσεις» της κυριαρχίας, απέληξε, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα. Η κατανόηση και η διαύγηση αυτής της ιστορικής «διελκυστίνδας» της αντιπροσώπευσης ανάμεσα στην πολιτική ενότητα και την ακύρωσή της, προϋποθέτει λοιπόν μια, καταρχήν, αποσαφήνιση του προβλήματος της σχέσης της κυριαρχίας με το ζήτημα της πολιτικής ενότητας.

Από μια κοινωνιολογική σκοπιά, καμιά κοινωνία δεν έχει εξασφαλίσει οριστικά την ενότητά της, γιατί εξ ορισμού καμιά κοινωνία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κατέκτησε την απόλυτη διευθέτησή της.⁶ Πρόκειται για ένα ζήτημα που, πριν απασχολήσει τις κοινωνικές επιστήμες, αποτέλεσε κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής και της νομικής σκέψης, στην αυγή του δυτικού Κράτους, ενώ για πολλούς, όπως ο Kant, κάθε αντίσταση στο Κράτος-εκφραστή της πολιτικής ενότητας αντιμετωπιζόταν με σκεπτικισμό, αν δεν απορριπτόταν ως ανήθικη ή ακόμα και ως αντι-κοινωνική πράξη.

Είναι επίσης γεγονός ότι, στην κλασική πολιτική σκέψη, το πρόβλημα της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας συνδέεται άμεσα με

4. Βλ. P. d'Entrèves, *La notion de l'Etat*, Sirey, Παρίσι 1969, σ. 114 κ.ε.

5. Η οποία κατέστη δυνατή μέσα από την ταύτιση του αντιπροσώπου με το έθνος, μεταβάλλοντας άρδην το περιεχόμενο της αντιπροσώπευσης, βλ. B. de Jouvenel, *Les débuts de l'Etat moderne*, Fayard, Παρίσι 1976, σ. 306, 315.

6. Βλ. Θ. Λίποβατς - Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σ. 15 (όπου και βιβλιογραφικές αναφορές). Για το ίδιο πρόβλημα, αλλά από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του δικαίου, βλ. Κ. Δουζίνας - R. Warrington, *Ο λόγος του νόμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 64-65, 126-127.

το ζήτημα της κυριαρχίας, γύρω από την οποία αναπτύχθηκαν οι θεωρητικές διεργασίες για τη συγκρότηση κρατικής οντότητας, που οδήγησαν στην ανάδυση του έθνους-Κράτους. Συγκεκριμένα, η έννοια της κυριαρχίας που θεμελίωσε ο J. Bodin καταγράφεται ως *το εκ των ων ουκ άνευ* συστατικό της ιδέας του σύγχρονου Κράτους, αφενός, διότι υπήρξε αναπόσπαστο στοιχείο των διαδικασιών συγκρότησης πολιτικής κοινωνίας και, αφετέρου, διότι ανεξάρτητα από τους ιστορικούς δεσμούς της με την απολυταρχία, ενσωματώνοντας τη μεσαιωνική αρχή του *principium unitatis*,⁷ προδιέγραψε την ιδέα του Κράτους ως αρχής του Ενός, ως απόλυτου εκφραστή του συλλογικού συμφέροντος και ως εγγυητή της υπεροχής της *πολιτικής κοινωνίας* έναντι των μερικών συμφερόντων. Με την έννοια αυτή, και παρά τον ουσιοκρατικό/μεταφυσικό χαρακτήρα που είχε η σκέψη του Bodin –και ίσως χάρη σ' αυτόν–, η ιδέα της κυριαρχίας θα αποτελέσει, εφεξής, το ρητό ή άρρητο θεμέλιο νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας,⁸ όπως και το βασικό εννοιολογικό στοιχείο κάθε θεωρίας του Κράτους.

Η κυριαρχία στη σκέψη του Bodin κινήθηκε στη λογική του κλασικού προβλήματος του Ενός και του Πολλαπλού (l'Un et le Multiple), υποδηλώνοντας την ενότητα του τελευταίου μέσα από τη μεσολάβηση του *θείου*, μιας, δηλαδή, εξ ορισμού εξω-κοινωνικής αρχής. Μέσα από τις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου και του φυσικού δικαίου, το πρόβλημα της ενότητας μετατίθεται σε μια *αρχή*, που θεμελιώνεται στην αυτάρχεια του λόγου ή στο κοινωνικό συμβόλαιο,⁹ και από εκεί στο έθνος, αναγγέλλοντας έτσι τη νεότερη αντίληψη της λαϊκής κυριαρχίας, έννοια, ωστόσο, εξίσου –αν και με διαφορετικό περιεχόμενο– «μεταφυσική» (Saint Simon) με αυτή της θείκης κυριαρχίας, και, κυρίως, με εντελώς διάφορες θεωρητικές και πρακτικές συνέπειες. Πρόκειται, στην ουσία, για μια εκκοσμίκευση της κυριαρχίας, όπως την είχε συλλάβει ο Bodin, η οποία, διά της μεταφοράς της στο κοινωνικό επίπεδο, θα ταυτιστεί με το φορέα του κοινωνικού συμβολαίου, δηλαδή το λαό-έννοια που μεταλλάσσεται σε νομική και, ως τέτοια, εγγράφεται πλέον στο δημόσιο δίκαιο. Θα αποτελεί στο εξής την υπέρτατη νομιμοποιητική αρχή του Κράτους και την *ultima ratio* της πολιτικής δράσης

7. Βλ. E. Cassirer, *The Mythe of the State*, γαλλ. μτφ.: *Le mythe de l'Etat*, Gallimard, Παρίσι 1993, σ. 152.

8. Βλ. S. G.-Fabre, *Jean Bodin et le droit de la République*, PUF, Παρίσι 1989.

9. Βλ. Cassirer, *ό.π.*, σ. 235-236.

και, κυρίως, της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας. Εντούτοις, με την έκλειψη του *απόλυτου* ως εγγυητικής αρχής της πολιτικής ενότητας, το πρόβλημα αυτό τίθεται πλέον είτε ως πρόβλημα του ορθού λόγου (κοινωνικό συμβόλαιο) είτε ως αντικείμενο και ως σκοπός της ίδιας της πολιτικής δραστηριότητας, πράγμα που εξηγεί το γιατί η επίλυσή του υπήρξε ένα από τα κεντρικά ζητήματα της νεοτερικής πολιτικής φιλοσοφίας και ένα από τα πλέον πολύπλοκα προβλήματα της σύγχρονης πολιτικής.¹⁰ Η εκκοσμίκευση της κυριαρχίας συνιστά την πρώτη μεγάλη τομή στη μεταφυσική σύλληψη του ενοποιημένου Κράτους, η οποία αποτελεί με τη σειρά της τον προπομπό της άλλης μεγάλης τομής, που θα επέλθει στα τέλη του 19ου αιώνα και θα εκφραστεί με την περιφρημη «εφεύρεση του κοινωνικού».¹¹ Η «εφεύρεση» αυτή υπήρξε αποτέλεσμα της «εκκοσμίκευσης» της ιδέας της ευτυχίας, δηλαδή της μεταφοράς της «σωτηρίας» στο πεδίο της εγκόσμιας κοινωνίας, και της σύλληψης της χειραφέτησης των ανθρώπων ως σκοπού που μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη μαζική πολιτική δράση, άρα στα πλαίσια της θετικής ελευθερίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στο επίπεδο του κοινωνικού ρόλου του Κράτους και της αντίστοιχης οργάνωσης της κοινωνίας των ιδιωτών· γεγονός που μετέβαλε ριζικά τους όρους επίτευξης της πολιτικής ενότητας αλλά και το περιεχόμενο της ίδιας της κυριαρχίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2. ΛΑΪΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗ

Η εικόνα μιας κυριαρχίας συγκεντρωμένης στο πρόσωπο του μονάρχη/ενσαρκωτή του λαού, και μιας άλλης, ανήκουσας στον ίδιο το λαό, συμβολίζεται συνήθως με την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Hobbes και τον Rousseau. Στην πρώτη περίπτωση, ο λαός είναι το αντικείμενο της κυριαρχίας, στη δεύτερη, το υποκείμενό της.

Στη σκέψη του Hobbes η κυριαρχία παραχωρείται εξ ολοκλήρου στο μονάρχη (ή σε ένα αντιπροσωπευτικό σώμα), χάρη στον οποίο ο λαός παύει να είναι απλώς ένα πλήθος και αποκτά πολιτική οντότητα. Συγκεντρώνοντας το σύνολο της εξουσίας των συμβαλλομέ-

10. Βλ. H. Arendt, *On Revolution*, γαλλ. μτφ.: *Essai sur la révolution*, Gallimard, Παρίσι 1967, σ. 52.

11. Βλ. το ομώνυμο διεισδυτικό βιβλίο του J. Donzelot, *L'invention du social*, Fayard, Παρίσι 1984.

νων, ο μονάρχης αντιπροσωπεύει, μέσω της μοναδικής του βούλησης, τη βούληση όλων,¹² πράγμα που δηλώνει την κεντρική σημασία που είχε στη χομπσιανή σκέψη ο ενιαίος και απόλυτος χαρακτήρας της πολιτικής βούλησης, στα πλαίσια της Μίας και αδιαίρετης κυριαρχίας. Αυτό εξηγεί, επίσης, την απόρριψη από τον Hobbes της λεγόμενης περιγραφικής αντιπροσώπευσης,¹³ δηλαδή της πιστής έκφρασης της διαφοροποιημένης κοινωνίας, προβληματική την οποία συναντάμε και στον Rousseau, αν και τόσο οι προκείμενες όσο και οι συνέπειες της θεωρίας του τελευταίου είναι εντελώς διάφορες.

Για τον Rousseau, η κυριαρχία ανήκει στο λαό και είναι εξ ορισμού αναπαλλοτρίωτη, στοιχείο στο οποίο ανάγεται η απεριόριστη ισχύς της, δημοκρατικά νομιμοποιημένης, πολιτικής κοινότητας. Αν και στη σκέψη του η λαϊκή κυριαρχία είναι μια έννοια πολιτικά ουδέτερη και, συνεπώς, επιδεκτική κάθε μορφής διακυβέρνησης,¹⁴ η εκδοχή που επικράτησε ιστορικά, δηλαδή αυτή της ταύτισής της με τη λαϊκή βούληση, η οποία προϋποθέτει τη συμμετοχή του πολίτη στην εν λόγω κυριαρχία (θετική ελευθερία), αντλεί την εγκυρότητά της από τη ριζοσπαστική επινόηση του Rousseau να ταυτίσει τη λαϊκή κυριαρχία με τη γενική βούληση, έννοιες που, ωστόσο, προϋπήρχαν αυτόνομα στη δυτική παράδοση.¹⁵

Η λογική αυτής της συμμετοχής ενέχει μια απεριόριστη λαϊκή εξουσία, διότι οδηγεί στην ταύτιση των βουλήσεων του λαού και του Κράτους, των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων στα πλαίσια της γενικής βούλησης· η ταύτιση αυτή προκάλεσε, εκτός από ατέρμονες θεωρητικές αντιπαραθέσεις, μιαν αναπάντητη απορία σχετικά με τους όρους υπό τους οποίους μπορεί να εκφραστεί και να λειτουργήσει ως αρχή οργάνωσης του Κράτους και νομιμοποίησης της εξουσίας, εφόσον, σύμφωνα με τον ίδιο τον Rousseau, μία από τις προϋποθέσεις για να υπάρξει η γενική βούληση είναι η

12. Βλ. M. Horkheimer, *Anfänge der burgerlichen Geschichtsphilosophie*, γάλλ. μτφ.: *Les débuts de la philosophie bourgeoise de l'histoire*, Payot, Παρίσι 1980, σ. 63.

13. Βλ. J. Tournon, «Représenter ou gouverner: il faut choisir», στο F. d'Arcy (επιμ.), *La Représentation*, Economica, Παρίσι 1984, σ. 110-111.

14. E. Weil, «Rousseau et sa politique», στο *Pensée de Rousseau*, Seuil, Παρίσι 1984, σ. 36.

15. Η γενική βούληση συναντάται ήδη στον Δάντη (βλ. J. Julliard, *La faute à Rousseau*, Seuil, Παρίσι 1985, σ. 32), ενώ η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας πρωτοδιατυπώθηκε από τον Μαρσίλιο της Πάδουας, στις αρχές του 14ου αιώνα (βλ. L. Kofler, *Συμβολή στην ιστορία της αστικής κοινωνίας*, Κάλβος, τόμ. 1, Αθήνα 1978, σ. 92).

κοινωνική ομοιογένεια.¹⁶ Για το λόγο αυτό, η ταύτιση της γενικής βούλησης με τη λαϊκή κυριαρχία, την οποία επινόησε ο Rousseau, υπήρξε όχι μόνο το καθοριστικό στοιχείο μιας ριζικής επανατοποθέτησης του πολιτικού προβλήματος, αλλά κυρίως η πηγή μιας ριζικής αδυναμίας να προσφέρει σταθερές λύσεις στο ζήτημα της κυβέρνησης μέσω της γενικής βούλησης, όπως επεδίωκε ο εμπνευστής της. Διότι, βασική προϋπόθεση για την εγκυρότητα του αξιώματος περί της ενότητας του κυρίαρχου λαού είναι η κοινωνική ομοιογένεια· η τελευταία, ωστόσο, αμφισβητείται χωρίς δυσκολία από την ανάλυση των κοινωνικών ανταγωνισμών, τους οποίους ο Hobbes παρέκαμψε, από την πλευρά του, μέσα από την απόρριψη της περιγραφικής/κοινωνικής αντιπροσώπευσης.

Ο Rousseau επιχείρησε να λύσει το πρόβλημα αυτό με ανάλογο τρόπο, δεδομένου ότι γι' αυτόν η γενική βούληση είναι νοητή μόνο στα πλαίσια του δημοκρατικού ατομικισμού, δηλαδή ως άρνηση των επιμέρους συμφερόντων (ως γνωστόν, ο Rousseau απορρίπτει τα κόμματα και τις ενώσεις¹⁷). Επιπλέον, η ρουσσωική γενική βούληση είναι αντιληπτή ως αυτό που ενώνει τα άτομα («δημόσιο εγώ») και τα οδηγεί σε μια προσχώρηση στο συλλογικό – ιδρυτική της πολιτικής τους ενότητας. Σύμφωνα με την H. Arendt, στο βαθμό που η γενική βούληση του Rousseau ταυτίζεται με την ιδέα ενός μοναδικού και ενιαίου προσώπου,¹⁸ είναι το κατεξοχήν εργαλείο της εθνικής ενότητας και, ταυτόχρονα, το πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να αναδειχθεί το δημόσιο συμφέρον,¹⁹ ή αυτό που ένα ρεύμα της δυτικής παράδοσης ταυτίζει με το «κοινό αγαθό» (*bien commun*),²⁰ στα πλαίσια του οποίου συντελείται η ταύτιση της λαϊκής

16. Βλ. C.B. MacPherson, *The Life and Times of Liberal Democracy*, ελλην. μτφ.: *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 33.

17. Πράγμα που το δημόσιο δίκαιο, μέχρι σχετικά πρόσφατα, έπραττε για τα πολιτικά κόμματα, εφόσον αυτά δεν αναγνωρίζονταν από τα Συντάγματα, γεγονός που δείχνει όχι τόσο την ύπαρξη άμεσων ρουσσωικών επιρροών όσο το δέος μπρος στην ενδεχόμενη αποσύνθεση του Κράτους, κάτι δηλαδή που παραπέμπει εμμέσως, πλην σαφώς, στον Rousseau.

18. Για την έννοια του προσώπου (*persona*) της κοινωνίας, ως το πλασματικό υποκατάστατο της –δυσεύρετης– ακεραιότητάς της, βλ. Κ. Δουζινας - R. Warrington, *ό.π.*, σ. 126 κ.ε.

19. Βλ. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 108-112.

20. Το «κοινό αγαθό» και το «δημόσιο συμφέρον» δεν αποτελούν στην πραγματικότητα παρά διαφορετικής προέλευσης συμβολές στην κατασκευή της ιδεολογίας του γενικού συμφέροντος, βλ. J. Chevallier *Éléments d'analyse politique*, PUF, Παρίσι 1985, σ. 9. κ.ε., ιδίως σμμ. 10.

κυριαρχίας με τη γενική βούληση.²¹ Η ταύτιση όμως αυτή θέτει αυτόχρονα το πρόβλημα της μορφής της κυβέρνησης, δεδομένου ότι προϋποθέτει τη θεσμική έκφραση της ταυτότητας των βουλήσεων της τελευταίας και του λαού, αλλά και της ομοφωνίας – έννοιες που είναι μεταξύ τους υπαλλακτικές, εφόσον η γενική βούληση δεν μπορεί να είναι μια διαιρεμένη βούληση.

Η ιστορική λύση που δόθηκε στο πρόβλημα αυτό είναι η κυβέρνηση της πλειοψηφίας, η οποία, σύμφωνα με τη λογική του ίδιου του Rousseau,²² μπορεί να θεωρηθεί ισοδύναμη με τη γενική βούληση. Χάρη στο δόγμα που κυριάρχησε στους κόλπους της επαναστατημένης Τρίτης Τάξης, η οποία εξέλαβε εαυτήν ως ισοδύναμη με το σύνολο του λαού, και το οποίο θα υιοθετηθεί στη συνέχεια από τη Συμβατική, η λαϊκή κυριαρχία θα προσλάβει ιστορικά τη μορφή της αποκλειστικής έκφρασής της από τους αντιπροσώπους, εν προκειμένω το κοινοβούλιο, το οποίο θεωρήθηκε ως πιστή αναπαραγωγή του έθνους ή της κοινωνίας και συμβόλιζε την ενότητά της. Επιπλέον, η ενότητα αυτή θα μπορούσε να εκφραστεί ακόμα και από μια μειοψηφία/εκφραστή της υποτιθέμενης αυθεντικής κρατικής ή συλλογικής βούλησης: αυτή ακριβώς η λύση ήταν η ιστορική απάντηση των γιακωβίνων στο αίτημα της γενικής βούλησης και της λαϊκής κυριαρχίας.

Επρόκειτο, όμως, για μια απάντηση που δεν έλυne την αντίφαση ανάμεσα στο δόγμα της αναπαλλοτριώτης λαϊκής κυριαρχίας και στην αντιπροσωπευτική διαχείρισή της· ανάμεσα στην αρχή της ταυτότητας των βουλήσεων κυβερνώντων και κυβερνωμένων και στην αντιπροσωπευτική αρχή· μετέθετε απλώς την ενσάρκωση της γενικής βούλησης από ένα πρόσωπο, το μονάρχη, σε ένα συλλογικό όργανο, το κοινοβούλιο, και κυρίως, δεν έλυne το πρόβλημα της κρατικής ενότητας. Στην πραγματικότητα, το «μυστήριο» της ενσάρκωσης του λαού από το χομπσιανό μονάρχη θα παραμείνει, θεωρητικά, εξίσου αναπάντητο με αυτό της ενσάρκωσης της λαϊκής κυριαρχίας ή της γενικής βούλησης από την πλειοψηφία.²³

Ωστόσο, το καταλυτικό στοιχείο αυτής της επινόησης είναι ότι, κατ' αυτόν τον τρόπο, διοδεύτηκε ο ριζικός μετασχηματισμός της

21. Βλ. Ch. Eisenmann, «La Cité de Rousseau», στο *Pensée de Rousseau*, ό.π., σ. 100.

22. Στο ίδιο, σ. 102.

23. Βλ. F. Bourricaud, *Esquisse d'une théorie de l'autorité*, Plon, Παρίσι 1969, σ. 293.

κλασικής αντίληψης του Κράτους, δηλαδή του Κράτους εκφραστή της γενικής βούλησης καθώς και ενσαρκωτή και έσχατου κορτή του συλλογικού συμφέροντος,²⁴ σε ένα Κράτος που γίνεται βαθμηδόν αντιληπτό όχι ως συνισταμένη των συστατικών μερών της κοινωνίας –όπως δηλαδή οριζόταν η γενική βούληση από τον ίδιο τον Rousseau– αλλά ως διαδοχική ταύτιση των διαμορφωμένων πλειοψηφιών με τη γενική βούληση· με συνέπεια, η τελευταία να μετατραπεί σε όχημα νομιμοποίησης της πλειοψηφικής διακυβέρνησης και, συγχρόνως, σε πρόσχημα μιας διαρκούς υπόσκαψης του πολιτικού, δηλαδή της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας και του κοινού αγαθού.

Έχει αποδειχθεί, τόσο θεωρητικά όσο και ιστορικά, ότι η λαϊκή κυριαρχία μπορεί να συνδεθεί με την προτεραιότητα του πολιτικού, με μια απόλυτη εμπιστοσύνη στο Κράτος-κάτοχο της γενικής βούλησης, με την υποβάθμιση του ρόλου της κυβέρνησης (ο λαός-«θεσμός») ή ακόμα και με το βοναπαρτισμό. Συνεπώς, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως έννοια ταυτόσημη με αυτή της δημοκρατίας. Μπορεί να εξωθήσει, επίσης, σε έναν κρατικό βολонταρισμό που θέτει ως σκοπό του την εφεύρεση του «νέου ανθρώπου» ή της «νέας κοινωνίας» και, κατ' επέκταση, στην τρομοκρατία και τον ολοκληρωτισμό.²⁵ Υπό αυτή την έννοια, η λαϊκή κυριαρχία καθώς και η ιδέα της ταυτότητας των βουλήσεων, που βρίσκονται στον πυρήνα της θεωρίας της δημοκρατίας, δεν μπορούν να εκληφθούν παρά ως ιδεολογίες.

Εκείνο όμως που πρέπει κυρίως να επισημάνουμε εδώ είναι ότι, στην πραγματικότητα, βρισκόμαστε μπροστά σε διαφορετικές μορφές αντιπροσωπείας, αν, βεβαίως, δεχτούμε την άποψη του Μ. Hauriou, σύμφωνα με την οποία κάθε κυβέρνηση που έχει γίνει αποδεκτή από το λαό, που είναι, συνεπώς, νομιμοποιημένη, είναι εξ ορισμού αντιπροσωπευτική. Και ως εκ τούτου, η καθολική ψηφοφορία δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένας τρόπος έκφρασης αυτής της αποδοχής,²⁶ λογική η οποία δεν απέχει από την αντίληψη

24. Βλ. M. Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, 1990, σ. 21 κ.ε.

25. Όπως έδειξε ο J.L. Talmon, στο *Les origines de la démocratie totalitaire*, Calmann-Levy, Παρίσι 1966.

26. Βλ. Bernard Denni, «Représenter: gouverner au nom du peuple? La contribution de M. Hauriou à l'analyse de la relation gouvernants-gouvernés», στο F. d'Arcy, *La Représentation*, ό.π., σ. 75. Πρέπει, εξάλλου, να σημειωθεί ότι η άποψη

που ήθελε τη μοναρχία του ancien régime αντιπροσωπευτική των συλλογικών συμφερόντων.²⁷ Σε όλες, όμως, αυτές τις περιπτώσεις, έχουμε απαλλοτρίωση της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία συνδέεται αφεύκτως με μιαν αέναη και άλυτη αντιπαλότητα για την αυθεντική της έκφραση, γεγονός που καταδεικνύει και επεξηγεί τον εγγενή χαρακτήρα της κρίσης της αντιπροσώπευσης.

Συγχρόνως, η ιδεολογία της λαϊκής κυριαρχίας, όπως και αυτή της δημοκρατίας –έννοιες διόλου ταυτόσημες, όπως επισημάναμε– δε θα μπορούσαν, ούτε η μια ούτε η άλλη, να αποτελέσουν αντικείμενο αποδοχής και συμβιβασμού στο θεσμικό επίπεδο παρά μόνον, αρχικά, μέσα από μια δοκιμασία που αποδείχτηκε τελεσφόρος για όσους καταλήφθηκαν από δέος μπροστά στο ενδεχόμενο της «δημοκρατικής άλωσης» του Κράτους²⁸ και, στη συνέχεια, με την εξημέρωση του «στοιχείου» εντός του κοινοβουλίου. Την ίδια στιγμή, με τη μεταφορά της κυριαρχίας στο κοινοβούλιο, η κρίση της αντιπροσώπευσης αναδύεται με τον πιο αποκαλυπτικό τρόπο. Προηγήθηκε, όμως, κάτι πολύ σημαντικότερο από την εξημέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, και αυτό ήταν η γιακωβίνικη διαχείρισή της, η οποία θα ανοίξει το δρόμο στην πλειοψηφική (ή μειοψηφική) ιδιοποίηση της κυριαρχίας και στη λαθροχειρία της γενικής βούλησης, που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες.²⁹ Η ιδιοποίηση της κυριαρχίας συνιστά, βεβαίως, ένα γενικότερο φαινόμενο και αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι χαρακτηρίζει κατεξοχήν τις πολιτικές ιδέες και πρακτικές του ίδιου του εργατικού κινήματος, το οποίο, «στο όνομα της διεύρυνσης της κοινωνικής λογικής, εμφανίστηκε ως φορέας του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας».³⁰ Ωστόσο, η νομιμοποίηση της ιδιοποίησης της λαϊκής κυριαρχίας από την αντιπροσωπευτική λειτουργία δεν υπήρξε ποτέ οριστική, ούτε εκλήφθηκε ως απόλυτη· γεγονός που

του Hautiou, η οποία θεμελιώνει την αντιπροσωπευτικότητα στη νομιμοποίηση, συγγενεί, απ' αυτή τη σκοπιά, με εκείνη του Schmitt για την κυβέρνηση που στηρίζεται στην εμπιστοσύνη (trust): βλ. C. Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, γαλλ. μτφ.: *Parlementarisme et démocratie*, Seuil, Παρίσι 1988, σ. 41.

27. Βλ. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 109 και 265.

28. Αναφερόμαστε προφανώς στο γαλλικό 1848, όπου για πρώτη φορά στην ιστορία θεσπίστηκε η καθολική ψηφοφορία.

29. Βλ. F. Bourricaud, *ό.π.*, σ. 375-376.

30. J. Donzelot, *ό.π.*, σ. 158.

ατανανακλάται στην πολυτάραχη πολιτική ιστορία της Δύσης που ακολούθησε, πίσω από την οποία λανθάνει το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης.

3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗ

Οι εξελίξεις αυτές θα σηματοδοτήσουν ορισμένα ριζικά και, συγχρόνως, μόνιμα πλέον κατά τον 20ό αιώνα χαρακτηριστικά. Εμφανέστερα είναι η αντικατάσταση της σχέσης του πολίτη με το Κράτος, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα πλαίσια του δημοκρατικού ατομικισμού, με τη σχέση των κοινωνικών ομάδων με το Κράτος, η αποδυνάμωση της φιλελεύθερης διάκρισης της κοινωνίας από το Κράτος και η συναφής τάση επαναταύτισης του κοινωνικού με το πολιτικό³¹ (η οποία, βέβαια, διαφέρει ριζικά από τα ισχύοντα στο *ancien régime*, όπου κυριαρχούσε το στοιχείο της οργανικά ενοποιημένης και ιεραρχικής οργάνωσης). Όμως, το κυριότερο ίσως είναι η πολιτική συνδιεύθυνση του Κράτους με την οργανωμένη κοινωνία (νεο-κορπορατισμός), χαρακτηριστικό της οποίας είναι η υπεραντιπροσώπευση της τελευταίας και η υποαντιπροσώπευση του Κράτους ως θεσμού του κοινωνικού όλου και ως εκπροσώπου των γενικών συμφερόντων της κοινωνίας.³² Η καταλυτικότερη συνέπεια αυτών των μεταβολών είναι η αμφισβήτηση της ίδιας της κρατικής ενότητας, ως αποτέλεσμα της ακύρωσης του ενοποιητικού χαρακτήρα της λαϊκής κυριαρχίας και της γενικής βούλησης: η αποϊεροποίηση της κυριαρχίας και η αποσύνθεση της ενιαίας αντιπροσώπευσης, όπως είχε εκφραστεί στο πρόσωπο του χομπσιανού μονάρχη, αποτελούν την απαρχή μιας διαρκούς αποδιάθρωσης αμοφτέρων. Συγχρόνως, το αξίωμα της ενότητας του λαού, στο οποίο ερείδονται οι έννοιες τόσο της γενικής βούλησης όσο και της λαϊκής κυριαρχίας, καταρρίπτεται μπροστά στην πραγματικότητα της ανταγωνιστικής βιομηχανικής κοινωνίας.

Η πολλαπλότητα την οποία θέλησε να ενώσει με τα δεσμά της κυριαρχίας ο Bodin, εμφανίζεται εκ νέου, αλλά αυτή τη φορά είναι απογυμνωμένη από κάθε εγγύηση ουσιοκρατικού τύπου. Η ενότητα του κοινωνικού δεν εξαρτάται πλέον από μια εξω-κοινωνική

31. Βλ. F. d'Arcy - G. Saez, «De la représentation», στο F. d'Arcy (επιμ.), *La Représentation*, ό.π., σ. 26-27.

32. Βλ. J. Julliard, ό.π., σ. 216.

αρχή, αλλά από αυτή καθ' εαυτή την ικανότητα των εταίρων να επινοήσουν μια κοινωνιακή (sociétale) αρχή και να συγκροτήσουν την πολιτική ενότητά τους. Η «εφεύρεση του κοινωνικού» ανατρέπει την αντιπροσώπευση της Μίας αρχής και τη διασπείρει, κατ' εικόνα της διασποράς της κυριαρχίας και της γενικής βούλησης, επειδή ακριβώς η αντιπροσώπευση, ως αντιπροσώπευση των συμφερόντων, δεν ταυτίζεται πλέον με την πολιτική αντιπροσώπευση της κοινωνίας, ούτε προφανώς με τη γενική βούληση. Η ήδη δυσέυρετη στη σκέψη του Rousseau γενική βούληση ως ενωτικό στοιχείο του πολιτικού, καθίσταται επομένως ακόμα πιο δυσέυρετη, από τη στιγμή που η κυριαρχία εκχωρείται στην αντιπροσώπευση μέσω της καθολικής ψηφοφορίας και διά μέσου αυτής στα εκπροσωπούμενα συμφέροντα της κοινωνίας, κυρίως στα πολιτικά κόμματα, ενώ συνδέεται τόσο με την παρακμή του Κράτους όσο και, σύμφωνα με την επισήμανση του C. Schmitt, με την υποταγή του ίδιου του Κράτους και του νόμου στην κοινωνία.³³

Έτσι, η υποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας από την αντιπροσώπευση αντιστοιχεί στη θεσμοποίηση μιας κοινωνικής πολλαπλότητας, η οποία αναδύεται στους κόλπους της ίδιας της βιομηχανικής κοινωνίας, και στην αναγωγή της σε πραγματικότητα του Κράτους, οδηγώντας, με τον τρόπο αυτό, δυνάμει σε μια κατάτμηση της κυριαρχίας και της γενικής βούλησης και στη διάχυσή τους σε πολλαπλά κέντρα εξουσίας. Πρόκειται, ωστόσο, για μια πολλαπλότητα χωρίς ενιαία κεφαλή –για να χρησιμοποιήσουμε μια μεταφορά του ίδιου του Rousseau.

Η κατάσταση που διαμορφώνεται στις σχέσεις της κοινωνίας με το Κράτος, τη στιγμή που ως ένα βαθμό σηματοδοτεί, σύμφωνα με το φιλελεύθερο παράδειγμα, έναν πλουραλισμό με την έννοια που τον αντιλαμβάνονταν ο Montesquieu –δηλαδή, ως μια ισορροπία δυνάμεων στην ευρύτερη κοινωνία,³⁴ ακυρωτική της συγκεντρωτικής εξουσίας και, συνεπώς, συνάδουσα με την αρνητική ελευθερία (διάκριση Κράτους/κοινωνίας)– τείνει, ταυτόχρονα, προς έναν τύπο πλουραλισμού³⁵ που συγκροτείται στα πλαίσια της σοσιαλδημοκρα-

33. Στο ίδιο, σ. 131.

34. Κατά τον Π. Κονδύλη (Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση του *Πνεύματος των Νόμων*, Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 70, 73), η διάκριση των εξουσιών στη σκέψη του Montesquieu είναι, πρωτίστως, «θέμα ισοζυγίου των ζωντανών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων».

35. Κατά τον Ph. Schmitter, βέβαια, ο πλουραλισμός τείνει προς την παρακμή

τικής/νεο-κορπορατιστικής³⁶ οργάνωσης του Κράτους και θέτει εν αμφιβόλω τη διάκριση Κράτους και κοινωνίας. Στην ουσία, πρόκειται για έναν πλουραλισμό που δρομολογεί το πέρασμα από την κλασική πολιτική αντιπροσώπευση σε μια νέα αντιπροσώπευση κοινωνιολογικού τύπου.³⁷

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του πλουραλισμού, όπως ο Η. Laski,³⁸ το σύγχρονο Κράτος εκπίπτει σε μια συλλογικότητα μεταξύ άλλων χωρίς διάκριση και χωρίς την κλασική ιεράρχηση και πολιτική υπεροχή του.³⁹ Έτσι εννοούμενος, ο πλουραλισμός ακυρώνει εκ προοιμίου την ίδια την εξουσία ως ταυτόσημη με το πολιτικό και με την κλασική σύλληψη του ενοποιημένου Κράτους, δυνάμενος να οδηγήσει τόσο σε μια αποσύνθεση του δημόσιου αγαθού και της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας όσο και σε ανταρχικές λύσεις, όπως έδειξε η ιστορία του Μεσοπολέμου. Γι' αυτό, αν και η κριτική που δέχτηκε κατευθύνθηκε, στην αρχή κυρίως, από συντηρητικά ρεύματα σκέψης, υιοθετήθηκε βαθμιαία από ένα σημαντικό τμήμα της επιστημονικής κοινότητας,⁴⁰ το οποίο προσανατολίζεται σε μια πιο

και στην αντικατάστασή του από τον κορπορατισμό, ενώ κατά τον Α. Stepan, ο τελευταίος δεν καταλαμβάνει ποτέ το σύνολο του πολιτικού συστήματος (αναφ. από τον Μ. Camoy, *ό.π.*, σ. 60-61), άποψη που συμμερίζονται και άλλοι, όπως επί παραδείγματι ο G. Almond, «Corporatism, pluralism and professional memory», στο *World Politics*, 1983, σ. 246 κ.ε. Ασφαλώς, η ισχύς της θέσης περί κρίσης ή περί περιστολής του πεδίου έκφρασης του πλουραλισμού θα σήμαινε την αποδυνάμωση του επιχειρήματός μας περί κρίσης της πολιτικής αντιπροσώπευσης, τόσο δε περισσότερο που ο νεο-κορπορατισμός θα ενσωμάτωνε και θα συνέθετε το σύνολο των μερικότερων κοινωνικών συμφερόντων, πράγμα που παραπέμπει σε έναν ιδεοτυπικό, μάλλον, παρά σε έναν πραγματικό κορπορατισμό.

36. Βλ. G. Moschonas, *La social-démocratie de 1945 à nos jours*, Montchrestien/Clefs, Παρίσι 1994, σ. 61.

37. Βλ. F. d'Arcy - G. Saez, *ό.π.*, σ. 23. Στην πραγματικότητα, η αντιπροσώπευση αυτή δε σημαίνει την «έκπτωση» του πολιτικού υπέρ του κοινωνικού, αλλά την ακύρωση της διάκρισής τους μέσα από την αλληλοειδίκευσή τους· βλ. G. Burdeau, *La démocratie*, Seuil, Παρίσι 1971, σ. 88 κ.ε.

38. Ο Laski απορρίπτει την α priori υπεροχή του Κράτους έναντι των οργανωμένων συλλογικοτήτων που δρουν στα πλαίσια της κοινωνίας των ιδιωτών (εκκλησία, συνδικάτα κλπ.), συνδέοντας μάλιστα την υπακοή των πολιτών σε αυτό με την ικανοποίηση των συμφερόντων τους· βλ., π.χ., το έργο του, *An Introduction to Politics*, ελλην. μτφ.: *Εισαγωγή στην πολιτική*, Κάλβος, Αθήνα 1986, σ. 31 κ.ε.

39. Βλ. C. Schmitt, *ό.π.*, σ. 133.

40. Βλ. σχετικά P. Muller - G. Saez, «Neo-corporatisme et crise de la représentation», στο F. d'Arcy (επιμ.), *La Représentation*, *ό.π.*, σ. 122-123.

συνθετική και εν πολλοίς πραγματιστική προσέγγισή του. Το ζήτημα στο οποίο επικεντρώθηκε ιδιαίτερα το θεωρητικό ενδιαφέρον είναι, κυρίως, η αντίθεση της λογικής της πολιτικής δημοκρατίας με τη λογική της κοινωνικής/οικονομικής δημοκρατίας και, η συνακόλουθη επικράτηση της δεύτερης μέσα από τη νομιμοποίηση των μερικών συμφερόντων της κοινωνίας. Εκφραζόμενα είτε από τις ομάδες πίεσης είτε από τα κόμματα, τα συμφέροντα αυτά ερείδονται –ακόμα κι αν δεν προέρχονται κατ' ανάγκη από αυτήν– στη λογική του γιακωβίνικου σφετερισμού της λαϊκής κυριαρχίας, με βάση την οποία λειτουργούν πλέον τα σύγχρονα πολιτικά συστήματα, «απορροφώντας» κατά κάποιο τρόπο την τελευταία και αποδυναμώνοντας, αν όχι ακυρώνοντας ουσιαστικά, την πολιτική αντιπροσωπευση.⁴¹

Η κυριότερη συνέπεια αυτής της «απορρόφησης» είναι η ανισορροπία της σχέσης ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό, όσο και ανάμεσα στη θετική και την αρνητική ελευθερία, η οποία, μέσω του παραπάνω σφετερισμού –που ακυρώνει εξάλλου την πολιτική συμμετοχή– αναιρεί σε μεγάλο βαθμό την αυτονομία του πολιτικού και, πολύ περισσότερο, την αντίληψη του ενιαίου Κράτους. Στην πραγματικότητα, η ιστορική αδυναμία συγκρότησης μιας γενικής βούλησης στα πλαίσια των αντιπροσωπευτικών θεσμών και η μετάβαση στη λογική της πλειοψηφίας αποτελούν αφεαυτών τη βασική αιτία μιας εγγενούς κρίσης της αντιπροσωπευσης, που μπορεί περιστασιακά να οξύνεται και να μετακυλιέται στο πολιτικό σύστημα, αναδεικνύοντας έτσι κάθε φορά τα νομιμοποιητικά όρια της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Προφανώς, πίσω από την αδυναμία αυτή βρίσκεται, κατά κύριο λόγο, η κρίση της έννοιας του λαού, όπως διαμορφώθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση μέσα από την ανάδυση των αντιφάσεων της· στο κέντρο των τελευταίων βρίσκεται η αντίφαση ανάμεσα στην «ταυτότητα των βουλήσεων» και στην αντιπροσωπευτική αρχή.

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, το κλασικό ενοποιημένο Κράτος, το οποίο χαρακτηριζόταν από το διαχωρισμό της κρατικής εξουσίας και της κοινωνικής δύναμης,⁴² εισέρχεται σε μια εντονότερη κρίση από τη στιγμή, ακριβώς, που θεσμοποιείται το κοινωνι-

41. Βλ. J. Julliard, *ό.π.*, σ. 218 κ.ε.

42. Βλ. J. Agnoli, *Die Transformation der Demokratie*, ελλην. μτφ.: *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, Επίκουρος, Αθήνα 1972, σ. 51 κ.ε.

κό στους κόλπους του και αποδυναμώνει την κλασική αυτονομία του πολιτικού, άποψη που, ως γνωστόν, τροφοδότησε τις τελευταίες δεκαετίες το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα.⁴³ Δεν έπεται, ωστόσο, ότι η υπέρβαση αυτής της κρίσης προϋποθέτει απαραίτητα την κατάργηση της κοινωνικής διάστασης της δημοκρατίας, η οποία, μάλιστα, υπήρξε ιστορικά το μοναδικό μέσο εξισορρόπησης των αρνητικών όψεων του δημοκρατικού ατομικισμού και της έκλειψης των κινδύνων που αυτές εκπροσωπούσαν για την πολιτική ενότητα της κοινωνίας. Διότι, όπως επισημάναμε παραπάνω, το πρόβλημα της ενότητας του Κράτους και της πολιτικής εξουσίας προηγείται της εμφάνισης του κοινωνικού, είναι, δηλαδή, εγγενές της συγκρότησης του ίδιου του σύγχρονου Κράτους και της διαδικασίας εκκοσμίκευσης της κυριαρχίας. Συνεπώς, το κοινωνικό ζήτημα ήρθε να επαναθέσει *a posteriori* ένα προϋπάρχον πρόβλημα, αναδεικνύοντάς το με μια ιδιαίτερη ένταση στις ιστορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα. Σε μια στιγμή, δηλαδή, που προσφέρει τα συστατικά εκείνα που μπορούν να στοιχειοθετήσουν τις καταβολές της σύγχρονης κρίσης, ή, ακριβέστερα, της κατασκευής μιας ιδεολογίας της κρίσης της αντιπροσώπευσης η οποία, ως τέτοια, επανέρχεται περιοδικά στη διάρκεια του αιώνα μας και επικεντρώνεται συνηθέστερα στην κοινωνική μάλλον παρά στην πολιτική διάστασή της.

Όμως, αν η εμφάνιση του *κοινωνικού* έθεσε εκ νέου και με νέους όρους το πρόβλημα της πολιτικής ενότητας, αυτό δε σημαίνει ότι αποκλείεται η δυνατότητα ανάδυσης νέων επιπέδων ενσάρκωσης αυτής της ενότητας, η οποία μπορεί να προκύψει μέσα από μια επαναδιατύπωση των δύο συνιστωσών της σύγχρονης δημοκρατίας, δηλαδή του κοινωνικού και του πολιτικού/θεσμικού στοιχείου της.

Παρ' όλο που το ενοποιημένο Κράτος και η περίφημη αυτονομία του πολιτικού υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό συστατικά στοιχεία της φιλελεύθερης μυθολογίας –όπως, εξάλλου, η *ταυτότητα των βουλήσεων* ή η ιδέα περί της ενότητας του λαού αποτελούν τα αναγκαία συστατικά της δημοκρατικής ιδεολογίας–, δεν παύουν να αποτελούν συγχρόνως ιστορικές πραγματικότητες, που αποκρυσταλλώνονται στις πολιτικές παραδόσεις και την πολιτική κουλτούρα των δυτικών Κρατών. Για παράδειγμα, ο ριζοσπαστικός τρόπος με

43. Βλ. Γ. Βούλγαρης *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος: 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

τον οποίο έγινε αντιληπτή η λαϊκή κυριαρχία από τη Γαλλική Επανάσταση (σε συνδυασμό με την ιδέα του «νόμου ως έκφραση της γενικής βούλησης» αλλά, κυρίως, με την εφεύρεση του *κοινωνικού*) καθώς και η συναφής αδυναμία εκπλήρωσης των επαγγελιών της για κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη και, αντιστρόφως, η μετριοπάθεια που χαρακτηρίζει την αντίστοιχη αμερικανική, εξηγούν σε σημαντικό βαθμό τόσο την κατανομή και την οργάνωση των εξουσιών, όπως αυτές εκδηλώνονται στις αντίστοιχες συνταγματικές παραδόσεις (βλ. *infra*), όσο και το γεγονός ότι η συζήτηση για την κρίση της αντιπροσώπευσης διεξάγεται, για παράδειγμα, περισσότερο στη Γαλλία και λιγότερο στις αγγλο-σαξονικές χώρες. Από αυτή τη σκοπιά, έχει ιδιαίτερη σημασία να εξετάσουμε το περιεχόμενο των δυο βασικών πολιτικών παραδόσεων του σύγχρονου Κράτους, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μέσα από τη διαφορετική πρόσληψη της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας και οι οποίες αντιστοιχούν ουσιαστικά σε δύο αντιλήψεις της δημοκρατίας.

4. ΛΑΪΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΝΟΜΟΣ

Δεδομένου ότι στην παράδοση της απολυταρχίας ο μονάρχης, ως θεσμός, ταυτιζόταν με το νόμο, αποτελούσε δηλαδή την πηγή του δικαίου και, συγχρόνως, την αρχή (*principium*) της νομιμοποίησής του, είναι προφανές ότι η βούληση του έθνους, η οποία θα διαδεχθεί τη βούληση του μονάρχη, θα ταυτιστεί στο εξής με το νόμο. Από τη στιγμή δε που οι γάλλοι, αλλά και οι αμερικανοί επαναστάτες τοποθέτησαν το λαό στη θέση του μονάρχη, ήταν λογικό στο εξής ο τελευταίος να αποβεί η μοναδική πηγή τόσο του νόμου όσο και της εξουσίας. Ωστόσο, ο τρόπος που έθεσαν το πρόβλημα της λαϊκής κυριαρχίας σε σχέση με το νόμο, οι μεν και οι δε, διαφέρει ριζικά, ενώ, ταυτόχρονα, αποκαλύπτει τις διαφορετικές διαδρομές που ακολούθησε το πρόβλημα της νομιμοποίησης της εξουσίας και, συγχρόνως, φωτίζει το ζήτημα της αντιπροσώπευσης, κυρίως ως προς τις ιστορικές αιτίες που οδήγησαν σε ριζικά διαφορετικές αντιλήψεις, τόσο της ίδιας, ως τέτοιας, όσο και της υποτεθέμενης κρίσης της.

Σύμφωνα με την H. Arendt, η σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στη γαλλική και την αμερικανική επανάσταση είναι ότι η πρώτη είχε, ουσιαστικά, μια κοινωνική διάσταση, ενώ η δεύτερη μια πολι-

τική,⁴⁴ γεγονός που αποτελεί τον αποφασιστικότερο παράγοντα για τη διαμόρφωση δυο ριζικά διαφορετικών αντιλήψεων περί λαϊκής κυριαρχίας, οι οποίες θεμελίωσαν τις αντίστοιχες πολιτικές παραδόσεις. Ο κοινωνικός χαρακτήρας που αναδεικνύεται με τη Γαλλική Επανάσταση ενέχει ένα ριζοσπαστισμό (*tabula rasa*), που έχει ως επίκεντρό του το θεσμικό και, κατ' επέκταση, το κοινωνικό σύστημα στο σύνολό του, στοιχείο που απουσιάζει σχεδόν εντελώς από την αμερικανική περίπτωση.

Στην παράδοση του αμερικανικού κοινοτισμού το σύνταγμα, ως ιδρυτική πράξη της πολιτικής κοινωνίας και ως φορέας του «θεμελιώδους νόμου», διακρίνεται από την εξουσία, ακολουθώντας τη λογική της ρωμαϊκής διάκρισης ανάμεσα σε *potestas* και *auctoritas* (*potestas in populo, auctoritas in Senatu*)· γεγονός που είχε σημαντικές συνέπειες στη σύλληψη του Κράτους, με πρώτη και κύρια τη διάκριση του νόμου από την εξουσία, ως αποτέλεσμα της αυτονόμησής του από τη λαϊκή κυριαρχία. Το αμερικανικό σύνταγμα υπήρξε εξ αρχής αντικείμενο *αυτόνομης* λαϊκής «λατρείας», υποκαθιστώντας, κατά κάποιον τρόπο, το *απόλυτο* που στη γαλλική περίπτωση, μετά την αποσύνθεση της απολυταρχίας, ενσαρκώθηκε αρχικά από το έθνος (εξ ου η ευρωπαϊκή έννοια του έθνους-Κράτους) και στη συνέχεια από το λαό· ο τελευταίος, ως φορέας της κυριαρχίας, θα ιεροποιηθεί από τη Γαλλική Επανάσταση και, ως εκ τούτου, θα εκληφθεί ως παντοδύναμος, θεμελιώνοντας την αντίληψη ότι ο νόμος και η εξουσία απορρέουν από την ίδια πηγή.⁴⁵ Αυτή η παντοδυναμία του λαού συνταυτίστηκε με την απεριόριστη ικανότητά του να νομοθετεί, δεδομένου ότι, σύμφωνα με το αξίωμα του Sieyès, το έθνος (και ακολούθως ο λαός) δεν μπορεί να δεσμεύεται από το Σύνταγμα.⁴⁶ Αντίθετα, ο αμερικανικός λαός δεν είναι παντοδύναμος, εφόσον ασκεί την κυριαρχία του στα πλαίσια και, κυρίως, στα όρια που θέτει ο θεμελιώδης/ιδρυτικός νόμος. Γι' αυτό, εξάλλου, η δικαστική εξουσία στις ΗΠΑ λαμβάνει υπόψη της

44. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια στη Γαλλία αντιπαρατίθενται δύο απόψεις σχετικά με το χαρακτήρα της επανάστασης του 1789, εκ των οποίων η μία τονίζει τον πολιτικό και η άλλη τον κοινωνικό χαρακτήρα της· βλ. ενδεικτικά F. Furet - M. Ozouf (επιμ.), *Dictionnaire Critique de la Révolution Française*, Flammarion, Παρίσι 1988, και, αντίστοιχα, Cl. Nicolet, *L'idée républicaine en France*, Gallimard, Παρίσι 1982.

45. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 267-270.

46. Στο ίδιο, σ. 237.

το Σύνταγμα περισσότερο από οποιονδήποτε νόμο,⁴⁷ πράγμα που είναι γενικά αποδεκτό από την ίδια την κοινωνία.⁴⁸ Η αντίληψη αυτή παραπέμπει στη θεωρία του Locke περί δύο συμβολαίων: το πρώτο, ως ιδρυτικό της κοινωνίας, παραμένει θεμελιακά αμετάβλητο ισοδυναμώντας με την υπερβατική βούληση ενός αιώνιου και προ-πολιτικού Νομοθέτη· το δεύτερο, θεμελιώνοντας την πολιτική κοινωνία, παρέχει στο λαό τη δυνατότητα μελλοντικών παρεμβάσεων, που δε θίγουν όμως την ακεραιότητα του αρχικού συμβολαίου ούτε τη συναφή θεσμική αυτονομία, γεγονός που κατέστησε δυνατή τη διάκριση ανάμεσα στο νόμο και τη λαϊκή εξουσία.⁴⁹

Στη γαλλική περίπτωση, αντίθετα, ο λαός –σύμφωνα πάντα με τη ρουσσική αντίληψη για το αναπαλλοτριωτο της λαϊκής κυριαρχίας– είναι υπεράνω του νόμου, είναι ο νομοθέτης-ιδρυτής και διατηρεί την ιδιότητά του αυτή και μετά τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας· διατηρεί, δηλαδή, τη συντακτική του εξουσία, πράγμα που, άλλωστε, εξηγεί την πολιτική αστάθεια της Γαλλίας, σε αντίθεση με τη σταθερότητα των Ηνωμένων Πολιτειών τους δύο τελευταίους αιώνες. Η παράδοση αυτή συνδέεται στενά με την ταύτιση της γενικής βούλησης του Rousseau (αλλά και του Robespierre) με τη νομοθετική βούληση του λαού, αντίληψη την οποία συναντάμε στο 6ο άρθρο της Διακήρυξης του 1789, σύμφωνα με το ο-

47. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι η θέσπιση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από ανεξάρτητα δικαστήρια μαρτυρεί ακριβώς την ισχυρή νομιμοποίηση που απολάμβανε, σε αντίθεση με τη Γαλλία, η *συνταγματική δημοκρατία* στην Αμερική, η οποία, σύμφωνα με τον J.L. Quermonne (*Les régimes politiques occidentaux*, Seuil, Παρίσι 1986, σ. 112), «έρχεται σε αντίθεση με τη ρουσσική αντίληψη της δημοκρατίας, πράγμα που εξηγεί και την καθυστέρηση της Γαλλίας στην υιοθέτηση ανάλογων θεσμών».

48. A. Tocqueville, *La démocratie en Amérique*, ελλην. μτφ.: *Η δημοκρατία στην Αμερική*, Καραβίας, Αθήνα 1987, σ. 73-75. Για την παραδοσιακή «προστασία» του νόμου στην Αμερική από το νομοθέτη λαό και, εμμέσως από την εκτελεστική εξουσία και τα κόμματα, βλ. Y. Meny, *Politique comparée*, Montchrestien, Παρίσι 1993, σ. 382 κ.ε. (ελλην. μτφ.: *Συγκριτική Πολιτική. Οι δημοκρατίες: Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένες Πολιτείες, Ιταλία, Μεγάλη Βρετανία, Παπαζήσης*, Αθήνα 1995-1996). Για την ιεροποίηση του νόμου και του Συντάγματος στην Αμερική, βλ. G. Hermet, *Sociologie de la construction démocratique*, Economica, Παρίσι 1986, σ. 39.

49. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 270 κ.ε. Για τη θεωρία των δυο συμβολαίων του J. Locke, βλ. ενδεικτικά: J. Dunn, *The political thought of J. Locke...*, Cambridge University Press, Cambridge 1969· Στ. Μπάλιας, *Φιλοσοφικό/Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Κ. Καπόπουλος, τόμ. 3, Αθήνα 1994-95, σ. 206-207.

ποίο «ο νόμος είναι έκφραση της γενικής βούλησης» (αλλά δεν το συναντάμε ούτε στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας ούτε στο Σύνταγμα των ΗΠΑ).

Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η παράδοση του αμερικανικού κοινοτισμοαναλισμού ανάγεται σε μιαν αντίστοιχη παράδοση που αναπτύχθηκε στην Αγγλία και μεταφέρθηκε από τους μετανάστες, ως προς τα ουσιαστικά της στοιχεία, στο Νέο Κόσμο. Η αγγλική ιστορία έχει να παρουσιάσει, σύμφωνα με τον Κ. Polanyi, μια συνταγματική παράδοση που θεμελιώνει τη διάκριση ανάμεσα στη σφαίρα της οικονομίας και στη σφαίρα της κυβέρνησης και η οποία, στην περίπτωση της Αμερικής, θα πάρει τη μορφή του χωρισμού της οικονομίας από τις δικαιοδοσίες του Συντάγματος.⁵⁰

Ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο θεσμοποιείται η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, στις δύο περιπτώσεις που εξετάζουμε, αναδεικνύει μια σειρά καταλυτικών επιπτώσεων στην αντίστοιχη οργάνωση των εξουσιών και του πολιτικού συστήματος και, γενικότερα, στη σχέση του Κράτους με την κοινωνία. Η διάκριση της λαϊκής κυριαρχίας από την ιδρυτική πράξη του συμβολαίου, το οποίο ενορκώνεται από το αμερικανικό σύνταγμα, αντιστοιχεί στη θεσμοθέτηση ενός αυτόνομου πεδίου της πολιτικής, το οποίο προσέλαβε έναν «αντικειμενικό» χαρακτήρα, με την έννοια ότι ο θεμελιώδης νόμος διατηρούσε το βασικό πυρήνα του, που ήταν η κύρια πηγή των νόμων, προφυλασσόμενος έτσι από τη βούληση των αντιπροσώπων και, ακολούθως, από την πίεση των οργανωμένων συμφερόντων. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το Σύνταγμα, ενορκώνοντας την πρωταρχική λαϊκή βούληση, δεσμεύει, ταυτόχρονα, τη βούληση της πολιτικής κοινωνίας και, κατ' επέκταση, τη βούληση του λαού. Η ιεροποίηση του αμερικανικού Συντάγματος σημαίνει ότι ο λαός δε θα μπορούσε να θέσει υπό αμφισβήτηση αυτό που ο ίδιος δημιούργησε διά μέσου της ιστορίας, πράγμα που συνεπάγεται την άσκηση της κυριαρχίας του μέσω κανόνων, δηλαδή στα πλαίσια του νόμου, ο οποίος, σύμφωνα με τον Tocqueville, «δεν έχει σε καμιά χώρα τόσο απόλυτη έκφραση όσο στην Αμερική».⁵¹

Εδώ ακριβώς θεμελιώνεται ο αμερικανικός κοινοτισμοαναλισμός, χάρη στον οποίο το Κράτος δικαίου, ο νόμος και η λαϊκή κυριαρχία (εξουσία) ταυτίζονται και ταυτόχρονα διακρίνονται, στο

50. Κ. Polanyi, *The Great Transformation*, γαλλ. μτφ.: *La grande transformation*, Gallimard, Παρίσι 1983, σ. 231 και 291-292.

51. Βλ. Α. Tocqueville, *ό.π.*, σ. 62.

πλαίσιο μιας ισορροπίας που επιτρέπει τη διαφύλαξη από τα μερικά συμφέροντα ενός δημόσιου χώρου, που αντιστοιχεί στο κοινό αγαθό (και η οποία επικυρώνεται από την παραδοσιακή αυτονομία της δικαιοσύνης, από την εκτελεστική εξουσία). Χάρη στην ισορροπία αυτή, που εκφράστηκε εξαρχής με την υιοθέτηση, πριν από κάθε άλλη χώρα, της θεωρίας του Montesquieu για τη διάκριση των εξουσιών, δεν υφίσταται στις ΗΠΑ η συγκεντρωτικού τύπου κυβέρνηση που συναντά κανείς στην ευρωπαϊκή ήπειρο,⁵² δηλαδή στα Κράτη που έχουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, επηρεαστεί από το πρότυπο της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτό ίσως εξηγεί το γεγονός ότι δεν υπάρχει εδώ η έννοια του σφετερισμού της λαϊκής κυριαρχίας από μια αντιπροσωπευτική αρχή, που θα μπορούσε να δικαιολογήσει είτε την απόρριψη των κοινοβουλευτικών θεσμών είτε την αστάθεια των κυβερνήσεων που συνδέονται άμεσα με τη λαϊκή κυριαρχία.

Στην ίδια λογική θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, αν και η έκφραση των συμφερόντων είναι ένα φαινόμενο που αφορά ολόκληρο το δυτικό κόσμο, στον αγγλο-σαξονικό χώρο δεν ταυτίζεται με τη θετική ελευθερία και τη λαϊκή κυριαρχία στην απόλυτη ρουσσική εκδοχή τους, αλλά συνδυάζει την αυτονόμηση των θεσμών στα πλαίσια μιας ισορροπίας που εγγυάται τη διατήρηση του «κοινού αγαθού», έτσι όπως αυτό ενσαρκώνεται από το Σύνταγμα. Η ισορροπία αυτή δεν υφίσταται μόνο στο θεσμικό επίπεδο, αλλά εκδηλώνεται στο σύνολο της κοινωνίας, με τη μορφή της πολυαρχίας· μια έννοια που, αν και προέκυψε από την ανάλυση της αμερικανικής κοινωνίας από τον R. Dahl⁵³ και, συνεπώς, μεταφράζει την πραγματικότητά της, παραπέμπει γενικότερα στις δυτικές φιλελεύθερες κοινωνίες. Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι παύουν να υφίστανται σημαντικές διαφορές μεταξύ τους σε ό,τι αφορά τον τρόπο που προσλαμβάνουν την πολυαρχία, πράγμα που είναι ιδιαίτερα αισθητό, ακριβώς όταν συγκρίνεται η αμερικανική και η δυτικοευρωπαϊκή εκδοχή της.⁵⁴ Αυτή η διαφορά μεταξύ των δύο μειζόνων, στο δυτικό χώρο, αντιλήψεων της πολυαρχίας δεν εκδηλώνεται μόνο στο επίπεδο της κοινωνίας αλλά και σε αυτό της οργάνωσης και της κατανομής των εξουσιών.

52. Στο ίδιο, σ. 61 κ.ε.

53. R.A. Dahl, *Polyarchy, Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven 1970

54. Βλ. σχετικά G. Burdeau, *La démocratie*, ό.π., σ. 106 κ.ε.

Σε αντίθεση με την αμερικανική αντίληψη της οργάνωσης και της κατανομής των εξουσιών, η αντίληψη της Γαλλικής Επανάστασης για τη λαϊκή κυριαρχία συνδέεται με ένα κρατικό μοντέλο, που είχε ως κύριο χαρακτηριστικό του την ενσάρκωση της εν λόγω κυριαρχίας από το κοινοβούλιο, όπου έδρευε τόσο η εξουσία του λαού όσο και η γενική βούληση και, κατ' επέκταση, η ίδια η συντακτική εξουσία. Ο συμβιβασμός της ρουσσωϊκής αντίληψης της λαϊκής κυριαρχίας με την αντιπροσώπευση μέσω του γιακωβινισμού, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, θα ενισχύσει στη διάρκεια του 19ου αιώνα τις τάσεις ισχυροποίησης του κοινοβουλίου, και μάλιστα σε σημείο που θα ακυρώσει τις ισορροπίες της κλασικής διάκρισης των εξουσιών, με τυπικό παράδειγμα την πρώτη περίοδο της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας («κοινοβουλευτική δικτατορία»).

Συγχρόνως όμως, σε συνάφεια με τη ρουσσωϊκή αντίληψη του λαού ως νομοθέτη, το κοινοβούλιο καθίσταται ο κατεξοχήν χώρος παραγωγής του νόμου και, κατά λογική συνέπεια, ο ενσαρκωτής του κοινού αγαθού: ως μικρογραφία του λαού και ως κάτοχος της λαϊκής κυριαρχίας συλλαμβάνεται αρχικά σε μια σχέση *in abstracto* με την κοινωνία, δηλαδή ως εκφραστής των γενικών συμφερόντων της.⁵⁵ Ο χαρακτήρας αυτός του κλασικού κοινοβουλίου τού αποδόθηκε λόγω του γεγονότος ότι η έννοια του Ενιαίου Κράτους-ενσαρκωτή της λαϊκής κυριαρχίας προϋποθέτει την ύπαρξη ενός οργάνου που να συνθέτει ορθολογικά τις επιμέρους βουλήσεις, ώστε η βούληση του Κράτους να είναι έκφραση της γενικής βούλησης. Ωστόσο, στα τέλη του ίδιου αιώνα, το κοινοβούλιο από κατεξοχήν τόπος της δημόσιας εξουσίας μετατρέπεται βαθμηδόν σε πεδίο ακύρωσης της κλασικής αντιπροσωπευτικής λειτουργίας του, η οποία καταργεί ουσιαστικά το πολιτικό του μονοπώλιο. Έτσι, η κατάρριψη του μύθου της κλασικής ορθολογικής αναπαράστασης του κοινοβουλίου, στην οποία ήταν προσηλωμένοι ο Guizot, υπήρξε απότοκος της ταύτισης της πλειοψηφίας με το κόμμα-νικητή των εκλογών, γεγονός που όχι μόνο αποδυνάμωσε τη διάκριση των εξουσιών, αλλά ανήγαγε το ίδιο το Κράτος σε αντικείμενο της πολιτικής διαμάχης, πράγμα που του αφαίρεσε τη δυνατότητα να ενσαρκώνει την πολιτική ενότητα της κοινωνίας και το κοινό αγαθό.

55. Γι' αυτό, εξάλλου, και ο λαός του Rousseau αρχείται στην ψήφιση ορισμένων θεμελιωδών νόμων που να περιέχουν τις κατευθυντήριες γραμμές λειτουργίας του Κράτους, βλ. J. Julliard, *ό.π.*, σ. 44.

Στην αποδυνάμωση αυτής της ενότητας, ο αμερικανικός κοινοτισμοαναλισμός συνιστά μιαν απάντηση σαφώς διαφορετική και, ίσως, αποτελεσματικότερη από τη γιακωβίνικη ιδιοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας, και οδηγεί σε εντελώς διάφορες αντιλήψεις σχετικά με το Κράτος, τη θεσμική έκφραση της πολιτικής ενότητας και την αντιπροσώπευση. Αποτελεί παράδειγμα θεσμικής έκφρασης της πολιτικής ενότητας που, όπως ήδη αναφέραμε, μπορεί να ενισχύσει την πολιτική αντιπροσώπευση με τη νομιμοποίηση μιας αρχής εξίσου θεμελιακής αλλά υπέρτερης από αυτή της λαϊκής κυριαρχίας, χωρίς δηλαδή να καταργεί την τελευταία· πράγμα που συμβαίνει, αντίθετα, στην περίπτωση της γαλλικής εκδοχής της, λόγω της «απορρόφησης» της από τη «γιακωβίνικη» αντιπροσώπευση. Επειδή, όμως, οι εθνικές πολιτικές παραδόσεις δε μεταβιβάζονται και επειδή η κρίση της αντιπροσώπευσης στην ευρωπαϊκή ήπειρο έχει συνδυαστεί με μια γενικότερη κρίση νομιμοποίησης του δημοκρατικού συστήματος, το κύριο ερώτημα που τίθεται σήμερα είναι κατά πόσο η δημοκρατία μπορεί να συνδυάσει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας με ένα θεσμικό πλαίσιο το οποίο, χωρίς να την καταργεί, να αναδεικνύει σε ένα ορισμένο επίπεδο και να διασφαλίζει σε έναν ελάχιστο βαθμό την πολιτική ενότητα της κοινωνίας, δηλαδή μια προσαρμοσμένη στις σημερινές ανάγκες εκδοχή του κοινού αγαθού.

5. ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΑΓΑΘΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η σύγχρονη δημοκρατία εξελίχθηκε αναμφίβολα ανάμεσα στη μεταφυσική και ιδεαλιστική πρόσληψή της, που ανάγεται στο μυστικισμό της Γαλλικής Επανάστασης και τις πνευματικές της καταβολές, οι οποίες είναι, από μια σκοπιά, κατά βάση ρουσσωικές, και στον εμπειρισμό που χαρακτηρίζει την αγγλο-σαξονική εκδοχή της· ή ανάμεσα σε δυο θεμελιακά αιτήματα: της ισότητας και της ελευθερίας. Η διπλή αυτή διάσταση της δημοκρατίας απηχεί ταυτόχρονα την ιδεολογική και κοινωνική σύγκρουση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία έλαβε ποικίλες μορφές και εκφράσεις, που συμπυκνώθηκαν σε αντιθετικές αντιλήψεις του Κράτους και, γενικά, του πολιτικού· η θετική/δημοκρατική ελευθερία αντιπαρά τέθηκε στην αρνητική/φιλελεύθερη ελευθερία, το κοινωνικό Κρά-

τος στο ελάχιστο Κράτος, η πολιτική συμμετοχή στην αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, κ.ο.κ. Είναι προφανές ότι πάνω στις αντιθέσεις αυτές ερείδονται δύο διαφορετικές και εν πολλοίς αντιθετικές «αναγνώσεις» της λαϊκής κυριαρχίας, πίσω από τις οποίες διαφαίνεται το κρίσιμο δίλημμα ανάμεσα στην επιταγή της ταυτότητας και στην ανάγκη της διακυβέρνησης. Τα ποικίλα εγχειρήματα σύνθεσης των δύο αυτών διαστάσεων οδήγησαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, σε μια καθαρά εμπειρική/λειτουργική εκδοχή της δημοκρατίας, πράγμα που διαπιστώνεται, εξάλλου, και στην ίδια την ιστορική πραγματικότητα.

Η παραχώρηση της κυριαρχίας στους αντιπροσώπους και ο περιορισμός της στην επιλογή των κυβερνώντων, με τρόπο που –όπως θεωρεί κυρίως η πραγματιστική σκέψη, με κλασικό εκπρόσωπό της τον J.A. Schumpeter⁵⁶– συνεπάγεται τη μη ενεργό συμμετοχή των κυβερνώμενων στην επεξεργασία των πολιτικών και, γενικότερα, στη λειτουργία και τη διαμόρφωση των θεσμών, αλλά απλώς στην επιλογή αυτών που τους προτείνονται από τους πρώτους, έστω κι αν αυτό συμβαίνει στα πλαίσια αυστηρά θεσπισμένων αρχών, οδηγεί σε μια απόσταση της κοινωνίας από το πολιτικό και, συγχρόνως, σε μια αποξένωση, που καθιστά το τελευταίο αντικείμενο κατάκτησης και χρησιμοθηρίας από τις πολιτικές ελίτ. Η σχετική θεωρητική διαμάχη είναι πολύ παλιά και γνωστή για να επεκαθούμε εδώ.⁵⁷ Εκείνο, ωστόσο, που έχει ενδιαφέρον για την ανάλυσή μας είναι ότι, στην πραγματικότητα, η αντιπροσώπευση, όπως την αντιλαμβάνεται ο J. Schumpeter, οδηγεί βέβαια σε μια κυβερνητική λειτουργικότητα, αλλά αποξενώνει ταυτόχρονα το πολιτικό από την κοινωνία, καθιστώντας τους ενδεχομένως ακόμα και αντιπάλους, πράγμα που οδηγεί στην έξοδο από κάθε δημοκρατική λογική. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή, ακυρώνεται ουσιαστικά το δημοκρατικό αίτημα και ανατρέπεται πλήρως η ρουσσωική προοπτική: η κρίση τόσο της δημοκρατίας όσο και της αντιπροσώπευσης προκύπτει εδώ, απλώς, μέσα από την απόρριψη της ίδιας της δημοκρατίας, όποιο περιεχόμενο κι αν δώσουμε στον όρο. Και, φυσικά, στα δυνατά περιεχόμενα της δημοκρατίας είναι δύσκολο να συμπεριληφθεί η έννοια που της προσδίδει ο Schumpeter, δηλα-

56. J.A. Schumpeter, *Socialism, Capitalism and Democracy*, Harper and Brothers, Νέα Υόρκη 1950, κυρίως 2ο μέρος.

57. Για μια συνοπτική παρουσίαση αυτής της διαμάχης, βλ. T.B. Bottomore, *Ελίτ και κοινωνία*, Πλανήτης, χ.χ., ιδίως το 6ο κεφ., σ. 141 κ.ε.

δή ως απλής έγκρισης της κυβέρνησης από το λαό, γιατί, ακριβώς, στην περίπτωση αυτή καταργείται κάθε κριτήριο διάκρισης της δημοκρατικής αρχής από τη νομιμοποίηση της εξουσίας γενικά, πράγμα που παραπέμπει ευθέως στον τρόπο που έθεσε το ζήτημα ο Μ. Hauriou. Όμως, αυτή η πραγματιστική προσέγγιση της δημοκρατίας προκύπτει προπάντων από την ακύρωση κάθε διάκρισης ανάμεσα στην πολιτική συμμετοχή ως έκφρασης προτιμήσεων και στην πολιτική συμμετοχή ως διαδικασίας συγκρότησης –πολιτικής– βούλησης.

Από την άλλη πλευρά, είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι η «συνεπής» δημοκρατική ιδεολογία ενέχει το σπέρμα τόσο του ολοκληρωτισμού όσο και –μέσα από την ανάδυση του κοινωνικού, όπως το περιγράψαμε– της αποδυνάμωσης της παραδοσιακής πολιτικής ενότητας, ή αυτού που στην κλασική θεωρία του Κράτους, αποκορύφωμα της οποίας είναι το εγγεγραμμένο καθολικό Κράτος, ταυτιζόταν με το Ένα ή το κοινό αγαθό και θεμελιωνόταν σε μια μετα-κοινωνική εγγυητική αρχή.

Αν, σήμερα, η καθολικότητα του Κράτους, όπως τη συνέλαβε ο Χέγκελ, αποδεικνύεται θεμελιακά ατελέσφορη, το πρόβλημα της πολιτικής ενότητας τίθεται πλέον αναγκαία σε σχέση με τους κοινωνικούς όρους και, κυρίως, με το «βαθμό έντασης αυτής της ενότητας» (C. Schmitt)· δηλαδή, σε σχέση με το βαθμό αποδοχής ενός ενοποιητικού επιπέδου του κοινωνικού, το οποίο άλλοτε εκφραζόταν από το μονάρχη στον ανώτατο βαθμό έντασης, ενώ σήμερα αποτελεί αντικείμενο ενός «συμβολαίου υπό διαρκή αίρεση». Διότι, στο μέτρο που το απόλυτο ή, σύμφωνα με την ορολογία του Α. Touraine, μια «κεντρική αρχή της τάξης» (ordre) που θα μπορούσε να υποκαταστήσει τη λειτουργία της κλασικής κυριαρχίας ή της γενικής βούλησης εξέλιπε ως αρχή θεμελίωσης της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας, η συγκρότηση ενός ενοποιητικού επιπέδου του κοινωνικού μπορεί πλέον να είναι μόνο το αποτέλεσμα μιας αδιαλείπτου διαπραγμάτευσης ανάμεσα στο «ένα και ενιαίο Κράτος» και τις λοιπές συλλογμότητες, ή, με άλλους όρους, ανάμεσα στην ενότητα του Κράτους και την πολλαπλότητα των συμφερόντων.⁵⁸

Αν μπορούσε να υποστηριχθεί ότι μια πλουραλιστική θεώρηση αυτού του τύπου προσλαμβάνει εσφαλμένα το Κράτος ως το αποτέλεσμα ενός διαρκώς ανανεούμενου συμβιβασμού μεταξύ των

58. Βλ. Α. Touraine, *ό.π.*, σ. 212.

διαφόρων συλλογικότητων που το συνθέτουν, ωστόσο, δεν έπεται ότι η πολιτική ενότητα του κοινωνικού μπορεί να υπάρξει αποκλειστικά με τη μορφή ενός απόλυτου μονισμού χομπσιανού τύπου. Διότι, στην πραγματικότητα, και στο βαθμό που η κοινωνική ομοιογένεια ως προϋπόθεση μιας πραγματικής ενότητας δεν μπορεί να υπάρξει έξω από τη σφαίρα του ιδεατού, η πολιτική ενότητα προϋποθέτει εξ ορισμού τον πλουραλισμό, ο οποίος έχει με τη σειρά του ως όριο την ικανότητα ενσωμάτωσης του πολιτικού συστήματος. Εξάλλου, η ίδια η απόλυτη μοναρχία δεν υπήρξε ποτέ πραγματικά απόλυτη, εφόσον υποτάσσονταν στο εθιμικό και στο φυσικό δίκαιο· θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, για παράδειγμα, ότι το αποκεντρωμένο και πλουραλιστικό αμερικανικό Κράτος του *melting pot* διαθέτει πιθανότατα μεγαλύτερη ενότητα από πολλά συγκεντρωτικά ευρωπαϊκά Κράτη.

Βεβαίως, ο ορισμός της δημοκρατίας ως πεδίου διαπραγμάτευσης των κοινωνικών συμφερόντων, που υπερέχουν της λογικής της κοινωνικής ενσωμάτωσης, και η συνακόλουθη αποδοχή της κατάτμησης του κοινωνικού, ισοδυναμεί με μια ορθολογική συναλλαγή συμβολαιακού τύπου που, έχοντας εκ προοιμίου καθορισμένο χρόνο λήξης, προσδίδει ουσιαστικά στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου την πιο αυθεντική μορφή της, δηλαδή τη φιλελεύθερη σύμβαση που δικαιώνει δυνάμει την εξατομίκευση και την κατάτμηση της κοινωνίας. Η κρίση στην οποία περιήλθε ο μεταπολεμικός σοσιαλδημοκρατικός τριμερής συμβιβασμός αρκεί για να επιβεβαιωθεί η βασιμότητα αυτής της διαπίστωσης. Είναι γεγονός ότι οι καταλυτικές συνέπειες που είχε για την πολιτική ενότητα η εμφάνιση του κοινωνικού δεν μπορούν να αντισταθμιστούν εξ ολοκλήρου από μια συμβολαιακή θεμελίωση της δημοκρατίας η οποία, ούτως ή άλλως, δεν μπορεί να αποκαταστήσει την κλασική πολιτική ενότητα, ώστε να υπερκεραστεί η κρίση της αντιπροσώπευσης.

Από τη σκοπιά της θεωρίας, μια δυνατή απάντηση στο πρόβλημα αυτό θα μπορούσε να είναι ένα σχήμα το οποίο, εμπνεόμενο ασφαλώς από τη θεσμική/συνταγματική αντίληψη του παραδοσιακού δυτικού ρεπουμπλικανισμού, θα αντλούσε τα βασικά του στοιχεία από ένα συγκερασμό συμβολαιακών δεσμεύσεων και συνταγματικών αποδοχών, στο πλαίσιο μιας ενότητας του κοινωνικού με το πολιτικό/θεσμικό πεδίο όπου το τελευταίο θα αποκτούσε μια σαφέστερη αυτονομία, χωρίς να θίγεται *ipso facto* η κοινωνική διάσταση της δημοκρατίας. Αν δεχτούμε ότι στην ιστορική

πραγματικότητα υφίσταται ήδη ένας ορισμένος συγκερασμός ανάμεσα στις δύο παραπάνω συνιστώσες, η ενότητα αυτή, η οποία θα συνθέτει, αναγκαία και σε ένα διαφορετικό επίπεδο, τις εμπειρίες που προέκυψαν από τη γαλλική και την αμερικανική επανάσταση, μπορεί να προσφέρει τα βασικά στοιχεία ενός θεωρητικού πλαισίου, για μια σύνθεση που θα ενσαρκώνει την πολιτική ενότητα σε έναν υψηλότερο «βαθμό έντασης».

Με βάση ένα τέτοιο θεωρητικό πρότυπο, το πρόβλημα της πολιτικής ενότητας δεν μπορεί να ιδωθεί παρά στο πλαίσιο μιας θεσμικής ανασυγκρότησης, που θα περιλαμβάνει την ενίσχυση της αυτονομίας των κρατικών οργάνων που άπτονται του Κράτους δικαίου, την ταυτόχρονη συνταγματική υποστήριξη του πλαισίου της διαπραγμάτευσης και, γενικά, τη μετατόπιση της πολιτικής από την κυβέρνηση και το κοινοβούλιο στο επίπεδο του δικαίου. Στο σημείο αυτό, νομίζουμε ότι συγκλίνει η θετική αποτίμηση του αμερικανικού κοινοτιουσιοναλισμού από την H. Arendt και η αναφορά του C. Schmitt σε μια «ηθική του συντάγματος».⁵⁹ Η τελευταία οφείλει να κατατείνει στη δημιουργία ενός κοινωνικά αποδεκτού, άρα ενοποιητικού συνταγματικού χάρτη, που θα καθορίζει επακριβώς τα όρια της διαπραγμάτευσης· θα συνιστά, σύμφωνα με το πρότυπο του αγγλο-σαξονικού κοινοτιουσιοναλισμού, ένα είδος συμβολαίου που θα υπερέχει της λογικής των συνήθων συνταγμάτων, τα οποία αποτελούν εν πολλοίς προϊόντα μερικής βούλησης και με «ημερομηνία λήξης». Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι σε μια ανάλογη προοπτική είναι προσανατολισμένη και η προβληματική του J. Habermas, ο οποίος αναφέρεται σε έναν «πολιτικό πολιτισμό συνταγματικών αρχών» («συνταγματικό πατριωτισμό»), προβάλλοντας μάλιστα τις Ηνωμένες Πολιτείες ως «ένα καλό παράδειγμα» του εν λόγω πολιτικού πολιτισμού.⁶⁰

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι η υπεροχή αυτή θα πρέπει να αποσκοπεί όχι μόνο σε μια εκτεταμένη συνταγματική διευθέτηση του ρόλου των κομμάτων, την οποία είχε υποστηρίξει άλλοτε ο K. Hesse,⁶¹ αλλά στη σαφή και θεσμοποιημένη διαφοροποίηση του πε-

59. Βλ. C. Schmitt, *ό.π.*, σ. 149.

60. Βλ. ενδεικτικά το έργο του *Anerkennungskämpfe in demokratischen rechtsstaat* (ελλην. μτφ.: *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό Κράτος δικαίου*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994, σ. 90 κ.ε.).

61. Βλ. σχετικά M. X. Κυπριού, *Η αντιπροσωπευτική αρχή ως θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος*, Παπαζήσης, 1989, σ. 275.

δίου δράσης των κομμάτων και των οργανωμένων συμφερόντων από το πεδίο του συμβολαίου αυτού, το οποίο οφείλει ταυτόχρονα να ενσωματώσει τα παραπάνω συμφέροντα, σε ό,τι αφορά κυρίως τα όρια των παρεμβάσεων και τους κανόνες της συμμετοχής τους στις πολιτικές αποφάσεις. Θα πρόκειται ουσιαστικά για μια διευθέτηση δικαιοκτικού τύπου, που προϋποθέτει μια μορφή ταύτισης των πολιτών με το Κράτος, μέσω μιας γενικευμένης δικαιοκτικής ρύθμισης, με τρόπο που το δίκαιο θα αποτελεί, κατά το ρουσσικό πρότυπο, το δίαυλο της προσχώρησης των πολιτών στο Κράτος και, συνεπώς, ένα καίριο μέσο μείωσης των εξω-θεσμικών συγκρούσεων, με τις οποίες συνδέεται σε σημαντικό βαθμό η συντηρητική κριτική περί δημοκρατικής ανομίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, διασφαλίζεται τόσο ο δημοκρατικός χαρακτήρας του Κράτους δικαίου όσο και η καθολικότητα των αρχών του δικαίου στο πλαίσιο μιας διευρυμένης νομιμότητας, η οποία ενσωματώνει τη σύγκρουση προσδιορίζοντας ένα συγκεκριμένο και αυτονομημένο επίπεδο επίλυσής της, το *διαδικαστικό* (J. Habermas⁶²).

Είναι, επίσης, προφανές ότι στην προοπτική αυτή δεν τίθεται ζήτημα αμφισβήτησης του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα της δημοκρατίας αλλά των ιστορικά δυνατών ορίων της: στο βαθμό που η συμμετοχική διάσταση της δημοκρατίας δεν εντοπίζεται αναγκαία και αποκλειστικά στο επίπεδο της διακυβέρνησης και των αποφάσεων, αλλά παραπέμπει –κυρίως;– στο πεδίο διάπλασης των κανόνων («Κράτος δικαίου»), τα όρια αυτά, άρα και ο «βαθμός» τόσο της πολιτικής ενότητας όσο και της «δημοκρατικότητας», μπορούν να διευρυνθούν. Αν και δεν ταυτίζεται με το Κράτος δικαίου, εντούτοις η δημοκρατία δεν μπορεί να αποκτήσει μια πραγματική υπόσταση έξω από το Κράτος δικαίου. Ωστόσο, η θεωρητική αυτή απάντηση στο πρόβλημα της πολιτικής ενότητας και της αντιπροσωπευσης πάσχει από μία τουλάχιστον σημαντική αδυναμία, που είναι κατ' ουσίαν ιστορικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα.

Η εκκοσμίκευση της κυριαρχίας, σε συνδυασμό με τον ορθολογισμό της νεοτερικότητας και τη συναφή ανάδυση του κοινωνικού έχει αποστερήσει οριστικά το Κράτος από το μεταφυσικό του στοιχείο (το «απόλυτο»), που του προσέφερε μια έστω υπερβατική ενότητα, χωρίς το οποίο κάθε μορφή συνταγματισμού, και ακόμα λιγότερο συμφωνίες συμβολαϊακού τύπου, δεν μπορούν να προσδώ-

62. Βλ. J. Habermas, *ό.π.*, σ. 87.

σουν στην πολιτική ενότητα του Κράτους την παραδοσιακή ισχύ και διάρκεια που θα αναιρούσαν την κρίση της. Ταυτόχρονα, η έξοδος από την ασφάλεια του δικαιοκτικού θετικισμού, που προϋποθέτει μια συμμετοχική αντίληψη διάπλασης του δικαίου, θέτει σε κίνδυνο την ίδια την ενότητα του Κράτους, εφόσον μια τέτοια διαδικασία ενδέχεται να δημιουργήσει συνθήκες αβεβαιότητας περί της ενότητας του ίδιου του δικαίου.⁶³

Από τη σκοπιά αυτή, η κρίση της αντιπροσώπευσης, ως κρίση της κυριαρχίας και της πολιτικής ενότητας του Κράτους, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια εκδήλωση της αποτυχίας για επανασυγκρότηση της κατακερματισμένης από τη Γαλλική Επανάσταση πολιτικής ενότητας, μέσα από τη δημιουργία μιας νέας συλλογικότητας με βάση το ρουσσικό «δημόσιο εγώ». Φαίνεται ότι αυτό που κατακερμάτισε την πολιτική ενότητα, δηλαδή η ιστορική ανάδυση του «κοινωνικού», ακύρωσε εν τη γενέσει της τη δυνατότητα για συγκρότηση πολιτικής ενότητας με θεμέλιο κάποια «μεταφυσική» εκδοχή της λαϊκής κυριαρχίας, που θα αντικαθιστούσε την έκλειψη του «απόλυτου» ως αποτέλεσμα της εκκοσμίκευσης των δυτικών κοινωνιών.

63. Σύμφωνα με τους Δουζίνα και Warrington, ο λόγος περί της ανάγκης για ενότητα του δικαίου, στον οποίο στηρίζεται η πολιτική εξουσία, έχει σήμερα απωλέσει την πειστικότητά του, *ό.π.*, σ. 286.

Κ Α Τ Α Θ Ε Σ Ε Ι Σ

ΕΚΛΟΓΕΣ '96

Στις 3 Δεκεμβρίου 1996 πραγματοποιήθηκε η Ημερίδα Εκλογές 1996, την οποία οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης. Στο πλαίσιο αυτό εξετάστηκε διεξοδικά το θέμα «Δημοσκοπήσεις και Εκλογική Ανάλυση».

Τα τρία κείμενα που ακολουθούν, βασίζονται στις σχετικές ανακοινώσεις των Τ. Καφετζή, Γ. Μαυρή και Η. Νικολακόπουλου.

Η «κατάθεση» και δημοσιοποίηση αυτού του υλικού είναι πολλαπλά χρήσιμη για την κατανόηση των συμπεριφορών και των πολιτικών τάσεων που εκδηλώθηκαν στην τελευταία εκλογική αναμέτρηση.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ*

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΜΙΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΔΥΟ ΦΑΣΕΩΝ

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, στα πλαίσια ενός διεθνούς προγράμματος συγκριτικής πολιτικής με τίτλο «Συγκριτική Μελέτη Εθνικών Εκλογών», πραγματοποίησε, με την ευκαιρία των εκλογών της 22ας Σεπτεμβρίου 1996, μια διπλή εμπειρική πολιτική έρευνα σε πανελλαδικό δείγμα πληθυσμού. Η έρευνα εντάσσεται στη σειρά των τεσσάρων προηγούμενων πανελλαδικών ερευνών πολιτικής κουλτούρας και πολιτικής συμπεριφοράς, που πραγματοποιήθηκαν από το ΕΚΚΕ την περίοδο 1985-1990. Η πρόσφατη έρευνα, εκτός από την αυτονόητη σημασία της για τις διεθνείς μελέτες συγκριτικής πολιτικής, ήταν η μεγαλύτερη ως προς την έκταση του ερωτηματολογίου και, επίσης, η πρώτη που πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις (panel), μία προεκλογικά και μία μετεκλογικά. Το ερωτηματολόγιο της Α΄ Φάσης αποτελείτο από 40 ερωτήσεις και 133 μεταβλητές και της Β΄ Φάσης από 37 ερωτήσεις και 210 μεταβλητές. Η επιτόπια στοιχειοληψία έγινε από την εταιρεία Ορίνιον στα διαστήματα 7-13 Σεπτεμβρίου (Α΄ Φάση, προεκλογική) και 1-10 Οκτωβρίου (Β΄ Φάση, μετεκλογική). Το δείγμα πληθυσμού ήταν 1.200 άτομα, τυχαία επιλεγμένα μέχρι το επίπεδο της δειγματοληπτικής μονάδας, ενώ για την επιλογή των ατόμων τηρήθηκαν οι ποσοστώσεις φύλου και ηλικίας.¹

Η προβληματική της έρευνας έχει ως πυρήνα της μια πλειάδα πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών, που θεωρείται ότι συνεισφέρουν στη διαμόρφωση και την ερμηνεία του προσανατολισμού

* Ο Παναγιώτης Καφετζής είναι Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, ΕΚΚΕ.

1. Την ερευνητική ομάδα από το Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ αποτέλεσαν ο Ηλ. Νικολακόπουλος, υπεύθυνος του έργου, οι ερευνητές του ΕΚΚΕ Δ. Δώδος, Χρ. Βαρουξή και Π. Καφετζής. Τις στατιστικές επεξεργασίες ανέλαβε η κα Φ. Ντάλα.

της ψήφου, της δομής του πολιτικού ανταγωνισμού και της σχέσης μεταξύ ψήφου και πολιτικού συστήματος. Οι ερωτήσεις που χρησιμοποιήθηκαν εγχειρηματοποιούνται ως μεταβλητές στις ακαδημαϊκές εμπειρικές έρευνες της πολιτικής επιστήμης και χρονολογούνται από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του 1940. Από τον τεράστιο όγκο του εμπειρικού υλικού της έρευνας του ΕΚΚΕ, η παρουσίαση που ακολουθεί περιορίζεται σε μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων που σχετίζονται με την πολιτική επικοινωνία και πολιτική συμμετοχή, καθώς και με τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων σχετικά με τις ειδικότερες όψεις που προσλαμβάνει, στη σημερινή συγκυρία, η κρίση της πολιτικής.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, ο δείκτης πολιτικής και κοινωνικής ικανοποίησης του πληθυσμού, στη θερμή φάση της προεκλογικής συγκυρίας, είναι έντονα αρνητικός. Περίπου δύο στους τρεις πολίτες τοποθετούνται στον άξονα της δυσαρέσκειας ή/και απαισιοδοξίας, ως προς την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας και ως προς τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας. Παρά την υποτιθέμενη, λόγω εκλογών, ενεργοποίηση των μηχανισμών αντιπροσώπευσης και των διαδικασιών πολιτικής-προταγματικής φόρτισης, οι πολίτες δεν εγκαταλείπουν την αρνητικότητα που έχει καταγραφεί ως δεσπόζουσα στις στάσεις τους αυτές, σε περιόδους που η πολιτική και η διακυβέρνηση βρίσκονται μακριά από τον πολίτη, κάπου στο μέσον του εκλογικού κύκλου.

Συσχετισμένος με το αρνητικό αυτό σύνδρομο είναι ο χαμηλός βαθμός ψυχολογικής ανάμειξης στην πολιτική, όπως αυτή έχει ορι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πολιτική και Κοινωνική Ικανοποίηση (Α' Φάση)

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ	%	ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ	%	ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	%
Πολύ καλή	0,6	Πολύ καλή	1,6	Πολύ ικανοποιημένος/η	3,8
Καλή	5,4	Καλή	10,9	Αρκετά ικανοποιημένος/η	25,5
Μέτρια	33,2	Μέτρια	26,4	Όχι και τόσο	
Κακή	33,6	Κακή	28,9	ικανοποιημένος/η	51,3
Πολύ κακή	26,3	Πολύ κακή	29,5	Καθόλου ικανοποιημένος/η	18,7
ΔΓ/ΔΑ	0,9	ΔΓ/ΔΑ	2,7	ΔΓ/ΔΑ	0,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ανάμειξη στην πολιτική

(Α) ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (Α' Φάση)	(Β) ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ (Β' Φάση)		(Γ) ΗΓΕΤΕΣ ΚΟΙΝΗΣ ΓΝΩΜΗΣ (Δείκτης)		
	%	%		%	
Πολύ	15,6	Πολύ	16,9	++ 1,00	20,2
Αρκετό	25,3	Αρκετό	31,4	+ 2,00	30,4
Λίγο	31,9	Λίγο	35,0	(-) 3,00	26,1
Καθόλου	27,0	Καθόλου	16,3	(--) 4,00	23,3
ΔΓ/ΔΑ	0,2	ΔΓ/ΔΑ	0,5		

σθεί και μετρείται με την κλασική ερώτηση του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Στον Πίνακα 2, το ενδιαφέρον για την πολιτική, στην πρόσφατη προεκλογική περίοδο, χαρακτηρίζει μόνον 4 στους 10 πολίτες, σε σημαντική διαφορά με απόλυτα συγκρίσιμα ευρήματα των ερευνών του ΕΚΚΕ και του Ευρωβαρόμετρου για προγενέστερες περιόδους, όταν το 55% περίπου του πληθυσμού κατατασσόταν στους ενδιαφερόμενους για την εν γένει πολιτική. Η ελαφρά βελτίωση του δείκτη ενδιαφέροντος, ειδικότερα για την προεκλογική εκστρατεία (Β' Φάση), επιβεβαιώνει μεν το λεγόμενο «φαινόμενο ενεργοποίησης», όμως από τη βελτίωση αυτή δεν προκύπτει κάποια σημαντική αύξηση του όγκου των πολύ ενδιαφερόμενων.

Ο δείκτης των ηγετών κοινής γνώμης (Πίνακας 2Γ) χρησιμοποιείται επίσης για την αποτίμηση του βαθμού πολιτικότητας στο εκλογικό σώμα. Αποτελεί ένα συνδυασμό των τιμών δύο ερωτήσεων: πόσο συχνά συζητά με άλλα πρόσωπα για την πολιτική ο ερωτώμενος και πόσο συχνά προσπαθεί να πείσει τους άλλους για τις απόψεις του. Στην κατασκευή του δείκτη ακολουθήθηκε η σχετική τυπολογία των Inglehart, Russel, Dalton και Rife, η οποία εφαρμόζεται και στις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου. Στο δείκτη αυτό το ελληνικό κοινό εμφανίζεται προεκλογικά μοιρασμένο μεταξύ ηγετών και μη-ηγετών κοινής γνώμης. Όμως, ο σκληρός πυρήνας των καθοδηγητών κοινής γνώμης, αυτών που συζητούν συχνά για την πολιτική και προσπαθούν συχνά να πείσουν τους άλλους για την άποψή τους, περιορίζεται στο 12% περίπου του πληθυσμού. Εύρημα συμβατό με τον περιορισμένο όγκο των πολύ ενδιαφερόμενων για την πολιτική και με τον ακόμη πιο περιορισμένο όγκο απόμων

που διενεργούν πράξεις πολιτικής συμμετοχής σε εκλογικές διαδικασίες. Αυτή η συμβατότητα εξηγείται, αν ληφθεί υπόψη ο υψηλός βαθμός στατιστικής συνάρτησης μεταξύ των διαστάσεων που περιλαμβάνονται στις τρεις αυτές ομάδες μεταβλητών.

Οι δείκτες χρήσης των ΜΜΕ, που καταχωρούνται στον Πίνακα 3, αποτελούν έναν τρόπο ποσοτικής προσέγγισης μιας από τις περιοχές όπου αναπτύσσεται η συνολικότερη διαδικασία της πολιτικής επικοινωνίας. Οι δύο δείκτες που χρησιμοποιούνται είναι ταυτόσημοι στην κατασκευή τους. Με τις πέντε τιμές τους μετρείται τόσο η συχνότητα παρακολούθησης της πολιτικής στον Τύπο, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση όσο και ο βαθμός πολλαπλότητας στη χρήση των τριών ΜΜΕ από τον πολίτη. Έτσι, στην υψηλότερη τιμή (1,00) συγκαταλέγονται αυτοί που παρακολουθούν την πολιτική και στα τρία μέσα, καθημερινά ή/και αρκετές φορές την εβδομάδα, ενώ στην κατώτερη τιμή (5,00) κατατάσσονται όσοι έχουν τακτική μεν επικοινωνία με την πολιτική, αλλά μόνο μέσω της τηλεόρασης. Η διαφορά των δύο δεικτών έγκειται στο ότι ο πρώτος κατασκευάζεται για την επικοινωνία με την εν γένει πολιτική, ενώ ο δεύτερος αφορά στην επικοινωνία ειδικότερα ως προς την προεκλογική εκστρατεία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πολιτική επικοινωνία

ΔΕΙΚΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ Μ.Μ.Ε. (Α' Φάση)		ΔΕΙΚΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ Μ.Μ.Ε. (Β' Φάση)	
	%		%
(+) 1,00	22,6	(+) 1,00	10,4
2,00	11,0	2,00	4,2
3,00	24,9	3,00	22,4
4,00	9,4	4,00	8,7
(-) 5,00	32,0	(-) 5,00	54,3

Στους δύο αυτούς δείκτες συμπτωνώνεται το φαινόμενο που στην τρέχουσα δημοσιογραφία ονομάστηκε «εκλογές του καναπέ», και το οποίο αποτελεί μια πρώτη ένδειξη κρίσης της πολιτικής. Πράγματι, κατά την προεκλογική εκστρατεία μειώνεται εντυπωσιακά ο όγκος της ομάδας με τις υψηλές τιμές επικοινωνίας (θέσεις 1 και 2 του δείκτη), δηλαδή με τις πολύπλευρες και ενεργητικότερες πρακτικές επικοινωνιακής συμμετοχής στην πολιτική. Η

μείωση αυτή γίνεται αποκλειστικά προς όφελος της πλέον μονοσήμαντης και παθητικής επικοινωνιακής πρακτικής, όπως αυτό αποτυπώνεται στη σημαντικότερη αύξηση των ποσοστών της θέσης 5 στο δείκτη προεκλογικής χρήσης των ΜΜΕ. Στη θέση αυτή «των θεατών της πολιτικής», όπου συγκαταλέγεται το 55% του πληθυσμού, μετατοπίζονται στην προεκλογική εκστρατεία περίπου το 1/3 των ατόμων της υψηλής τιμής 1 του δείκτη πολιτικής χρήσης των ΜΜΕ και το 1/2 των ατόμων με τιμή 2 στον ίδιο δείκτη. Στην κατάσταση αυτή του θεατή, που δεν απαιτεί δαπάνη ενέργειας, πρωτοβουλίας και χρόνου, αντιστοιχεί, ενδεχομένως, και ένα αντίστοιχο πολιτικό ενδιαφέρον θεατή, σε αντιπαράβολή προς το ενδιαφέρον για την πολιτική του ενεργού πολίτη, σύμφωνα με μια παλαιά και χρήσιμη διάκριση που προέκυψε από παραγοντική στατιστική ανάλυση του ενδιαφέροντος για την πολιτική.

Η υπόθεση ότι το φαινόμενο αυτό συνιστά ένδειξη κρίσης της πολιτικής, είναι μια θέση που απορρέει από τη συμμετοχική σχολή της θεωρίας περί δημοκρατίας. Όμως, και η λεγόμενη ορθολογική/ρεαλιστική προσέγγιση δύσκολα θα μπορούσε να ικανοποιηθεί από τον Πίνακα 4, ως προς τα κριτήρια που χρησιμοποιεί περί αποτελεσματικότητας και απόδοσης. Η σύγκριση των τριών υποπινάκων είναι εύγλωτη. Η κρίση της πολιτικής αποτυπώνεται στο γεγονός ότι οι «εκλογές του καναπέ», στην ειδησεογραφική τους διάσταση, άφησαν ανέπαφο το 50% περίπου των τηλεθεατών, που έδωσαν λίγη ή καθόλου προσοχή στις σχετικές εκπομπές του ευνοημένου μέσου επικοινωνίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Προσοχή στις ειδήσεις κατά την προεκλογική περίοδο

ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ (N. 391)	%	ΑΚΡΟΑΤΕΣ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΡΑΔΙΟΦΩΝΩΝ (N. 287)	%	ΘΕΑΤΕΣ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ (N. 906)	
					%
Πολλή προσοχή	16,1	Πολλή προσοχή	11,2	Πολλή προσοχή	15,0
Αρκετή προσοχή	46,3	Αρκετή προσοχή	47,3	Αρκετή προσοχή	38,0
Λίγη προσοχή	33,0	Λίγη προσοχή	34,4	Λίγη προσοχή	37,1
Καθόλου προσοχή	4,4	Καθόλου προσοχή	6,3	Καθόλου προσοχή	9,9
ΔΑ	0,2	ΔΑ	0,7	ΔΑ	—
[Μη αναγνώστες: 59,1 του συνόλου]		[Μη ακροατές: 69,2 του συνόλου]		[Μη θεατές: 6,2 του συνόλου]	

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Συνεισφορά της τηλεόρασης στη διαμόρφωση γνώμης για κόμματα

Α. ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΠΟΜΠΕΣ ΚΟΜΜΑΤΩΝ		Β. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ-ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ	
(Βοήθησαν...)	% (N. 743)*	(Βοήθησαν...)	% (N. 596)*
Πολύ	2,3	Πολύ	3,0
Αρκετά	8,2	Αρκετά	12,9
Λίγο	13,5	Λίγο	25,5
Καθόλου	75,9	Καθόλου	58,2
ΔΑ	0,1	ΔΑ	0,3

* Όσοι παρακολούθησαν διαφημίσεις, συνεντεύξεις, κλπ.

Η απόδοση των «εκλογών του καναπέ» κρίνεται, όμως, και από τον Πίνακα 5, όπου παρέχεται και υλικό για κριτική στη σχέση τηλεόρασης και πολιτικής. Τα δισ που ξοδεύτηκαν για το σοκ της λεγόμενης αρνητικής διαφήμισης, αφενός, και η ρουτίνα του agenda setting των επαγγελματιών της τηλεόρασης, αφετέρου, μοιάζουν να περιστρέφονται στο κενό. Έτσι, η συνολική πολιτική λειτουργία που επιτελέστηκε προεκλογικά στο χώρο της πολυσυζητημένης τηλεοπτικής δημοκρατίας φαίνεται να σχηματίζει ένα γκριζο φαύλο κύκλο. Περαιτέρω, όμως, αυτή η συγκεκριμένη τηλεόραση, και ιδιαίτερα η ιδιωτική, που και στην έρευνα αυτή επιβεβαιώνει τη δεσπώζουσα θέση της, κινείται και σε ένα κενό νομιμοποίησης. Η ίδια η φύση της κάνει να τη βλέπουν σχεδόν όλοι, να την προσέχουν πολιτικά πολύ λιγότεροι και να την εμπιστεύονται ακόμη πιο λίγοι. Σε ερώτηση για το ποιο μέσον έχει τη μεγαλύτερη αξιοπιστία, η τηλεόραση συγκέντρωσε ένα 38% του κοινού. Την ίδια στιγμή, η μεγάλη πλειονότητα θεωρεί ότι η τηλεόραση έχει τη μεγαλύτερη επιρροή (83%) και είναι το πιο κατανοητό μέσον (75%).

Το ότι η προεκλογική στρατηγική των κομμάτων αρθρώθηκε γύρω από τη λογική του πολιτικού θεατή, συστηματοποιώντας έτσι αυτή την εικόνα πολιτικής επικοινωνίας, είναι κάτι που προϋποθέτει και συνεπάγεται, αφενός, ένα χαμηλό βαθμό πολιτικότητας, και, αφετέρου, την ύπαρξη μιας κατάστασης πολιτικής αλλοτρίωσης στο δημόσιο χώρο. Τα σχετικά προς την κατάσταση αυτή δεδομένα παρατίθενται στις απαντήσεις του κοινού σε τρεις κλασικές ερωτήσεις-στερεότυπα, με τις οποίες μετρείται εμπειρικά από τη δε-

καετία του '50 το φαινόμενο της αλλοτρίωσης από την πολιτική (βλ. Πίνακα 6). Με βάση τα δεδομένα αυτά, το κοινό της Ελλάδας σημειώνει μια επιδείνωση, σε σύγκριση με αντίστοιχες τάσεις της περιόδου '85-'90. Συνοψίζοντας σε ένα σύνθετο δείκτη αποξένωσης τις τρεις μεταβλητές του Πίνακα 6, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ένα 45% του εκλογικού σώματος κατατάσσεται στη θέση της πλήρους σχεδόν πολιτικής αποξένωσης από τους πολιτικούς, τους κυβερνώντες και την πολιτική, ενώ μόλις το 8% μπορεί να τοποθετηθεί στον αντίθετο πόλο, τον λεγόμενο πόλο της «πολιτικής αρμοδιότητας».

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Πολιτική αλλοτρίωση

	ΣΥΜΦΩΝΩ %	ΔΙΑΦΩΝΩ %	ΕΞΑΡΤΑΤΑΙ %	ΔΓ/ΔΑ %
Άνθρωποι σαν κι εμάς δεν έχουν καμιά επιρροή στο τι κάνει η κυβέρνηση	56,3	26,3	14,0	3,4
Γενικά, η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη, που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν	55,4	28,8	14,0	1,8
Τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμάς	73,7	12,0	13,5	1,0

Αυτή η διαπιστωνόμενη αίσθηση πολιτικής αποξένωσης ενέχει μια ισχυρή κανονιστική διάσταση, στο μέτρο που σηματοδοτείται έντονα με όρους ηθικής του δημόσιου χώρου και των αξιών που αυτός οφείλει να αντιπροσωπεύει για τη συμβολική και πραγματική ευτομία μιας πολιτείας. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα του Πίνακα 7, ο κινισμός με τον οποίο οι πολίτες αντιμετωπίζουν την πολιτική, τα κόμματα και το δημόσιο χώρο επηρεάζεται από τους εντυπωσιακούς δείκτες ηθικής δυσανεξίας για τα κοινά. Το 85% των πολιτών θεωρεί ότι στη δημόσια ζωή υπάρχει πολλή ή αρκετή διαφθορά, και την ίδια στιγμή περισσότερη ή ίδια διαφθορά στην πολιτική, σε σχέση με άλλους τομείς της κοινωνίας. Η διαφθορά του κομματικού χώρου συναρτάται επίσης στενά με την αντίστοιχη στο δημόσιο και πολιτικό χώρο. Ένα 50% του κοινού θεωρεί ότι η διαφθορά κατανέμεται εξίσου σε όλα τα κόμματα, ο δημόσιος χώρος είναι πολύ ή αρκετά διεφθαρμένος και ότι υπάρχει περισσότερη ή ίδια διαφθορά στην πολιτική έναντι της κοινωνίας. Ας σημειωθεί

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Διαφθορά

Α. ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΖΩΗ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ		Β. ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ		Γ. Η ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙ- ΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΕ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΣΕ ΑΛΛΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	
	%		%		%
Πολλή διαφθορά	51,9	Ίδια διαφθορά σε όλα	52,3	Περισσότερη στην πολιτική ζωή	43,8
Αρκετή διαφθορά	36,6	Περισσότερη διαφθορά σε ορισμένα κόμματα	27,3	Ίδια με τους άλλους τομείς	44,1
Λίγη διαφθορά	8,2	Διαφθορά μόνο σε μερικά κόμματα	16,8	Λιγότερη από άλλους τομείς	6,9
Πολύ λίγη	1,1	ΔΓ/ΔΑ	3,5	ΔΓ/ΔΑ	5,3
ΔΓ/ΔΑ	2,1				

ότι 4 στους 10 πολίτες προσλαμβάνουν την πολιτική και την κοινωνία ως εξίσου διεφθαρμένες, δεδομένο που παραπέμπει στις κλασικές υποθέσεις του Merton και άλλων περί συστηματικής ανομίας.

Αυτό το σύνδρομο πολιτικού και κομματικού κυνισμού συναρτάται άμεσα με την πολιτική αποξένωση, και έτσι η τελευταία αποκτά την κανονιστική-ηθική διάσταση που αναφέρθηκε προηγουμένως. Η συνάρτηση αυτή σημαίνει ότι αυτές οι ομάδες στάσεων περικλείουν κάποια ισχυρή κοινή διάσταση. Πράγματι, το 50% του εκλογικά ενήλικου πληθυσμού συνδυάζει μια έντονη στάση πολιτικής αποξένωσης, με παραστάσεις διαφθοράς στο δημόσιο χώρο και την πολιτική σφαίρα ή τα κόμματα. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι ο πολιτικός και ο κομματικός κυνισμός, καθώς και η αποξένωση από την πολιτική κατανέμονται εξίσου και σε υψηλά ποσοστά στους ψηφοφόρους όλων των κομμάτων, σε όλες τις ομάδες που συγκροτούνται με βάση το συνεχές της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά, τόσο στους ηγέτες όσο και στους μη-ηγέτες της κοινής γνώμης. Οι διαφοροποιήσεις προς θετικότερες θέσεις ομάδων με αυτοτοποθέτηση προς την αριστερή περιοχή της κλίμακας, ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και ηγετών κοινής γνώμης, είναι διαφοροποιήσεις βαθμού και όχι τάξεως μεγέθους.

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις προσφέρουν μια χρήσιμη οπτική γωνία για την ανάγνωση των ευρημάτων της έρευνας, που συνδέονται πιο άμεσα με ορισμένες όψεις της πολιτικής συμμετοχής

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Πολιτική συμμετοχή

Α. ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ		Β. ΑΣΚΗΣΗ ΕΠΙΡΡΟΗΣ ΣΕ ΨΗΦΟΦΟΡΟΥΣ		Γ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΥΠΕΡ ΚΑΠΟΙΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ	
Ναι	24,9	Ναι	16,5	Ναι	12,6
Όχι	75,1	Όχι	83,5	Όχι	87,4

και τις διαδικασίες διαμόρφωσης και αποκρυστάλλωσης της ψήφου. Σε σύγκριση με τα προγενέστερα αντίστοιχα ευρήματα ερευνών του ΕΚΚΕ, η πολιτική συμμετοχή—όπως μετρείται με μεταβλητές της αποκαλούμενης συμβατικής πολιτικής συμμετοχής—έχει μειωθεί εξαιρετικά. Στον Πίνακα 8, το ποσοστό των πολιτών με δύο ή τρεις δραστηριότητες έχει μειωθεί στο 13%, από ένα σταθερό 30% για την περίοδο 1985-1990. Εκτός πεδίου συμμετοχής κατατάσσονται πλέον 2 στους 3 ψηφοφόρους (από τα χαμηλότερα ποσοστά σε ευρωπαϊκό επίπεδο), ενώ 1 στους 5 έχει συμμετοχή μόνο σε μία από τις τρεις δραστηριότητες.

Αντίστοιχα χαμηλά βρίσκεται και ο δείκτης κομματικής ταύτισης του Πίνακα 9, που κατασκευάστηκε με βάση τρεις μεταβλητές. Η υψηλότερη τιμή ταύτισης (1,00) συγκεντρώνει πολίτες ταυτισμένους με κάποιο κόμμα, σε απόλυτο βαθμό. Αυτό το 20% του πληθυσμού μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται κοντά στο ψυχολογικό ορισμό της κομματικής ταύτισης ως «προέκτασης του Εγώ», ο οποίος δόθηκε, πριν από τρεις περίπου δεκαετίες, από τον W. Miller της «Σχολής του Μίσιγκαν». Η μεγαλύτερη ομάδα του πληθυσμού τοποθετείται στην πέμπτη, κατώτερη θέση του δείκτη ταύτισης, όπου υπάρχει η πλήρης απουσία κομματικών δεσμών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Κομματική ταύτιση

ΔΕΙΚΤΗΣ	%
(+) 1,00	20,5
2,00	21,2
3,00	11,8
4,00	19,6
(-) 5,00	26,8

Η συνολική κατάσταση του πολιτικού πεδίου, όπως περιγράφεται από τα προηγούμενα δεδομένα, μπορεί να εξηγήσει, σε κάποιο βαθμό, την ύπαρξη μιας ρευστότητας στην ψήφο. Πρόκειται για τη σχετική αποσταθεροποίηση κρίσιμων διαστάσεων των διαδικασιών αποτύπωσης της περίφημης γενικής πολιτικής βούλησης. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10, προεκλογικά, 1 στους 4 εκλογείς δεν αισθάνονταν βέβαιος για τον προσανατολισμό της ψήφου του και ένα σχεδόν ίδιο ποσοστό ανέφερε, στη μετεκλογική φάση της έρευνας του ΕΚΚΕ, ότι αποκρυστάλλωσε την επιλογή ψήφου την τελευταία εβδομάδα πριν από τις εκλογές. Σε σύγκριση με τα αντίστοιχα δεδομένα από έρευνες του ΕΚΚΕ, κατά τις προεκλογικές περιόδους των ετών 1989-1990, η διαφοροποίηση είναι και πάλι σημαντική. Τότε, ένα ποσοστό της τάξεως του 80% δήλωνε απόλυτα βέβαιο για την επιλογή του, την οποία συγχρόνως πραγματοποιούσε σε χρόνο μακράς διάρκειας, δηλαδή πολύ πριν τις εκλογές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Σταθερότητα/Ρευστότητα ψήφου

Α. ΒΑΘΜΟΣ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΠΟΥ ΘΑ ΨΗΦΙΣΕΙ (Α΄ Φάση)		Β. ΧΡΟΝΟΣ ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ (Β΄ Φάση)	
	%		%
Απόλυτα βέβαιος	64,6	Πολύ πριν τις εκλογές	65,6
Μάλλον βέβαιος	12,0	Ένα μήνα πριν τις εκλογές	11,3
Όχι και τόσο βέβαιος	15,7	Μια εβδομάδα πριν τις εκλογές	5,0
Καθόλου βέβαιος	7,1	Λίγες μέρες πριν τις εκλογές	8,7
ΔΓ/ΔΑ	0,7	Την ημέρα των εκλογών	9,4
[Δε θα πάνε να ψηφίσουν: 3,0%]		[Δεν ψήφισαν: 4,7%]	

Ένα δεύτερο κρίσιμο στοιχείο, που σχετίζεται με τη ρευστότητα της ψήφου, είναι ότι ένα σημαντικό ποσοστό από αυτούς που προεκλογικά (Α΄ Φάση) δήλωναν απόλυτα ή μάλλον βέβαιοι για το κόμμα που θα ψηφίσουν, αποκρυστάλλωσαν τελικά την ψήφο τους την τελευταία εβδομάδα πριν από τις εκλογές. Το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 12% του συνόλου του πληθυσμού και αντισταθμίζεται, ως ένα βαθμό, από ένα αντίστροφο φαινόμενο, που αφορά στο ίδιο ακριβώς ποσοστό: δηλαδή τους ψηφοφόρους, που ενώ δηλώνουν (Α΄ Φάση) καθόλου ή όχι και τόσο βέβαιοι για το κόμμα που

θα ψηφίσουν, τελικώς αποδεικνύεται (Β' Φάση) ότι είχαν αποκρουσταλλώσει την ψήφο τους πολύ καιρό, ή τουλάχιστον ένα μήνα, πριν από τις εκλογές.

Η στάση των δύο αυτών ομάδων αποτυπώνει ιδιότυπα την πολιτική ρευστότητα και μπορεί ίσως να ερμηνευθεί στα πλαίσια των όσων αναφέρθηκαν προηγουμένως. Ένα εκλογικό σώμα θεατών της πολιτικής, με διάχυτο πολιτικό και κομματικό κυνισμό, με μαζική αίσθηση πολιτικής δυσπιστίας και αλλοτρίωσης, με χαμηλό επίπεδο ανάμειξης και συμμετοχής στην πολιτική, μπορεί να συμπεριφέρεται αδιάφορα, χωρίς περίσκεψη ή με τη ρουτίνα των πολιτικών αδρανειών του, κατά τη διάρκεια μιας εμπειρικής πολιτικής έρευνας. Ίσως θα ήταν αναγκαίο να εισαχθεί πλέον στην ανάλυση τέτοιου είδους πολιτικών δεδομένων ο συνυπολογισμός των προεκτάσεων που μπορεί να έχει το γεγονός ότι η ίδια η διεξαγωγή της έρευνας συντελείται και εγγράφεται σε ένα τοπίο απαξίωσης του πολιτικού, ηθικού θρυμματισμού του δημόσιου χώρου και αποδιάρθρωσης των ολιστικών αναφορών, που κάποτε συγκροτούνταν γύρω από τους κόσμους του κόμματος. Σήμερα, φαίνεται πως η όποια σταθερότητα οφείλεται περισσότερο σε μια μακροσκοπική διάσταση των συνταυτίσεων, δηλαδή στη γυμνή αδράνειά τους.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ*

ΟΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗΣ/ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με το εκλογικό αποτέλεσμα της 22ας Σεπτεμβρίου, η μακροχρόνια τάση αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος –απαρχή της οποίας μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος 1989-90– *συνεχίστηκε*. Λόγω του «έκτακτου» χαρακτήρα της εκλογικής αναμέτρησης και, κυρίως, των σημαντικών ιστορικών γεγονότων που προηγήθηκαν, δεν εκδηλώθηκε ανοικτά, αλλά περιορισμένα. Η τάση αυτή δεν είναι μονόδρομος, ούτε χωρίς διακυμάνσεις. Μπορεί να επιταχυνθεί ή να επιβραδυνθεί. Οι παράγοντες που θα το κρίνουν είναι πολλοί: η έκβαση της κρίσης ηγεσίας και στρατηγικής της συντηρητικής παράταξης, οι διαφαινόμενες κοινωνικές εντάσεις, η πορεία των εθνικών θεμάτων και, βεβαίως, η ικανότητα και η απόδοση της νέας διακυβέρνησης. Η *διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης* (κρίση εκπροσώπησης) που συντελείται σταδιακά τα τελευταία χρόνια, έχει ως συμπτώματα, αφενός, την αποδυνάμωση της κοινωνικής συμμαχίας που αποτέλεσε ιστορικά το ΠΑΣΟΚ και, αφετέρου, την καθήλωση της εκλογικής απήχησης της Ν.Δ. Η απουσία *εμφανούς* πλειοψηφικού πολιτικού και κοινωνικού ρεύματος που αποκαλύπτεται, για πρώτη φορά, καθώς και η «ανθεκτικότητα» του φαινομένου των «μικρών» κομμάτων, που αποτελεί την άλλη όψη του νομίσματος, συνιστούν σημαντικές αλλαγές του υφιστάμενου κομματικού συστήματος, αλλαγές που το εγχώριο πολιτικό σύστημα βρίσκεται, μάλλον, ανέτοιμο να διαχειριστεί.

* Ο Γιάννης Μαυρής είναι Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

2. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗΣ

Οι εκλογές διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα παγιωμένων αντικομματικών και αντιπολιτικών-αντιεκλογικών διαθέσεων της κοινής γνώμης. Σύμφωνα με τις δημοσκοπήσεις, η απόλυτη πλειοψηφία των πολιτών διαφωνούσε με την πρόωγη προκήρυξή τους.¹ Αν και το φαινόμενο τείνει, ως ένα βαθμό, να διογκώνεται τεχνητά από τα ΜΜΕ, εντούτοις είναι υπαρκτό: ο «αντικομματισμός» αποτελεί πλέον διάχυτο ρεύμα στο εκλογικό σώμα. Μια σημαντική και διαρκώς διευρυνόμενη μερίδα του, που αντιπροσωπεύει περίπου το 1/3 των ψηφοφόρων, αντιμετωπίζει σήμερα *ενοϊκά* την προοπτική διάσπασης των μεγάλων κομμάτων, θεωρώντας την «θετική εξέλιξη για τον τόπο»,² ενώ η προοπτική των συμμαχικών κυβερνήσεων είναι αποδεκτή σχεδόν από το ήμισυ των εκλογέων.³ Το «αντικομματικό σύνδρομο» συμβαδίζει με την κάμψη των κομματικών ταυτίσεων και της συμμετοχής στους παραδοσιακούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, τη γνώριμη απαξίωση της πολιτικής και των πολιτικών, την αποδοκιμασία των κομμάτων διακυβέρνησης, την ιδεολογική νομιμοποίηση των αντιεκλογικών πρακτικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1/3 των ερωτηθέντων, σε προεκλογική έρευνα, δέχεται ότι το λευκό και το άκυρο συνιστούν πολιτική θέση, ενώ το 28% δηλώνουν ότι έχουν σκεφθεί κάποτε να ψηφίσουν λευκό/άκυρο.⁴ Η ίδια η υποχρεωτική ψηφοφορία, σύμφωνα με τα ευρήματα των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα, αμφισβητείται από το 1/4 του εκλογικού σώματος (Πίνακας 1).

Η άμβλυνση των δεσμών εκπροσώπησης ψηφοφόρων/κομμάτων και η αποστασιοποίηση του εκλογικού σώματος υποδηλώνονται χα-

1. Σύμφωνα με μια πανελλαδική δημοσκόπηση, το 50,6% των ερωτηθέντων διαφωνούσε με την πρόωγη προκήρυξη των εκλογών, έναντι 35,2% που συμφωνούσε (Έρευνα του Ινστιτούτου Ερευνών V-P.R.C για την εφημερίδα *Τα Νέα*, με χρήση κάλπης, 31.8-6.9.96, Δείγμα: 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω).

2. Σε πανελλαδική έρευνα που διεξήχθη από το ίδιο Ινστιτούτο, το Μάρτιο του 1996, σε δείγμα 1.139 ατόμων, η διάσπαση των μεγάλων κομμάτων θεωρείται θετική εξέλιξη για τον τόπο από το 32,8%, αρνητική από το 51,4%, ενώ το 11,1% απάντα «ούτε θετική/ούτε αρνητική» και 4,7% δεν εκφέρει γνώμη.

3. Υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας τάσσεται, συνολικά, το 44,9% της κοινής γνώμης, ενώ υπέρ της αυτοδυναμίας το 52,2% (στο ίδιο).

4. Συγκεκριμένα: το 31,2% των ερωτηθέντων συμφωνεί με την άποψη ότι «το λευκό και το άκυρο συνιστούν πολιτική στάση», ενώ το 27,8% «έχει σκεφθεί κάποτε να ψηφίσει λευκό ή άκυρο στις εκλογές» (στο ίδιο).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Υπέρ ή κατά της υποχρεωτικής ψηφοφορίας στις εκλογές;
(Σύνθεση κατά κόμμα προτίμησης)

Ψηφοφόροι	Υπέρ	Κατά	ΔΓ/ΔΑ
ΠΑΣΟΚ	75,1	21,3	3,6
Ν.Δ.	71,7	25,1	3,3
ΠΟΛΑΝ	61,3	34,6	4,1
ΚΚΕ	67,4	27,8	4,8
ΣΥΝ	58,2	38,9	3,0
ΔΗΚΚΙ	54,9	40,2	4,9
Άλλο κόμμα	45,3	49,6	5,1
Άκυρο/Λευκό	51,6	44,1	4,3
ΣΥΝΟΛΟ	70,0	26,0	4,1

Πηγή: Ινστιτούτο V-P.R.C., Exit Poll EPT, 22.9.96, Δείγμα: 10.489 άτομα, 18 ετών και άνω.

ρακτηριστικά με το φαινόμενο της αρνητικής ψήφου: Όπως προκύπτει από τη δημοσκοπήση εξόδου, οι 4 στους 10 ψηφοφόρους (το 41,3%) επέλεξαν το κόμμα τους ως το «λιγότερο κακό» και όχι επειδή «είναι το καλύτερο». Το ποσοστό αυτό κυμαίνεται σε παρόμοια επίπεδα (περίπου 40%) στους ψηφοφόρους των δύο μεγάλων κομμάτων, αλλά υπερβαίνει το 60% στην περίπτωση των ψηφοφόρων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ήψισαν το καλύτερο κόμμα ή το λιγότερο κακό;

Ψηφοφόροι	Το καλύτερο	Το λιγότερο κακό	ΔΓ/ΔΑ
ΠΑΣΟΚ	58,2	39,1	2,7
Ν.Δ.	57,7	38,9	3,4
ΠΟΛΑΝ	31,4	65,1	3,5
ΚΚΕ	65,1	31,6	3,4
ΣΥΝ	32,3	62,3	5,5
ΔΗΚΚΙ	34,5	59,3	6,2
Άλλο κόμμα	24,4	56,4	19,2
Άκυρο/Λευκό	23,5	45,1	31,5
ΣΥΝΟΛΟ	54,0	41,3	4,7

Πηγή: Ινστιτούτο V-P.R.C., Exit Poll EPT, 22.9.96, Δείγμα: 10.489 άτομα, 18 ετών και άνω.

των μικρών κομμάτων (Πίνακας 2). *Η αρνητική ψήφος είναι ψήφος υπό αίρεση, ψήφος χωρίς το στοιχείο της συναίνεσης. Σε τελική ανάλυση, είναι ψήφος πολιτικής αποδοκιμασίας των κομμάτων διακυβέρνησης.*

Αυτές οι διαπιστώσεις δε μειώνουν, βεβαίως, την πολιτική σημασία και τις επιπτώσεις του εκλογικού αποτελέσματος της 22ας Σεπτεμβρίου. Ως προς την πλευρά του *κομματικού ανταγωνισμού*, η κρίση στρατηγικής και φυσιογνωμίας που εκδηλώθηκε, καθώς και η ρευστότητα στην οποία εισήλθε η συντηρητική παράταξη, φαίνεται να δικαιώνουν την επιλογή της πρόωρης προσφυγής στις κάλπες, τουλάχιστον σε βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο επίπεδο· ερμηνεύουν, ωστόσο, τη *γραμμική συνέχεια* που υφίσταται μεταξύ προεκλογικής και μετεκλογικής περιόδου, ως προς τα γενικά πολιτικά-ιδεολογικά χαρακτηριστικά της συγκυρίας: Στις μετεκλογικές μετρήσεις, η *κυβερνητική δημοτικότητα* επιστρέφει στα εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα που βρισκόταν και προεκλογικά. Γεγονός που υπενθυμίζει, ότι η γνωστή στο παρελθόν μετεκλογική περίοδος χάριτος έχει πλέον μηδενισθεί.

3. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η τελευταία φάση της προεκλογικής αναμέτρησης *δεν τροποποίησε ριζικά* τις γενικές τάσεις του εκλογικού σώματος, που αποτύπωναν οι δημοσιευμένες δημοσκοπήσεις της προηγούμενης περιόδου, αλλά και της τελευταίας διετίας. Η κάμψη του δικομματισμού, η ουσιαστική ισοδυναμία των μεγάλων κομμάτων, η ανάδυση των μικρών κομμάτων, η ρευστότητα της ψήφου αποτελούν, ως ευρήματα, *σημεία σύγκλισης* των προεκλογικών δημοσκοπήσεων της τελευταίας διετίας. Η δυναμική της προεκλογικής περιόδου θα αποβεί υπέρ του ΠΑΣΟΚ, για τους εξής λόγους: (α) Η ανάδειξη του Κ. Σημίτη στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, η θετική και –επικοινωνιακά– πρωτοφανής επίδραση του Συνεδρίου του κόμματος, αλλά και η συναισθηματική φόρτιση από το θάνατο του Α. Παπανδρέου, ανέτρεψαν το δυσμενές κλίμα που είχε δημιουργηθεί εις βάρος του κυβερνώντος κόμματος, από το καλοκαίρι του 1995, ενώ η δημοτικότητα του πρωθυπουργού εκτινάχθηκε στα ύψη. (β) Ως προς το δίλημμα της διακυβέρνησης, που αποτελεί, αντικειμενικά, το διακύβευμα κάθε βουλευτικής αναμέτρησης, η δεδομένη *ποιοτική υπερο-*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Ικανότητες διακυβέρνησης
(«Ποιο κόμμα είναι καλύτερο να αντιμετωπίσει
τα προβλήματα της χώρας»)*

	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΑΝΕΝΑ
Την πορεία της χώρας στην Ευρώπη	37,8	27,9	23,6
Την Παιδεία	39,5	25,0	26,0
Τις ελληνοτουρκικές σχέσεις	32,1	28,4	29,0
Την υγεία	42,0	20,7	27,9
Την ανεργία και τη φτώχεια	29,0	21,6	42,5
Το περιβάλλον	30,7	20,7	35,2
Την άμυνα της χώρας	31,4	30,1	24,2
Τα αγροτικά προβλήματα	33,5	25,5	31,9
Τα προβλήματα της νεολαίας	30,2	21,4	37,7
Τα προβλήματα των μικρομεσαίων	30,2	24,8	36,2

Πηγή: Ινστιτούτο V-P.R.C., *Πανελλαδική έρευνα με χρήση κάλπης*, 31.8-6.9.96,
Δείγμα: 1624 άτομα, 18 ετών και άνω.

χή του ΠΑΣΟΚ απέναντι στη Ν.Δ. ενισχύθηκε. Σε όλους τους τομείς της διακυβέρνησης, το ΠΑΣΟΚ θεωρήθηκε καλύτερο από τη Ν.Δ. (Πίνακας 3): αντιθέτως, μια νέα τετραετία της Ν.Δ. θεωρήθηκε χειρότερη επιλογή, από ό,τι μια νέα τετραετία του ΠΑΣΟΚ.⁵ (γ) Το ΠΑΣΟΚ ενισχύθηκε, επίσης, από την *τάση προσωποποίησης της πολιτικής*. Η αποχώρηση των χαρισματικών ηγετών από την ενεργό πολιτική στην Ελλάδα, έχει ως αποτέλεσμα να τείνει να υποτιμηθεί ο ρόλος των προσώπων στη σύγχρονη πολιτική. Εντούτοις, λόγω της κρίσης των μαζικών κομμάτων, της ιδεολογικής τους σύγκλισης αλλά και της τηλεοπτικοποίησης της πολιτικής, η *σημασία των πολιτικών προσώπων, και ιδίως του πολιτικού αρχηγού, ενισχύεται*. Η πολιτική προσωποποιείται όλο και περισσότερο. Και, σε αυτό το επίπεδο των προσώπων, η σύγκριση Σημίτη/Έβερτ υπήρξε καταλυτική.⁶ Η

5. Μια νέα 4ετία του ΠΑΣΟΚ, υπό τον κ. Σημίτη, θεωρήθηκε «*χειρότερη επιλογή για τον τόπο*» από το 22,5% της κοινής γνώμης, ενώ μια νέα 4ετία της Ν.Δ., υπό τον κ. Έβερτ, από το 35,1%. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ίδια έρευνα το 34,5% των ερωτηθέντων θεωρεί εξίσου αρνητικές και τις δύο επιλογές (στο ίδιο).

6. Ο κ. Σημίτης θεωρήθηκε από την κοινή γνώμη «*κατάλληλότερος πολιτικός για τη χώρα*» σε ποσοστό 50,7%, ενώ ο κ. Έβερτ σε ποσοστό μόλις 27,2% (το 22,1% των ερωτηθέντων δε θεωρούσε κατάλληλο «*κανέναν από τους δύο*», στο ίδιο).

προεκλογική τακτική της Ν.Δ., που μετέθετε τον ανταγωνισμό στο πεδίο της προσωπικής αντιπαράθεσης, λειτούργησε μάλλον αρνητικά για την ίδια.

Ως αποτέλεσμα των προηγούμενων διεργασιών, εδραιώθηκε στη συνείδηση της κοινής γνώμης «*παράσταση*» εκλογικής νίκης του ΠΑΣΟΚ. Η πεποίθηση ότι το ΠΑΣΟΚ θα κερδίσει τις εκλογές, έστω με μικρή διαφορά (άποψη αποδεκτή από το 42% των ερωτηθέντων⁷), λειτούργησε στην απαρχή της προεκλογικής περιόδου εφησυχαστικά για μερίδα του εκλογικού σώματος. Η αλλαγή της εκλογικής τακτικής του ΠΑΣΟΚ θα οδηγήσει σε συμπίεση της αρχικής επιρροής του ΔΗΚΚΙ. Αντιθέτως, η εκλογική απήχηση του ΣΥΝ επέδειξε εντυπωσιακή σταθερότητα, ενώ, για διαφορετικούς λόγους, η δυναμική της προεκλογικής περιόδου οδηγεί σε κάμψη και την εκλογική επιρροή της ΠΟΛΑΝ. Η τελευταία υφίσταται διαρροές προς όλους τους πολιτικούς χώρους.

4. ΟΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗΣ

Πρώτον: Η επικοινωνιακή στρατηγική των δύο μεγάλων κομμάτων κατάφερε να ανεβάσει τα ποσοστά *συνοχής* των ψηφοφόρων τους, πλην όμως, όχι στα αναμενόμενα επίπεδα (Πίνακας 4). Η προσπάθεια κλιμάκωσης της αντιπαράθεσης λειτούργησε περιορισμένα και μάλλον απωθητικά για τους αποστασιοποιημένους και αναποφασιστούς ψηφοφόρους. Με βάση τα δεδομένα των εμπειρικών ερευνών, εκτιμάται ότι το ποσοστό των *αναποφασιστων* ψηφοφόρων που επέστρεψαν στα δύο μεγάλα κόμματα δεν υπερέβη, τελικώς, το 60-65% της «*αδιευκρίνιστης*» ψήφου, που καταγράφηκε στις μετρήσεις. Το υπόλοιπο 40% κινήθηκε είτε προς τα μικρά κόμματα, που εμφανίσθηκαν περισσότερο δυναμικά αυτή τη φορά (ΔΗΚΚΙ, ΣΥΝ), είτε επέμεινε στις επιλογές του λευκού και του άκυρου.

Δεύτερον: Η εμφάνιση ενός και στην πραγματικότητα δύο νέων κομματικών σχηματισμών (ΔΗΚΚΙ, Συνασπισμός) έχει ως αποτέλεσμα τη *σχετική καθίζηση της αθροιστικής επιρροής των δύο κομμάτων διακυβέρνησης*. Το εκλογικό τοπίο τείνει, όντως, περισσότερο προς ευρωεκλογές («*εκλογές β' τάξεως*»), παρά προς βουλευτικές. Για πρώτη φορά, μετά τις μεταβατικές εκλογές του 1977, το ποσοστό του *δικομματισμού* σε βουλευτικές εκλογές συγκρατήθηκε

7. Στο ίδιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Τι ψήφισαν οι ψηφοφόροι του 1993

Σημερινοί ψηφοφόροι	Ψηφοφόροι 1993						Άλλο Νέοι Ψηφο- φόροι
	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΠΟΛΑΝ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΑΛΛΟ	
Βάση	4.122	3.552	410	391	233	115	459
ΠΑΣΟΚ	84,3	3,4	13,9	3,8	14,2	12,2	38,8
Ν.Δ.	3,1	90,4	23,2	1,5	2,6	9,6	32,2
ΠΟΛΑΝ	0,8	1,7	41,7	0,3	1,3	3,5	4,6
ΚΚΕ	0,8	0,3	2,9	88,7	1,3	4,3	3,9
ΣΥΝ	2,5	1,3	6,1	2,8	74,7	8,7	4,4
ΔΗΚΚΙ	6,1	1,0	6,6	1,3	3,0	2,6	3,5
ΑΛΛΟ	1,1	0,8	3,2	0,5	2,1	55,7	6,5
Λευκό/Άκυρο	0,6	0,5	1,2	0,8	0,9	1,7	2,2
Δεν απαντώ	0,8	0,6	1,2	0,3	-	1,7	3,9
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ινστιτούτο V-P.R.C., Exit Poll EPT, 22.9.96, Δείγμα: 10.489 άτομα, 18 ετών και άνω.

σε επίπεδα χαμηλότερα από 80% (79,6%). Το ποσοστό αυτό ταυτίζεται μόνο με το αντίστοιχο των νομαρχιακών εκλογών του '94 και των ευρωεκλογών του '84.⁸ Ανεξάρτητα από τις συγκυριακές διακυμάνσεις ή το συνολικό του μέγεθος, το φαινόμενο των μικρών κομμάτων (επισήμων και ανεπίσημων) αποτελεί πλέον δομικό στοιχείο του κοινοπολιτικού συστήματος, ενώ, ταυτόχρονα, εγγράφεται και η τάση κατακερματισμού του.

Τρίτον: Το ποσοστό των άκυρων/λευκών σε αυτή την αναμέτρηση (2,85%) είναι το υψηλότερο που έχει παρατηρηθεί σε βουλευτική αναμέτρηση μεταπολιτευτικά. Η επιλογή του λευκού/άκυρου, εκτός από την ιδεολογική της νομιμοποίηση (βλ. πιο πάνω), αποτελεί, σε σταθερή βάση πλέον, ισοδύναμη –προς την επιλογή κόμματος– πολιτική προτίμηση. Σύμφωνα με τη δημοσκοπήση εξόδου, το 45,9% των ψηφοφόρων, που είχαν επιλέξει Α/Λ στις εκλογές του 1993 (σχεδόν ο 1 στους δύο ψηφοφόρους), ξαναψήφισε Α/Λ και σε αυτές τις εκλογές.

8. Στις ευρωεκλογές του '84, 79,68% και στις νομαρχιακές του '94, 79,29%. Χαμηλότερα ποσοστά σημειώνονται στις ευρωεκλογές του '81: 71,46%, στις ευρωεκλογές του '89: 76,37% και στις ευρωεκλογές του '94: 70,3% (το χαμηλότερο μετά το 1977).

Τέταρτον: Η διαφορά πρώτου/δεύτερου κόμματος, που, ως γνωστόν, αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα του εκλογικού ανταγωνισμού, παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια του προηγούμενου 15μηνου οριακή, για να προσεγγίσει, τελικώς, το 3,37%. Πρόκειται για τη χαμηλότερη διαφορά που έχει παρατηρηθεί μεταπολιτευτικά, όχι μόνο σε βουλευτική αναμέτρηση αλλά και σε ευρωεκλογές.⁹

Πέμπτον: Το ποσοστό που συγκεντρώνει το πρώτο κόμμα, 41,49%, είναι και αυτό εντυπωσιακό. Παρόμοια εκλογική επίδοση έχει εμφανισθεί μεταδικτατορικά πάλι μόνον το 1977, όταν η Ν.Δ., λόγω της εμφάνισης της Εθνικής Παράταξης, είχε συγκεντρώσει ποσοστό 41,8% (και 171 έδρες, εξαιτίας της ενισχυμένης αναλογικής).¹⁰ Επομένως, η *εκλογική και κοινωνική νομιμοποίηση* του κόμματος που εκλήθη να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας είναι εξαιρετική, και σε σύγκριση με την παράδοση του μεταπολιτευτικού κοιμματικού συστήματος, *περιορισμένη και μερική*.

5. Η ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ

Το εκλογικό αποτέλεσμα καταγράφει μια *αυξανόμενη κινητικότητα μεταξύ των πολιτικών χώρων* (βλ. Πίνακες 4-5). Σε μεγάλο βαθμό, η κινητικότητα αυτή, που περιγράφεται συχνά και ως «*ρευστότητα της ψήφου*», είναι αντικειμενικό αποτέλεσμα της εμφάνισης του ΔΗΚΚΙ και της δυναμικής που ανέπτυξε ο Συνασπισμός. Εντούτοις, η πολλαπλότητα των μετατοπίσεων –*σε αυτήν την έκταση*– *καταγράφεται για πρώτη φορά σε εκλογική αναμέτρηση βουλευτικών εκλογών*. Σύμφωνα με τα ευρήματα της δημοσκοπήσης εξόδου της ΕΡΤ, *ο ένας στους πέντε πολίτες* (αθροιστικά 21,3%) αποφάσισε τι θα ψηφίσει τις τελευταίες μέρες, ή την τελευταία στιγμή.¹¹ Το με-

9. Η «ψαλίδα» ΠΑΣΟΚ/Ν.Δ. κυμαίνεται από το 1981 ως εξής: 1981: 12,2%, 1985: 5,0%, 1989Ι: -5,2%, 1989Ν: -4,5%, 1990: -8,3%, 1993: 7,6%, 1996: 3,4%.

10. Η νέα Βουλή υποκρίπτει και άλλη μια ομοιότητα με εκείνην του 1977: είναι, στη μεταπολίτευση, η δεύτερη πολυκομματική.

11. Το 7,4% των ψηφοφόρων πήρε την οριστική του απόφαση για το τι θα ψηφίσει «λίγες μέρες πριν» τις εκλογές, και το 13,9%, κυριολεκτικά την «τελευταία στιγμή». Τα σχετικά στοιχεία προέρχονται από τη *δημοσκόπηση εξόδου* (exit poll) που πραγματοποίησε το *Ινστιτούτο Ερευνών V-P.R.C.* (Βλ. σχετικά, *δημοσκόπηση έξω από τα εκλογικά τμήματα για λογαριασμό της ΕΡΤ*, 22.9.96, δείγμα 10.489 εκλογείς). Επίσης, *Καθημερινή*, 29.9.96.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Προέλευση των σημερινών ψηφοφόρων των κομμάτων
Σύνθεση % κατά κόμμα

Σημε- ρινοί ψηφ/ροι	Ψηφοφόροι 1993								ΣΥΝΟΛΟ ψηφ/ροι
	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΠΟΛΑΝ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΑΛΛΟ	Νέοι	ΛΟΙΠΑ	
Βάση	4.122	3.552	410	391	233	115	459	1.207	10.489
ΠΑΣΟΚ	84,4	2,9	1,4	0,4	0,8	0,3	4,3	5,5	100,0
Ν.Δ.	3,4	84,5	2,5	0,2	0,2	0,3	3,9	5,0	100,0
ΠΟΛΑΝ	10,1	18,6	53,9	0,3	0,9	1,3	6,6	8,3	100,0
ΚΚΕ	7,1	2,3	2,5	72,7	0,6	1,0	3,8	10,0	100,0
ΣΥΝ	22,9	10,6	5,7	2,5	39,4	2,3	4,5	12,1	100,0
ΔΗΚΚΙ	65,3	9,6	7,0	1,3	1,8	0,8	4,1	10,1	100,0

Πηγή: Ινστ. v-P.R.C., *Exit Poll EPT*, 22.9.96, Δείγμα: 10.489 άτομα, 18 ετών και άνω.

ρίδιο των «κυμαινόμενων» ψηφοφόρων, όπως είναι αναμενόμενο, αυξάνει μεταξύ των ψηφοφόρων των μικρών κομμάτων.¹²

Η «ποικιλία» των μετατοπίσεων, όμως, δεν πρέπει να συσκοτίσει το γεγονός ότι το κύριο ρεύμα που κατέγραψε η κάλπη εντοπίζεται στις διαρροές του ΠΑΣΟΚ προς το ΔΗΚΚΙ. Από το 10% των ψηφοφόρων του 1993, στην αρχή της προεκλογικής περιόδου, περιορίστηκαν, τελικώς, στο 6% περίπου. Σε αυτήν τη μετατόπιση ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ οφείλει το ΔΗΚΚΙ 2,6 εκατοστιαίες μονάδες, ή 65% της δύναμής του (Πίνακας 5). Πρόκειται, επομένως, για την απαρχή της πρώτης, στο χώρο του ΠΑΣΟΚ, μαζικής εκλογικής «διάσπασης», που μέλλει να αποδειχθεί αν θα είναι προσωρινή ή μονιμότερη. Το βέβαιον είναι ότι διακρίνεται από σαφή πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά (Πίνακας 12) και, αν και νεοπαγές κόμμα, από υψηλό βαθμό κομματικής ταύτισης των ψηφοφόρων του.¹³ Η επιρροή του ΔΗΚΚΙ είναι μεγαλύτερη στην ηλικιακή ομάδα 30-44 ετών (5,1% - Πίνακας 6), που αποτελεί την καλύτερη και για το κυβερνών κόμμα. Πρόκειται για τον στενό «πυρήνα» της μεταπολιτευτικής εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ.

12. Μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ ανέρχεται σε ποσοστό 11,9%, των ψηφοφόρων της Ν.Δ. σε 10,1%, του ΚΚΕ 10,5%, ενώ μεταξύ των ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ σε 24,3%, του ΣΥΝ σε 22,4% και του ΔΗΚΚΙ σε 28,4% (Τα Νέα, ό.π.).

13. Σε προεκλογική έρευνα, το ποσοστό των ψηφοφόρων του κόμματος που αισθάνεται «πολύ κοντά» σε αυτό ανέρχεται σε 40% (στο ίδιο).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Η κοινωνική δομή της ψήφου

Βάση	Σημερινοί ψηφοφόροι					
	ΠΑΣΟΚ 4.118	Ν.Δ. 3.705	ΠΟΛΑΝ 323	ΚΚΕ 483	ΣΥΝ 491	ΔΗΚΚΙ 418
ΦΥΛΟ						
Άνδρες	42,0	37,4	3,4	5,4	4,1	4,7
Γυναίκες	42,2	40,3	3,2	4,3	4,9	3,2
ΗΛΙΚΙΑ						
18-29	41,2	37,1	4,5	3,2	5,0	3,9
30-44	45,0	31,4	3,8	5,2	6,9	5,1
45-59	42,5	41,1	2,5	5,2	3,6	4,1
60 και άνω	39,6	46,4	2,2	5,9	2,3	2,7
ΜΟΡΦΩΣΗ						
Μέχρι και Δημοτικό	46,3	38,1	2,6	5,9	2,2	3,7
Μέχρι και Λύκειο	41,1	39,5	3,3	4,7	4,0	4,6
ΑΕΙ/ΤΕΙ	38,1	39,0	4,2	3,7	8,5	3,2
Μ.Ο. EXIT POLL	42,1	38,9	3,3	4,9	4,5	4,0

Πηγή: Ινστιτούτο V-P.R.C., *Exit Poll EPT*, 22.9.96, Δείγμα: 10.489 άτομα, 18 ετών και άνω.

6. ΤΟ «ΣΧΙΣΜΑ» ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ

Βασική διαπίστωση από την ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος είναι η αναβάθμιση της σημασίας που κατέχει η ηλικία για τον προσδιορισμό των κομματικών προτιμήσεων. Ένα από τα πλέον δυναμικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ που ανέδειξε το εκλογικό αποτέλεσμα, είναι η καθαρή υπεροχή του έναντι της Ν.Δ. στις νεότερες και δυναμικότερες ηλικίες, τόσο στην ηλικιακή ομάδα 18-29 ετών (μεγαλύτερη στην επαρχία) όσο και, κυρίως, στην ομάδα 30-44 ετών, η μόνη όπου, με βάση τα δεδομένα του exit-poll, το ΠΑΣΟΚ προσεγγίζει το 45% και, από την άλλη, η Ν.Δ. εμφανίζει καθίζηση συγκεντρώνοντας το χαμηλότερό της ποσοστό, 31% (Πίνακας 6). (Στην πρώτη κατηγορία, η διαφορά υπέρ του ΠΑΣΟΚ είναι της τάξης του 4,1%, ενώ στη δεύτερη 13,6%.) Η πολιτική σημασία της παρατήρησης είναι προφανής: η Ν.Δ., αν και κόμμα της αντιπολίτευσης, έχασε τη νεολαία (ηλικίες 18-29), με ε-

ξαίρεση το Π.Σ. Πρωτεύουσας, όπου η επιρροή της υπερβαίνει την αντίστοιχη του ΠΑΣΟΚ. Αντιστρόφως, η μόνη ηλικιακή κατηγορία στην οποία η Ν.Δ. συγκεντρώνει ποσοστό υψηλότερο του ΠΑΣΟΚ, 46%, είναι οι ψηφοφόροι άνω των 60 ετών (Πίνακας 6).

7. ΟΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Η εκλογική αναμέτρηση της 22ας Σεπτεμβρίου εκρίθη σε μεγάλο βαθμό στην ύπαιθρο. Τελικώς, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να ανακόψει, σχετικά, το εντονότατο ρεύμα της αγροτικής δυσαρέσκειας που κατέγραφαν οι προεκλογικές δημοσκοπήσεις και το οποίο εφαινότο να εισπράττει το ΔΗΚΚΙ, και ως ένα βαθμό η Ν.Δ. Η πτώση του ΠΑΣΟΚ στις αγροτικές περιοχές, μεταξύ 1993-1996 ανήλθε σε 4,9%, ενώ στις αστικές περιοχές υπήρξε μεγαλύτερη κατά μια εκατοστιαία μονάδα, 5,8% (Πίνακας 8). Αντιθέτως, στην ύπαιθρο η Ν.Δ. παρέμεινε σταθερή (40,6%, έναντι 40,8% το 1993). Η διαφορά ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. περιορίστηκε στις μεν αστικές περιοχές, από 8,5% το 1993, σε 4,6%, στις δε αγροτικές περιοχές, από 7,4% το 1993, μόλις σε 2,7%.

Η σχετική συγκράτηση του ΠΑΣΟΚ στην ύπαιθρο δεν επέτρεψε στο ΔΗΚΚΙ να καταγραφεί και ως κόμμα της αγροτικής δυσαρέσκειας. Σε αντίθεση με την υπεροχή στις αγροτικές περιοχές που

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

*Βουλευτικές εκλογές 1996:
Η επιρροή των κομμάτων κατά αστικότητα*

	Αστικές	Περιοχές Ημιαστικές	Αγροτικές	Διαφορά* Αστικών/ Αγροτικών
ΠΑΣΟΚ	39,9	41,6	43,3	-3,4 (-2,5)
Ν.Δ.	35,3	40,2	40,6	-5,3 (-3,6)
ΚΚΕ	6,8	4,9	4,5	2,3 (2,0)
ΣΥΝ	7,1	4,1	3,3	3,8 (2,7)
ΔΗΚΚΙ	5,1	4,1	3,8	1,3 -
ΠΟΛΑΝ	2,8	3,3	3,0	-0,2 (1,8)

* Σε παρένθεση το αντίστοιχο ποσοστό του 1993.

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Μεταβολές στην επιρροή των κομμάτων κατά αστικότητα
1993-1996

	Αστικές	Περιοχές Ημιαστικές	Αγροτικές
ΠΑΣΟΚ	-5,8	-5,0	-4,9
Ν.Δ.	-1,9	-0,9	-0,2
ΚΚΕ	1,2	1,0	0,9
ΣΥΝ	2,7	1,9	1,6
ΠΟΛΑΝ	-3,0	-1,3	-1,0

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

εμφάνιζε στις προεκλογικές μετρήσεις, το ΔΗΚΚΙ απέσπασε στις εκλογές ποσοστό 5,1% στις αστικές περιοχές, έναντι 3,8% στις αγροτικές (Πίνακας 7). Είναι εντυπωσιακό ότι ενώ η συνοχή του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα περιορίστηκε στο 81,4%, στις ημιαστικές περιοχές ανήλθε σε 85% και στις αγροτικές περιοχές σε 86,8%.¹⁴ Ας σημειωθεί ότι η συνολική συνοχή του κόμματος, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, ανήλθε σε 84,3%, ενώ στην αρχή της προεκλογικής περιόδου ανήρχετο μόλις στο 70% των ψηφοφόρων του 1993.¹⁵ Η προεκλογική στρατηγική της Ν.Δ. δεν πέτυχε να συσπειρώσει τον αγροτικό πληθυσμό, είχε, εντούτοις, ως αποτέλεσμα τη διατήρηση της επιρροής του κόμματος στις αγροτικές περιοχές, στα επίπεδα του 1993, με ελάχιστες απώλειες, της τάξης του -0,2% (Πίνακας 7-8). Οι τάσεις συγκράτησης που επέδειξαν τα δύο μεγάλα κόμματα στην ύπαιθρο, σε αντίθεση με τις πόλεις, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το ποσοστό του δικομματισμού διατηρήθηκε στην ύπαιθρο στο 83,9%, ενώ στα αστικά κέντρα συρρικνώθηκε στο 75,2% (εθνικό ποσοστό: 79,6%). Η δυσαρέσκεια των εκλογέων, που εκδηλώθηκε εντονότερα στα μεγάλα αστικά κέντρα, είχε ως συνέπεια να ανοίξει και στα δύο κόμματα η «ψαλίδα» αγροτικών/αστικών περιοχών: 3,4% στο ΠΑΣΟΚ, έναντι 2,5% το 1993 και 5,3%, έναντι 3,6% το 1993 στη Ν.Δ. (Πίνακας 7).

14. ΕΡΤ, ό.π. Επίσης, *Καθημερινή*, 29.9.96.

15. *Τα Νέα*, ό.π.

8. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ «ΛΑΪΚΗ ΔΕΞΙΑ»;

Μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων υφίσταται πράγματι *ισοζύγιο διαρροών/κερδών*. Το ΠΑΣΟΚ εισπράττει από τη Ν.Δ. 1,2 εκατοστιαίες μονάδες (περίπου 81.000 ψήφους), αλλά και χάνει 1,3 εκατοστιαίες μονάδες (περίπου 88.000 ψήφους). Αυτή η ισοδυναμία, εντούτοις, υποκρύπτει μια *εντονότατη κοινωνική διαφοροποίηση*. Η *συρρίκνωση της Ν.Δ., σε σύγκριση με το ποσοστό του 1993, προέρχεται, κυρίως, από τα ανώτερα και τα μεσαία στρώματα και όχι από τα λαϊκά της ερείσματα*. Αντιθέτως, τα κέρδη της Ν.Δ. από το ΠΑΣΟΚ προέρχονται, κυρίως, από τις μαζικές κατηγορίες του οικονομικά μη-ενεργού πληθυσμού (συνταξιούχοι, νοικοκυρές), των πόλεων και της υπαίθρου. Δεν είναι τυχαίο πως στην ηλικιακή ομάδα 60 ετών και άνω, το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει το χαμηλότερό του ποσοστό, 39,6%, ενώ η Ν.Δ. το υψηλότερό της, 46,4% (Πίνακας 6). Όπως αποδεικνύεται από την ανάλυση της εκλογικής γεωγραφίας του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, οι διαρροές της Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ εντοπίζονται, πρωτίστως, σε *αμιγώς αστικές περιοχές* (Κολωνάκι, Ψυχικό, Φιλοθέη κλπ.). Στις ίδιες περιοχές, το 1993, η Ν.Δ. εμφάνιζε ποσοστά της τάξης του 60-70%. Σήμερα, η επιρροή της συρρικνώνεται θεαματικά (Πίνακας 10) σε επίπεδα που *μόνο με τα αντίστοιχα του 1981* μπορούν να αντιπαραβληθούν. Με άλλους όρους, η Ν.Δ. χάνει την εκπροσώπηση μιας μερίδας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που κατείχε μέχρι σήμερα. Την εκπροσώπηση αυτή αναλαμβάνει το ΠΑΣΟΚ (Πίνακας 9) και, δευτερευόντως, ο Συνασπισμός (πίνακας 11). Αντιθέτως, η Ν.Δ. συγκρατεί *σχεδόν άθικτη*, σε σύγκριση με το 1993, την επιρροή της στις *αμιγώς εργατικές και λαϊκές περιοχές της Πρωτεύουσας* (Πίνακας 10). Από την άλλη πλευρά, αν και στην προεκλογική στρατηγική της Ν.Δ. το κενό εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων, που αφήνει η μετατόπιση του ΠΑΣΟΚ, είχε εντοπισθεί, η κάλυψή του –που θα εξασφάλιζε, βεβαίως, την εκλογική νίκη– δεν ετετεύχθη. Η Ν.Δ. απέτυχε να διεμβολίσει στον επιθυμητό βαθμό η ίδια την παραδοσιακή κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ, ή να επωφεληθεί από τις διαρροές του σε αυτούς τους χώρους. Το λάθος σε αυτή την εκτίμηση βρίσκεται, κατά πάσα πιθανότητα, στην υποτίμηση της σημασίας που διατηρούν ακόμη για τον προσδιορισμό των χώρων του κομματικού ανταγωνισμού οι ιστορικές-πολι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Η εκλογική επιρροή (%) του ΠΑΣΟΚ σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας Πρωτευούσης, 1981-1996

	1996	1993	1990	1989(N)	1989(I)	1985	1981
Α. ΑΜΙΓΩΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Κολωνάκι [α]	30,3	23,2	22,0	22,5	20,0	29,0	31,2
Εκάλη	21,1	13,7	10,9	11,0	10,4	16,4	24,8
Ψυχικό	25,7	19,0	16,0	16,9	15,4	24,0	30,3
Φιλοθέη	24,4	17,5	14,7	15,4	14,5	26,9	30,6
Β. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Κυψέλη [β]	32,7	32,5	26,1	27,0	24,8	34,0	39,5
Πατήσια [γ]	34,5	37,2	29,4	31,2	28,5	39,9	46,4
Ζωγράφου	38,1	42,7	34,2	35,8	33,4	42,9	47,6
Αργυρούπολη	42,4	49,9	40,8	42,4	39,0	49,6	54,6
Γ. ΑΜΙΓΩΣ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Περιστέρι	41,1	51,8	41,4	43,4	39,4	46,9	50,9
Αιγάλεω	41,8	52,7	42,5	44,3	40,5	48,5	52,7
Κερατσίνι	42,6	53,9	44,1	46,4	42,1	51,7	53,7
Νίκαια	40,7	52,5	42,1	44,4	39,4	48,3	48,3

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων: [α] Άγ. Διονύσιος· [β] Άγ. Ζώνη [γ] Άγ. Λουκάς.

τικές-ιδεολογικές διαιρέσεις, παρά την εμφανή τους αποδυνάμωση.

Ακριβώς αντίστροφη είναι η τάση που εμφανίζεται στην κοινωνική απήχηση του ΠΑΣΟΚ (Πίνακας 9). Το ΠΑΣΟΚ ενισχύεται σημαντικά στις αμιγώς αστικές περιοχές (συνοικίες και προάστια) της πρωτεύουσας, συρρικνώνεται ως ένα βαθμό στις αμιγώς μικροαστικές περιοχές, και συρρικνώνεται εντονότατα στις αμιγώς εργατικές και λαϊκές περιοχές. Στις περιοχές αυτές, που αποτέλεσαν, ιστορικά, προπύργιο του κόμματος, το ΠΑΣΟΚ είχε επανακτήσει, το 1993, την επιρροή της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης (στις εκλογές του 1981 και του 1985). Σήμερα, εμφανίζει δραματική κάμψη που υπερβαίνει το 10%, σε σύγκριση με το 1993 (σχεδόν το 1/4 της προηγούμενης επιρροής του). Τις απώλειες αυτές καρπώνεται πρωτευόντως το ΔΗΚΚΙ, στην εκλογική βάση του οποίου αναδεικνύονται έντονα ταξικά στοιχεία (Πίνακας 12), και δευτερευόντως η Αριστερά (Πίνακας 11). Εν κατακλείδι, οι νέες ταξικές μετατοπίσεις

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Η εκλογική επιρροή (%) της Νέας Δημοκρατίας σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας Πρωτεύουσας, 1981-1996

	1996	1993	1990	1989(N)	1989(I)	1985	1981
Α. ΑΜΙΓΩΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Κολωνάκι [α]	50,1	59,1	65,5	63,7	63,1	59,7	50,1
Εκάλη	61,2	70,9	82,1	80,7	79,2	75,6	56,8
Ψυχικό	54,0	62,7	71,1	69,4	68,6	64,3	51,3
Φιλοθέη	56,4	65,6	74,3	72,9	71,1	61,9	48,5
Β. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Κυψέλη [β]	43,6	48,8	58,3	56,4	55,0	52,1	41,2
Πατήσια [γ]	38,9	43,0	52,7	49,9	48,5	44,1	33,6
Ζωγράφου	34,4	37,8	46,3	44,5	42,7	38,8	29,6
Αργυρούπολη	29,0	31,1	40,1	37,9	36,4	31,7	23,0
Γ. ΑΜΙΓΩΣ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Περιστέρι	25,8	26,6	35,4	33,4	32,2	28,4	21,3
Αιγάλεω	26,5	26,8	35,6	33,9	32,5	28,7	21,2
Κερατσίνι	27,4	27,1	36,3	34,2	33,0	28,1	20,7
Νίκαια	25,6	25,6	33,6	31,4	30,2	25,4	19,2

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων: [α] Άγ. Διονύσιος· [β] Άγ. Ζώνη
[γ] Άγ. Λουκάς.

που συντελούνται στην εκλογική βάση των δύο μεγάλων κομμάτων (ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) αμβλύνουν, χωρίς όμως να αναιρούν, το ιστορικό παράγωγο της έντονης κοινωνικής διαφοροποίησης, το οποίο και παραμένει.

Η Αριστερά, συγκεντρώνοντας αθροιστικά το 10,7% του εκλογικού σώματος, εξήλθε ενισχυμένη από την εκλογική αναμέτρηση και η εκλογική της επιρροή επανέρχεται στα επίπεδα του 1989: (α) Το ΚΚΕ κατόρθωσε να αποκομίσει μικρά οφέλη από τη φθορά του ΠΑΣΟΚ, ενώ η αύξηση της επιρροής του κατανέμεται σχετικά ισόροπα μεταξύ αστικών κέντρων (6,8%, αύξηση 1,2%) και αγροτικών περιοχών (4,5%, αύξηση 0,9% – Πίνακες 7-8). Η ενίσχυσή του προήλθε από επανασυσπείρωση παραδοσιακών ψηφοφόρων της κομμουνιστικής Αριστεράς (νησιά Αιγαίου, Ιονίου, Θεσσαλία, λαϊκές περιοχές του Π.Σ. Πρωτεύουσας). (β) Ο *Συνασπισμός* εμφανίζεται με ιδιαίτερα διευρυμένη πολιτική και κοινωνική απήχηση, ιδίως στα αστικά κέντρα, όπου συγκέντρωσε ποσοστό 7,1%, κατα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Η εκλογική επιρροή (%) της Αριστεράς (ΚΚΕ/ΣΥΝ/ΚΚΕ εσ.) σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας Πρωτευούσης, 1981-1996

	1996	1993	1990	1989(N)	1989(I)	1985	1981
	ΣΥΝ+ ΚΚΕ	ΣΥΝ+ ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΣΥΝ	ΣΥΝ	ΚΚΕ+ ΚΚΕ εσ	ΚΚΕ+ ΚΚΕ εσ
Α. ΑΜΙΓΩΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Κολωνάκι [α]	11,30	9,48	8,11	11,01	11,30	10,00	10,29
Εκάλη	8,00	5,79	3,86	5,76	5,91	6,49	7,47
Ψυχικό	11,70	9,08	7,92	10,26	9,84	10,56	10,43
Φιλοθέη	10,90	7,54	5,99	8,58	8,52	9,94	8,76
Β. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Κυψέλη [β]	14,10	10,30	10,77	13,56	14,64	12,90	12,53
Πατήσια [γ]	15,40	11,70	13,02	15,52	17,48	15,05	15,01
Ζωγράφου	16,30	12,00	15,31	16,88	19,36	17,27	18,11
Αργυρούπολη	15,60	10,75	15,59	17,22	20,86	17,69	19,03
Γ. ΑΜΙΓΩΣ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)							
Περιστέρι	19,5	13,89	19,87	20,93	25,31	23,53	25,01
Αιγάλεω	19,3	13,53	18,77	19,80	24,10	21,85	23,56
Δραπετσώνα	19,9	14,21	19,22	20,05	24,62	22,09	25,47
Νίκαια	21,6	15,33	21,55	22,21	27,09	25,19	30,49

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων: [α] Αγ. Διονύσιος· [β] Αγ. Ζώνη· [γ] Αγ. Λουκάς.

λαμβάνοντας την τρίτη θέση (Πίνακας 7). Εξακολουθεί, έτσι, να εμφανίζει τη μεγαλύτερη θετική ψαλίδα αστικών/αγροτικών περιοχών (3,8%, έναντι 2,7% το 1993). Τα υψηλότερα ποσοστά του εμφανίζονται στις νεότερες ηλικιακές ομάδες, ιδίως των αστικών κέντρων, με ανώτερη μόρφωση. Από την πλευρά της πολιτικής προέλευσης των εκλογέων του, ο Συνασπισμός αποτελεί, στην ουσία, ένα νέο πολυσυλλεκτικό κόμμα. Μόλις οι 4 στους 10 σημερινούς ψηφοφόρους του (39,4%) προέρχονται από τον «παλιό» Συνασπισμό (Πίνακας 5). Το 23% προέρχεται από το ΠΑΣΟΚ, το 10,6% από τη Ν.Δ., το 5,7% από την ΠΟΛΑΝ, το 2,5% από το ΚΚΕ, ενώ 4,5% αποτελείται από νέους ψηφοφόρους. Ως προς την κοινωνική σύνθεση του εκλογικού του ακροατηρίου, διαφοροποιείται σημαντικά από το ΚΚΕ, εμφανίζοντας μια εξαιρετικά οριζόντια (διαταξική) διάρθρωση. Στις αμιγώς αστικές περιοχές της πρωτεύουσας σημειώνει άνοδο, σε βάρος της Ν.Δ., και η επιρροή του είναι τετρα-

πλάσια από την αντίστοιχη του ΚΚΕ. Παράλληλα, στις αμιγώς μικροαστικές και εργατικές περιοχές, η άνοδος του εξισορροπεί τη σχέση δυνάμεων που προϋπήρχε (βλ. σχετικό δείκτη στον Πίνακα 12). Σε αυτό το σημείο, ο Συνασπισμός, κατορθώνει να διευρύνει θεαματικά την ιστορική βάση της ανανεωτικής αριστεράς στη μεταπολίτευση (ΚΚΕ εσ.).

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Η εκλογική επιρροή (%) των μικρών κομμάτων σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας Πρωτεύουσας, μεταβολές 1993-1996

	ΚΚΕ		ΣΥΝ		ΚΚΕ:ΣΥΝ		ΠΟΛΑΝ		ΔΗΚΚΙ
	1993	1996	1993	1996	1993	1996	1993	1996	1996
Α. ΑΜΙΓΩΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)									
Κολωνάκι [α]	2,03	2,80	7,45	8,50	0,27	0,33	7,10	3,10	2,20
Εκάλη	1,43	1,66	4,36	6,33	0,33	0,26	8,96	4,10	1,09
Ψυχικό	2,18	2,4	6,90	9,30	0,32	0,26	8,06	3,10	1,80
Φιλοθέη	1,44	1,80	6,10	9,10	0,24	0,20	8,23	3,30	2,00
Β. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)									
Ζωγράφου	5,60	6,70	6,39	9,60	0,88	0,70	5,94	2,50	5,20
Αργυρούπολη	6,08	7,80	4,67	7,80	1,30	1,00	6,96	3,10	6,90
Γ. ΑΜΙΓΩΣ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ)									
Περιστέρι	8,89	10,8	5,00	8,70	1,78	1,24	6,09	2,40	7,30
Αιγάλεω	8,48	10,3	5,05	9,00	1,68	1,14	5,60	2,50	6,40
Δραπετσώνα	9,64	11,8	4,57	8,10	2,11	1,46	5,48	1,90	6,50
Νίκαια	10,55	13,2	4,78	8,40	2,21	1,57	5,42	2,50	6,00

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων: [α] Άγ. Διονύσιος· [β] Άγ. Ζώνη [γ] Άγ. Λουκάς.

Συνοφίζοντας, η επικράτηση του ΠΑΣΟΚ επί της Νέας Δημοκρατίας όχι μόνον επέλυσε το ζήτημα της διακυβέρνησης αλλά εδραίωσε και τη νέα φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ, υπό την ηγεμονία του Κ. Σημίτη. Είναι φανερό ότι αυτή η πλευρά της πρόσφατης εκλογικής αναμέτρησης είναι και η πρωτεύουσα. Δεν πρέπει, όμως, να οδηγήσει σε υποτίμηση της άλλης, ίσως αθέατης, διεργασίας που συντελείται αργόσυρτα αλλά σταθερά στο εκλογικό σώμα. Ο χαρακτήρας που προσέλαβε η εκλογική αναμέτρηση δεν οδήγησε σε συρρίκνωση αλλά σε διατήρηση ή και ενίσχυση των αντιεκλογικών και αντιπολιτικών διαθέσεων του εκλογικού σώματος. Αυτό το (συ-

γκυριακό) στοιχείο συνδυάζεται με μια σειρά από ιδεολογικούς μετασχηματισμούς των πολιτικών δυνάμεων, που, συνήθως, περιγράφεται ως *σύγκλιση των κομμάτων ή άρση των παραδοσιακών διαχωριστικών γραμμών*. Διεργασία που, με τη σειρά της, ενισχύει τη γενικότερη κοινωνική *τάση αποδοκιμασίας* των κομμάτων διακυβέρνησης. Η πόλωση που χαρακτήριζε ιστορικά τις εκλογικές αναμετρήσεις στην Ελλάδα υπήρξε πάντοτε πραγματική, και γι' αυτόν το λόγο η τεχνητή της αναβίωση, υπό τις σημερινές συνθήκες, δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για κανένα από τα μεγάλα κόμματα. Η *κρίση εκπροσώπησης*, που όπως επισημάνθηκε δε δείχνει να ανακόπτεται, έχει θέσει εδώ και καιρό το κομματικό σύστημα σε διαδικασία αποδόμησης/μετασχηματισμού. Η επέκταση της πολιτικής δυσαρέσκειας στο 1/5 του εκλογικού σώματος και η παρατηρούμενη –για πρώτη φορά σε παρόμοια έκταση– επικοινωνία μεταξύ όλων των πολιτικών χώρων, θέτει υπό αμφισβήτηση τον παγιωμένο χαρακτήρα του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος και τη συνοχή των ιστορικών παρατάξεων. Κατά συνέπεια, δεν είναι απίθανο να θέσει στο προσεχές μέλλον υπό αμφισβήτηση και τη γνώριμη, έως σήμερα, μορφή διακυβέρνησης.

«ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ» ΚΑΙ «ΑΝΑΠΟΦΑΣΙΣΤΟΙ»:

*Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΚΟΠΗΣΕΩΝ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ
ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ*

Οι πολιτικές έρευνες στην Ελλάδα διαθέτουν ήδη μια μακρά ιστορία και, ιδίως τα τελευταία δέκα χρόνια, έχουν αρχίσει να συγκροτούν μια αρκετά στέρεη μεθοδολογία και έχουν κατακτήσει μια συνεχώς αυξανόμενη αξιοπιστία. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώθηκε και στις πρόσφατες εκλογές, όπου το σύνολο σχεδόν των δημοσκοπήσεων της τελευταίας περιόδου, έστω και με μικρές αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις, κατέγραψε με σχετική ακρίβεια τις κυριότερες τάσεις της κοινής γνώμης. Ακριβώς όμως γι' αυτόν το λόγο, είναι απολύτως αναγκαίο ο κλάδος των πολιτικών ερευνών να επινοήσει και να δοκιμάσει νέες μεθόδους και τεχνικές κριτικού αυτοελέγχου, οι οποίες να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση της σύγχρονης πολιτικής πραγματικότητας.

Η έρευνα-panel του ΕΚΚΕ, σε συνδυασμό με τη «δημοσκόπηση έξω από τα εκλογικά τμήματα» που οργάνωσε το Mega Channel, σε συνεργασία με τις εταιρείες BVA και Opinion, προσφέρουν ορισμένα ιδιαίτερος διαφωτιστικά στοιχεία για να μελετηθεί, κάτω από μια νέα οπτική γωνία, μία από τις εγγενείς και συχνά ανυπέροβλητες δυσκολίες, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει η μεθοδολογία των πολιτικών ερευνών – δηλαδή, η διαφορά μεταξύ της πρόθεσης ψήφου και της πράξης της ψήφου.

1. Στην πρόσφατη έρευνα του ΕΚΚΕ, οι απαντήσεις που δόθηκαν στην ερώτηση για την *πρόθεση ψήφου* (την περίοδο 3-13/9) μπορούν να ελεγχθούν και να αναλυθούν με βάση τη μετεκλογική καταγραφή της *πράξης της ψήφου*. Τα σχετικά ευρήματα είναι εντυπωσιακά:

* Ο Ηλίας Νικολακόπουλος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Από τα 803 συνολικά άτομα –για τα οποία υπάρχουν απολύτως διευκρινισμένα στοιχεία σχετικά με την ψήφο και την πρόθεση ψήφου (εξαιρώντας δηλαδή όλα τα ΔΓ/ΔΑ, δεν ψήφισα κλπ. και στις δύο φάσεις της έρευνας)– μόνο για τα 617 η αρχική πρόθεση ταυτίζεται με την τελική πράξη. Με άλλα λόγια, για το 23% του δείγματος, η πράξη της ψήφου ήταν διαφορετική από την αρχική πρόθεση που καταγράφηκε δύο βδομάδες πριν από τις εκλογές.

Η μελέτη αυτής της διαπιστωνόμενης ρευστότητας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για την κατανόηση του εκλογικού αποτελέσματος και της διαδικασίας παραγωγής του. Τα 186 άτομα, που ψήφισαν διαφορετικά από την πρόθεση που διατύπωναν στις αρχές Σεπτεμβρίου, χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες – και ορισμένες υπολειμματικές υποπεριπτώσεις:

Στην πρώτη (και πιο κλασική) κατηγορία ανήκουν 56 άτομα, τα οποία είχαν ψηφίσει τον Οκτώβριο του 1993 τα δύο μεγάλα κόμματα (38 ΠΑΣΟΚ και 18 Ν.Δ.), αλλά, στις αρχές Σεπτεμβρίου, διατύπωναν πρόθεση ψήφου για διάφορα μικρά κόμματα, και τελικώς επανέκαμψαν στην παλαιά τους προτίμηση. Οι πιο συμπαγείς υπο-ομάδες σε αυτή την κατηγορία είναι:

α) Είκοσι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ το '93 (δηλαδή, περίπου το 1/20 της τότε εκλογικής του δύναμης), οι οποίοι δήλωναν στις αρχές Σεπτεμβρίου ότι θα ψηφίσουν ΔΗΚΚΙ, αλλά τελικά επανέκαμψαν στο ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται για μια πολλαπλώς διαπιστωμένη τάλαντευση, που περιορίσε τελικώς το ΔΗΚΚΙ στο 4,4%, όταν οι αρχικές προεκλογικές δημοσκοπήσεις τού απέδιδαν μια δυναμική που μπορούσε να υπερβεί το 6%. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα 53 άτομα με πρόθεση ψήφου ΔΗΚΚΙ στις αρχές Σεπτεμβρίου και διαπιστωμένη τελική ψήφο, μόνον τα 21 ψήφισαν ΔΗΚΚΙ, άλλα 21 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και 11 διασπάρθηκαν σε διάφορα κόμματα (5 Ν.Δ., 4 ΣΥΝ, 1 ΚΚΕ και 1 Άλλο). Τις απώλειες αυτές μόνον εν μέρει μπορεί να αναπληρώσει το ΔΗΚΚΙ, κυρίως από άτομα που στις προεκλογικές δημοσκοπήσεις κατατάσσονται στο χώρο της «αδιευκρίνιστης ψήφου» (10 από «Άλλο», Άκυρο/Λευκό, ΔΓ/ΔΑ).

β) Μία δεύτερη συμπαγή υπο-ομάδα αποτελούν 13 ψηφοφόροι της Ν.Δ. (το 1993), οι οποίοι δήλωναν πως θα ψηφίσουν «Άλλο» ή Άκυρο/Λευκό και επανέκαμψαν όλοι στη Ν.Δ.: γεγονός που εξηγεί, ως ένα βαθμό, γιατί η Ν.Δ. παρέμενε τόσο χαμηλά –στο επίπεδο του 31%– ως πρόθεση ψήφου στις προεκλογικές δημοσκοπήσεις και, τελικώς, κατόρθωσε να ξεπεράσει το 38%.

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία –που αριθμεί 108 άτομα, δηλαδή το 13% του δείγματος της απόλυτα διευκρινισμένης ψήφου– είναι αυτοί που διαφοροποίησαν την τελική τους επιλογή, και ως προς τη διατυπωσόμενη πρόθεση στις αρχές Σεπτεμβρίου και ως προς την προηγούμενη ψήφο τους τον Οκτώβριο του 1993. Πρόκειται για τον καθαυτό χώρο της εκλογικής ρευστότητας και διαθεσιμότητας.

Ο μεγάλος κερδισμένος από το κρίσιμο αυτό τμήμα του εκλογικού σώματος αποδείχθηκε ο ΣΥΝ, ο οποίος ψηφίστηκε από 25 άτομα αυτής της κατηγορίας (σε σύνολο 108), χωρίς μάλιστα να προκύπτει από τα υπόλοιπα στοιχεία της έρευνας ότι οι ψηφοφόροι αυτοί διέθεταν ιδιαίτερους δεσμούς με το κόμμα που τελικώς ψήφισαν. Πρόκειται, κυρίως, για πρώην ψηφοφόρους ΠΑΣΟΚ (οι 13), αλλά υπάρχουν και σημαντικές εισροές από το χώρο της Ν.Δ. (6 άτομα), καθώς και από το Άλλο (4) και την ΠΟΛΑ (2). Διαπιστώνεται επομένως ένα υπόγειο ρεύμα των τελευταίων ημερών, που ανέβασε το ΣΥΝ στο 5,1%.

2. Οι προηγούμενες παρατηρήσεις, που έγιναν με βάση την έρευνα-panel του ΕΚΚΕ, το δείγμα της οποίας δεν μπορούσε παρά να είναι αναγκαστικά περιορισμένο, αναδεικνύουν την ιδιαίτερη σημασία που έχει η διερεύνηση της εκλογικής συμπεριφοράς *όχι επί τη βάσει προθέσεων, αλλά ως αποτύπωση πράξεων*. Και στο σημείο αυτό «οι δημοσκοπήσεις έξω από τα εκλογικά τμήματα» συνιστούν αναντικατάστατη μεθοδολογική προσέγγιση.

Με βάση τα ευρήματα της αντίστοιχης έρευνας, που οργάνωσε το Mega, η τελική αποτύπωση των εκλογικών μετατοπίσεων απεικονίζεται στον Πίνακα 1.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα –στον οποίο, προφανώς, δε συμπεριλαμβάνονται οι νέοι ψηφοφόροι–, εκείνοι που ψήφισαν το ίδιο κόμμα το 1993 και το 1996 αντιπροσωπεύουν το 84% του εκλογικού σώματος, ενώ το 16% άλλαξε κομματική προτίμηση μεταξύ των δύο εκλογών. Αυτό το 16% των μετακινήθέντων ψηφοφόρων δε διαμόρφωσε, πάντως, κανένα κυρίαρχο ρεύμα, αλλά κατανεμήθηκε σε πολλά μικρά ρεύματα – δέκα επτά από τα οποία ξεπέρασαν το 0,2% του συνολικού εκλογικού σώματος.

Οι τρεις σημαντικότερες μετατοπίσεις –οι μόνες που σε απόλυτα μεγέθη ξεπέρασαν το 1,5%– ήταν:

- α) από το ΠΑΣΟΚ προς το ΔΗΚΚΙ
- β) από το ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ., και

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μετακινήσεις ψηφοφόρων (1993-1996)

1993 → Ψήφος 1996	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΠΟΛΑΝ	ΛΟΠΑ
	%	%	%	%	%	%
ΠΑΣΟΚ	83,9	3,9	5,0	14,2	15,4	(*)
Ν.Δ.	4,0	91,3	(*)	(*)	25,4	(*)
ΚΚΕ	1,3	(*)	88,5	(*)	(*)	(*)
ΣΥΝ	2,2	0,8	(*)	72,7	7,0	(*)
ΔΗΚΚΙ	7,0	0,9	(*)	(*)	5,3	(*)
ΠΟΛΑΝ	0,8	1,7	(*)	(*)	42,5	(*)
ΛΟΠΑ	0,9	0,9	(*)	(*)	(*)	50,6
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Δημοσκόπηση έξω από τα εκλογικά τμήματα, MEGA-BVA-OPINION (Δείγμα: 10.828), όπως και για όλους τους πίνακες που ακολουθούν.

Με (*) συμβολίζονται οι μετατοπίσεις που αντιπροσωπεύονται στο δείγμα με λιγότερο από 20 άτομα, δηλαδή αντιστοιχούν σε ποσοστό μικρότερο από 0,2% του συνολικού εκλογικού σώματος.

γ) από τη Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ, φτάνοντας πάντως και οι τρεις αθροιστικά μόλις το 6,7% του συνολικού εκλογικού σώματος· κάλυψαν, δηλαδή, μόνον τα 2/5 των συνολικώς μετακινήθέντων.

Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών αυτών ρευμάτων είναι η απόσταση που χωρίζει τους μετακινούμενους ψηφοφόρους από τα κόμματα που τελικώς ψήφισαν (βλ. Πίνακα 2).

Οι μετατοπιζόμενοι από το ΠΑΣΟΚ προς το ΔΗΚΚΙ αναφέρουν ως πρώτο λόγο της επιλογής τους (36,5%) την επιθυμία τους «να καταδικάσουν το κόμμα ή την παράταξη που δε συμπαθούν» (προφανώς το ΠΑΣΟΚ), και ως δεύτερο (32,5%) την επιθυμία τους «να υποστηρίξουν το πρόσωπο του αρχηγού του κόμματος». Αντίθετα, μόνον το 27,4% δηλώνουν ότι με την ψήφο τους ήθελαν να υποστηρίξουν το κόμμα που συμπαθούν· γεγονός που συνδυάζεται και με τη γενικότερη αποστασιοποίηση που εκφράζουν, αφού μόνο το 59% δηλώνει πως αισθάνεται κοντά στο ΔΗΚΚΙ.

Οι μετακινούμενοι από το ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ. αναφέρουν ως πρώτο λόγο την υποστήριξη του κόμματος που συμπαθούν (43,4%) και ως δεύτερο, την «καταδίκη» του κόμματος που δε συμπαθούν (30,7%). Παραμένουν, εντούτοις, εξαιρετικά αποστασιοποιημένοι

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μετακινούμενοι ψηφοφόροι (1993-1996)

	ΔΙΑΡΡΟΕΣ ΑΠΟ		
	Ν.Δ. προς ΠΑΣΟΚ (N=145)	ΠΑΣΟΚ προς Ν.Δ. (N=173)	ΠΑΣΟΚ προς ΔΗΚΚΙ (N=305)
Πόσο κοντά αισθάνονται στο κόμμα που ψήφισαν			
Πολύ κοντά	25,3	16,3	27,7
Κοντά	25,3	19,9	31,4
Ούτε κοντά - ούτε μακριά	32,2	39,8	31,8
Μακριά - πολύ μακριά	15,8	22,8	8,0
Για ποιο λόγο το ψήφισαν			
Για να υποστηρίξουν το πρόσωπο του αρχηγού	42,5	15,7	32,5
Για να υποστηρίξουν το κόμμα που συμπαθούν	41,1	43,4	27,4
Για να καταδικάσουν το κόμμα που δε συμπαθούν	12,3	30,7	36,5

από τη Ν.Δ., αφού μόνον το 36% δηλώνουν πως αισθάνονται «κοντά ή πολύ κοντά της», το 40% «ούτε κοντά ούτε μακριά» και το 23% «μακριά ή πολύ μακριά».

Οι μετακινούμενοι, τέλος, από τη Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ αναφέρουν ως κύριους λόγους: πρώτον, την επιθυμία τους «να υποστηρίξουν το πρόσωπο του αρχηγού» (δηλαδή το σημερινό πρωθυπουργό) (42,5%) και δεύτερον (41,5%), την επιθυμία τους να «υποστηρίξουν το κόμμα που συμπαθούν». Παρ' όλα αυτά, μόνον οι μισοί δηλώνουν πως αισθάνονται «κοντά ή πολύ κοντά» στο κόμμα που ψήφισαν, ενώ το 16% δηλώνουν πως αισθάνονται «μακριά ή πολύ μακριά».

3. Οι προηγούμενες επισημάνσεις παραπέμπουν σε ένα κρίσιμο ζήτημα, που αφορά στη σχέση *κομματικής ταύτισης και ψήφου* (βλ. Πίνακες 3 και 4). Η «δημοσκόπηση έξω από τα εκλογικά τμήματα», που οργάνωσε το Mega, περιελάμβανε τρεις ερωτήσεις που αφορούσαν, άμεσα ή έμμεσα, το ζήτημα αυτό:

– Η πρώτη αναφερόταν στην απόσταση που αισθάνεται ο ψηφοφόρος από το κόμμα που επιλέγει (δηλαδή μια σχετικώς άμεση μέτρηση της κομματικής ταύτισης).

– Η δεύτερη αναφερόταν στο χρόνο της απόφασης.

– Και η τρίτη αναφέρεται στα κριτήρια της ψήφου με τρεις επιλογές:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κομματική ταύτιση

	Πολύ κοντά	Κοντά	Σύνολο Πολύ κοντά & κοντά	Ούτε κοντά ούτε μακριά	Μακριά ή πολύ μακριά
ΣΥΝΟΛΟ	36,5	27,1	63,6	24,4	8,1
ΗΛΙΚΙΑ					
18-24 ετών	24,3	25,6	49,8	33,8	12,8
25-34 ετών	25,4	29,0	54,4	32,3	10,2
35-44 ετών	34,6	28,6	63,2	25,4	7,3
45-54 ετών	42,6	26,4	69,0	20,1	6,0
55-64 ετών	50,7	24,4	75,1	15,4	6,1
65 & άνω	49,0	26,8	75,8	13,7	5,7
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ					
Έως μερικές τάξεις					
Δημοτικού	48,4	24,2	72,5	17,2	7,8
Δημοτικό (πλήρες)	44,4	27,4	71,7	19,9	6,2
Μέση εκπαίδευση (μερική ή πλήρης)	35,9	27,6	63,5	26,0	8,8
Ανωτέρα/Ανωτάτη εκπαίδευση	31,7	28,8	60,5	28,3	9,0
ΨΗΦΟΣ 1996					
ΠΑΣΟΚ	37,6	29,3	66,9	24,1	6,4
Ν.Δ.	41,0	26,3	67,3	23,2	6,7
ΚΚΕ	43,7	25,5	69,2	20,4	7,9
ΣΥΝ	21,8	33,1	54,8	32,9	10,0
ΔΗΚΚΙ	26,7	28,9	55,6	30,1	11,3
ΠΟΛΑΝ	29,7	28,3	57,9	30,7	8,2
Λοιπά	24,2	16,8	40,9	30,5	25,5

α) επιθυμούσα, κυρίως, να υποστηρίξω το πρόσωπο του αρχηγού του κόμματος ή της παράταξης που ψήφισα·

β) επιθυμούσα να υποστηρίξω το κόμμα ή την παράταξη που συμπαθώ, και

γ) επιθυμούσα να καταδικάσω το κόμμα ή την παράταξη που δε συμπαθώ.

Συνδυάζοντας τις τρεις αυτές προσεγγίσεις, διαμορφώνεται μια γενικότερη τυπολογία του εκλογικού σώματος, η οποία απεικονίζεται στον Πίνακα 5. Ως αρνητικοί ψηφοφόροι στον πίνακα αυτόν ορίζονται όσοι στην ερώτηση για τα κριτήρια της ψήφου επέλεξαν την απάντηση: «για να καταδικάσω το κόμμα κλπ.».

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Χρόνος απόφασης

	Παραδοσιακοί ψηφοφόροι (πάντα αυτό ψηφίζω)	Ταλαντευόμενοι ψηφοφόροι (αποφάσισα εδώ και μερικούς μήνες ή εβδομάδες)	Αναποφάσιστοι ψηφοφόροι (αποφάσισα τις τελευταίες ημέρες ή σήμερα)
ΣΥΝΟΛΟ	66,0	15,7	15,4
ΗΛΙΚΙΑ			
18-24 ετών	43,0	24,8	30,3
25-34 ετών	58,5	19,6	20,3
35-44 ετών	66,0	16,1	14,2
45-54 ετών	73,3	12,3	10,4
55-64 ετών	78,8	10,4	7,6
65 & άνω	80,4	8,9	7,8
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ			
Έως μερικές τάξεις			
Δημοτικού	79,4	9,0	9,0
Δημοτικό (πλήρες)	75,0	10,8	11,4
Μέση εκπαίδευση (μερική ή πλήρης)	66,7	15,2	16,3
Ανωτέρα/Ανωτάτη εκπαίδευση	57,9	22,0	18,6
ΨΗΦΟΣ 1996			
ΠΑΣΟΚ	74,0	12,6	11,4
Ν.Δ.	75,1	12,2	10,0
ΚΚΕ	74,5	11,9	11,7
ΣΥΝ	42,0	24,3	30,5
ΔΗΚΚΙ	6,9	48,3	41,9
ΠΟΛΑΝ	33,8	35,9	25,9
Λοιπά	21,5	25,8	49,7

Από τον πίνακα 5 προκύπτει ότι το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να υπερισχύσει της Ν.Δ., εξασφαλίζοντας σημαντική απόσταση από αυτήν, στην κρίσιμη κατηγορία των κομματικά αποστασιοποιημένων ψηφοφόρων, που ταλαντεύονταν ή παρέμεναν αναποφάσιστοι μέχρι την τελευταία στιγμή. Ειδικότερα μάλιστα στον κρίσιμο χώρο των αναποφάσιστων, όπου, όπως φαίνεται στον Πίνακα 6, οι μετακινήσεις έγιναν προς κάθε κατεύθυνση, το τελικό ισοζύγιο ήταν σχετικώς ευνοϊκό για το ΠΑΣΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Κομματική ταύτιση και ψήφος
(N=9.914)

	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΔΗΚΚΙ	ΠΟΛΑΝ	Λοιποί
I. Παραδοσιακοί ψηφοφόροι (N=6.821)	45,5	42,5	6,2	3,2	0,4	1,5	
Iα. Κομματικά ταυτισμένοι (N=4.977)	46,4	42,2	6,0	3,2	0,2	1,4	
Iβ. Κομματικά αποστασιοποιημένοι (N=1.400)	47,1	41,6	5,8	3,0	0,8	0,9	
Iγ. Αρνητικοί (N=444)	26,8	50,9	9,4	3,3	2,2	4,1	
II. Ταλαντευόμενοι ψηφοφόροι (N=1.606)	33,6	29,9	4,2	8,0	13,6	6,7	
IIα. Κομματικά ταυτισμένοι (N=802)	36,1	28,2	4,1	7,5	13,8	7,7	
IIβ. Κομματικά αποστασιοποιημένοι (N=490)	40,4	31,4	3,7	8,5	8,5	5,6	
IIγ. Αρνητικοί (N=314)	16,4	31,3	6,8	8,2	21,3	5,7	
III. «Αναποφάσιστοι» ψηφοφόροι (N=1.487)	32,5	26,3	4,5	10,7	12,6	5,2	
IIIα. Κομματικά ταυτισμένοι (N=363)	35,7	22,9	6,7	9,6	14,3	4,8	
IIIβ. Κομματικά αποστασιοποιημένοι (N=639)	42,8	28,4	2,7	10,3	7,1	4,4	
IIIγ. Αρνητικοί (N=485)	17,3	22,2	5,3	12,3	20,0	7,4	15,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μετακινήσεις αναποφάσιστων 1993-1996 (N=1.510)

1993 → Ψήφος 1996	ΠΑΣΟΚ N=563 %	Ν.Δ. N=315 %	ΚΚΕ N=36 %	ΣΥΝ N=75 %	ΠΟΛΑΝ N=123 %	ΛΟΙΠΑ N=72 %	Δεν ψήφ. N=327 %
ΠΑΣΟΚ	47,0	15,1	(*)	34,4	17,8	(*)	34,9
Ν.Δ.	11,7	57,8	(*)	(*)	32,3	(*)	27,8
ΚΚΕ	4,2	(*)	43,9	(*)	(*)	(*)	(*)
ΣΥΝ	9,6	5,6	(*)	36,0	13,7	(*)	10,3
ΔΗΚΚΙ	22,0	5,0	(*)	(*)	(*)	(*)	7,2
ΠΟΛΑΝ	(*)	6,6	(*)	(*)	21,3	(*)	4,8
ΛΟΙΠΑ	3,0	6,9	(*)	(*)	(*)	45,1	11,3
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4. Οι «δημοσκοπήσεις έξω από τα εκλογικά τμήματα» προσφέρουν επίσης ανεκτίμητες πληροφορίες, λόγω του ιδιαίτερα μεγάλου δείγματος (περίπου 10.000 άτομα), για την επαγγελματική, μορφωτική και ηλικιακή δομή της ψήφου (βλ. Πίνακες 7 και 8).

Συνδυάζοντας τα τρία προηγούμενα κοινωνικο-δημογραφικά κριτήρια, μπορεί κανείς να εντοπίσει ορισμένα κρίσιμα δεδομένα που προσδιορίζουν τις εστίες δύναμης, αλλά και τους χώρους αδυναμίας κάθε κόμματος.

Το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει τα *υψηλότερα ποσοστά του* στους μισθωτούς του δημοσίου τομέα, με πτυχίο το πολύ δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αντίθετα, η κατοχή και μόνο πανεπιστημιακού διπλώματος μειώνει τη δύναμη του ΠΑΣΟΚ κατά επτά ποσοστιαίες μονάδες. Ας σημειωθεί πάντως, ότι η εικόνα αυτή της πλήρους κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ στους μισθωτούς του δημοσίου τομέα ανατρέπεται πλήρως, αν η ανάλυση περιοριστεί μόνο σε εκείνους που έχουν ηλικία άνω των 55 ετών – έχουν δηλαδή διοριστεί στο δημόσιο αρκετά πριν από τη μεταπολίτευση. Στην ηλικιακή αυτή κατηγορία και ανεξάρτητα από μορφωτικό επίπεδο, το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει μόλις το 37% και η Ν.Δ. το 53%. Αντίστοιχα υψηλά ποσοστά (περίπου 48%) διατηρεί επίσης το ΠΑΣΟΚ στα χαμηλά στρώματα του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού (οικιακά και συνταξιούχοι, με μορφωτικό επίπεδο το πολύ Δημοτικού).

Τα χαμηλότερα ποσοστά του παρουσιάζει το ΠΑΣΟΚ στους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα, με πανεπιστημιακό δίπλωμα (35%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Επαγγελματική δομή της ψήφου

Επάγγελμα	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΔΗΚΚΙ	ΠΟΛΑΝ
Οικονομικά Ενεργοί	41,6	36,4	5,6	6,1	4,4	3,3
Αγρότες	38,3	46,1	5,1	1,4	3,8	3,7
Εμποροβιοτέχνες & ανεξάρτητοι εργ.	38,5	37,9	6,6	4,9	6,4	2,9
Ελεύθεροι επαγγελματίες	36,2	38,7	5,6	9,8	2,1	3,7
Μισθωτοί δημοσίου (Δ.Ε. & Μ.Ε.)	53,7	33,1	4,1	2,7	3,0	2,5
Μισθωτοί δημοσίου (πτυχ. ΤΕΙ-ΑΕΙ)	46,1	33,4	3,0	10,5	2,9	2,4
Μισθωτοί ιδιωτικού (Δ.Ε. & Μ.Ε.)	43,2	32,3	6,9	5,3	6,0	3,7
Μισθωτοί ιδιωτικού (πτυχ. ΤΕΙ-ΑΕΙ)	35,1	37,3	5,6	10,2	3,6	3,7
Οικονομικά μη Ενεργοί	41,2	41,9	5,6	3,5	4,0	2,0
Άνεργοι	38,9	36,2	5,6	3,0	7,9	4,8
Φοιτητές	37,0	40,3	4,3	7,4	3,9	3,0
Οικιακά (το πολύ Δημοτικού)	47,0	39,7	5,1	2,0	4,2	1,5
Οικιακά (μερική Μ.Ε. & άνω, 18-44 ετών)	39,6	42,5	4,3	4,3	4,9	3,2
Οικιακά (μερική Μ.Ε. & άνω, 45+ ετών)	33,8	53,3	5,2	1,9	3,4	0,9
Συνταξιούχοι (το πολύ Δημοτικού)	49,0	33,6	9,1	2,5	3,6	1,2
Συνταξιούχοι (μερική Μ.Ε. και άνω)	36,2	47,6	5,0	3,2	4,3	2,1

– δηλαδή, δέκα ποσοστιαίες μονάδες λιγότερο από το αντίστοιχο ποσοστό του στο δημόσιο τομέα. Και στο σημείο αυτό, το μορφωτικό επίπεδο λειτουργεί καθοριστικά για τη δόμηση της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, αφού η δύναμή του στους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα, με πτυχίο το πολύ δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, φτάνει το 43%.

Ο χώρος της μισθωτής εργασίας αποτελεί χωρίς αμφιβολία το κύριο σημείο αδυναμίας για τη Ν.Δ., αφού συνολικά, σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, δεν ξεπερνά το 34%. Η αδυναμία στο χώρο αυτό είναι γενικευμένη – ανεξάρτητα από μορφωτικό επίπεδο ή τη διάκριση δημόσιου/ιδιωτικού τομέα. Η κυριότερη διαφοροποίηση που εντοπίζεται αφορά στην ηλικία των μισθωτών. Ενώ σε όλες τις άλλες ηλικιακές ομάδες η δύναμή της ξεπερνά, έστω και λίγο, το 35%, στην κρίσιμη «γενιά της μεταπολίτευσης», σήμερα 35 έως 45 ετών, πέφτει στο 27% και μάλιστα στα ανώτερα μορφωτικά στρώματα (πτυχίο ΑΕΙ/ΤΕΙ) μόλις φτάνει το 24,5%.

Σε αντιπαράθεση με το χώρο της μισθωτής εργασίας, η Ν.Δ. συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά της στα τμήματα του οικονομι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ηλικιακή δομή της ψήφου

ΗΛΙΚΙΑ	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 & άνω
Ν.Δ.	39,8	36,0	32,0	38,9	45,2	42,0
ΠΟΛΑΝ	3,4	4,5	2,9	2,1	2,4	1,1
ΣΥΝΟΛΟ Δεξιάς	43,2	40,5	34,9	41,0	47,6	43,1
ΠΑΣΟΚ	40,4	39,5	44,4	42,9	39,4	41,5
ΔΗΚΚΙ	3,4	4,9	5,0	5,0	3,5	3,3
ΣΥΝ	5,2	6,4	7,2	4,5	2,7	2,3
ΚΚΕ	3,7	4,9	6,3	5,0	5,8	8,4
ΣΥΝΟΛΟ Αριστεράς	52,7	55,7	62,9	57,4	51,4	55,5
ΛΟΙΠΑ	4,1	3,7	2,2	1,6	0,9	1,4
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

κά μη ενεργού πληθυσμού, σχετικώς μεγάλης ηλικίας, και με τουλάχιστον μεσαίο μορφωτικό επίπεδο (όπως, π.χ., νοικοκυρές με τουλάχιστον δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ηλικίας 45 ετών και άνω, όπου η Ν.Δ. φτάνει το 53,3%).

Το σχόλιο που θα μπορούσε να γίνει στο σημείο αυτό είναι ότι αν η προδικατορική ΕΡΕ μπορούσε να κυβερνήσει, έχοντας ως προνομιά εκλογικά ακροατήρια τους αγρότες, τις εύπορες νοικοκυρές και τους σχετικά υψηλοσυνταξιούχους, ωστόσο, τα ίδια αυτά στρώματα δεν παρέχουν πλέον καμία δυναμική για να κυβερνηθεί η Ελλάδα στις παραμονές του 21ου αιώνα.

Το ΚΚΕ διαθέτει την υψηλότερη επιρροή του στους χαμηλοσυνταξιούχους (9,1%), στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα χωρίς πανεπιστημιακό δίπλωμα (6,9%) και στους εμποροβιοτέχνες (6,6%). Είναι πάντως αξιοπερίεργο ότι η εκλογική βάση του ΚΚΕ είναι αυτή που παρουσιάζει τις συγκριτικά μικρότερες διακυμάνσεις, με βάση τα τρία διαθέσιμα κοινωνικο-δημογραφικά κριτήρια.

Όσον αφορά, τέλος, τον ΣΥΝ, η δομή της εκλογικής βάσης αποτελεί τον εντυπωσιακότερο ίσως συνδυασμό των τριών προαναφερθέντων κριτηρίων. Ο ΣΥΝ προσεγγίζει ή ξεπερνά το 10% σε τρεις μόνον κατηγορίες: στους μισθωτούς δημοσίου τομέα με πανεπιστημιακή εκπαίδευση (10,5%), στους μισθωτούς ιδιωτικού τομέα με πανεπιστημιακή εκπαίδευση (10,2%) και στους ελεύθερους επαγγελματίες (9,8%). Ειδικότερα μάλιστα, όσον αφορά τη λεγόμενη «γενιά της μεταπολίτευσης», που απασχολείται στις κατηγορίες αυτές, τα ποσοστά του ΣΥΝ φτάνουν σχεδόν το 15%.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Διευθυντής: Αντώνης Λιάκος

Κυκλοφορούν

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ • ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

ΦΑΛΜΕΡΑΪΕΡ

τεχνάσματα τοῦ ἀντιπάλου δέους

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

STUART WOOLF
Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ • ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ
ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

MEROSLAV HROCH
ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ
ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΟΔΟΚΛΗΡΩΣΗ

ΜΑΡΙΑ ΤΟΝΤΟΡΟΒΑ
ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΚΛΥΨΗ
ΣΤΗΝ «ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ» ΤΟΥΣ

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΪΚΟΣ, *Ο κόσμος σε διασπορά. Έθνη και Οικουμένη*,
Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, 68 σελ.

ΜΝΗΜΗ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΕΙΚΟΥ¹

Κάθε λόγος κριτικής παρουσίασης ενός βιβλίου –μιας κατατεθειμένης, με άλλα λόγια, στην αγορά, με την κλασική της λέξης έννοια, σκέψης ενός άλλου– αποτελεί πράξη αφ' εαυτής σύνθετη και επίπονη, μέσα από την οποία δεν κρίνεται τόσο ο συγγραφέας, αυτός μας έδωσε, άλλωστε, ό,τι είχε να μας δώσει με το ίδιο του το έργο, όσο ο κριτικός και τα επιχειρήματα που αρθρώνει στο διάλογό του με το συγκεκριμένο έργο. Πολύ περισσότερο ο συγκεκριμένος λόγος, ο οποίος φορτίζεται επιπρόσθετα και από όσα προηγήθηκαν σήμερα σε τούτη την αίθουσα, αλλά και από τρεις ακόμη παραμέτρους:

- Το βάρος της παρουσίας-απουσίας του συγγραφέα ανάμεσά μας.
- Το οδυνηρά επίκαιρο του θέματος που διαπραγματεύεται το μικρό αυτό βιβλίο του.
- Και τρίτο –αλλά ίσως και το πιο σημαντικό για μένα, και συγχωρέστε μου αυτή την προσωπική αναφορά– η αίσθηση του κενού που αφήνει μια βίαια σταματημένη ανθρώπινη σχέση.

Μια αίσθηση με την οποία θέλοντας και μη αναμετρείσαι σε κάθε γραμμή της τελευταίας τούτης γραφής ενός ανθρώπου όπως ο Θεόφιλος Βείκος, του οποίου το ήθος και την υφή τιμούμε σήμερα σε αυτή την εκδήλωση ζώσης μνήμης. Υφή και ήθος που επιβάλλουν σε όποιον επιχειρήσει να προσεγγίσει το έργο του, τα μετρημένα, σταράτα και σαφώς κατανοητά εκείνα λόγια, που αρμόζουν

1. Το κείμενο κριτικής παρουσίασης της μεταθάνατον αυτής έκδοσης του βιβλίου του Θεόφιλου Βείκου ανακοινώθηκε σε εκδήλωση μνήμης, που πραγματοποιήθηκε για τον πρόωρα χαμένο καθηγητή της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στην αίθουσα της ΕΣΗΕΑ από τα «Ελληνικά Γράμματα», στις 22 Νοεμβρίου 1995.

στον τρόπο, στον τόνο και εν τέλει στο λόγο αυτού του δάσκαλου της Φιλοσοφίας, αυτού του Αριστερού –με όλη την ηθική και ανθρωπιστική σημασία του όρου– δάσκαλου της Φιλοσοφίας που είδε πάντα τη δουλειά του όχι ως νεφέλωμα σκέψεων λίγο ή πολύ ατάκτως αλλά καλλιειώς ερριμένων στο χαρτί, ούτε βέβαια ως εξειδίκευση-αναζήτηση άψιλων κωδικοποιημένων εννοιών μεταξύ ομοτέχνων, ούτε «σαν παιγνίδι» μεταξύ φιλοσόφων, «γοητευτικό και τερπνό» (*Ενθυμήματα. Σπαράγματα λόγου, Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1995, σ. 63)· αλλά πάντα ως άρθρωση μιας σκέψης, μιας «φιλοσοφίας απλής που περπατά στο δρόμο και συντροφεύει τους ανθρώπους στα ζωτικά προβλήματα της καθημερινής πραγματικότητας» (Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Σεμινάριο 6 - Φιλοσοφία*, Αθήνα 1986, σ. 10) και, ταυτόχρονα, ως μορφή κοινωνικής συνείδησης και δράσης, «δύναμη που συμβάλλει στη διαδικασία αλλαγής του κόσμου» (*Προλεγόμενα στη Φιλοσοφία*, Αθήνα 1984, σ. 12).

Πρόβλημα θεμελιακό τούτης της σκέψης, όπως μας θύμιζε και ο Γιώργος Μύαρης (*Εποχή*, 9.5.95), ήταν το αίτημα για μια «αληθινά ανθρώπινη ζωή»· αίτημα που συναρτάται, για τον Βέικο, με τρία στοιχεία:

- Τη «διεύρυνση του φάσματος της ανθρώπινης ελευθερίας: όσο το δυνατό περισσότερη ελευθερία, για όσο το δυνατό περισσότερους ανθρώπους...».
- Τη «διεύρυνση του φάσματος της ανθρώπινης ειρήνης: όσο το δυνατό πιο πλέρια ειρήνη, για όσο το δυνατό περισσότερους ανθρώπους...».
- Τη «διεύρυνση του φάσματος της ανθρώπινης ευτυχίας: όσο το δυνατό λιγότερη δυστυχία και αθλιότητα, για όσο το δυνατό περισσότερους ανθρώπους...» (*Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική δικαιοσύνη, τόμ. Α', Αναξιμανδρος*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 115).

Στοιχεία που συγκροτούν το φιλοσοφικό-πολιτικό ποιο του Θ. Βέικου και που τον οδηγούν αναπόδραστα στην υποστήριξη της δημοκρατίας ως «ανοιχτού χώρου ελεύθερου διαλόγου κριτικής και ορθολογικού ελέγχου» (*Προβληματική Κοινωνικής Φιλοσοφίας*, Παν/μιο Ιωαννίνων, χ.χ., σ. 32)· αλλά και στη βαθύτερη κατανόηση του διαρκούς αγώνα ανάμεσα στη δημοκρατική νομιμότητα και τη δικτατορική εκτροπή, αυτό που ο ίδιος ονομάζει «διαλεκτική ολοκληρωτισμού και δημοκρατίας».

Διαλεκτική που βρίσκει την αντιστοιχισή της με τη διαλεκτική

ανάμεσα στο μύθο και στο λόγο, και στην οποία η στρατηγική της δημοκρατίας, «της μαχόμενης δημοκρατίας ως ανοιχτού και δυναμικού συστήματος ισορροπίας» –όπως τόσο επικαιρικά για τούτες τις μέρες γράφει– «δεν μπορεί να είναι η επίθεση, η χρήση, ή ακόμα και η απειλή, βίας, παρά μόνο η άμυνα, η ορθολογική τακτική και ο κριτικός έλεγχος» (*Προβλήματα*, ό.π., σ. 53).

Μέσα από όλη αυτή την προβληματική και στάση ζωής, είναι ξεκάθαρο ότι ο Θ. Βέικος «σαν έτοιμος από καιρό σα θαρραλέος», «στους καιρούς της ενορχηστρωμένης έξαρσης της πιο κάλπικης πατριδοκαπηλίας» –κατέγραφαν οι πιο αυστηροί και σκληροί κριτές του, όπως για κάθε δάσκαλο οι φοιτητές του, στο συγκλονιστικό αποχαιρετισμό του, αρχές της άνοιξης του '95– «δε θα διστάσει να πάρει θέση δημοσίως ενάντια στο κλίμα της εθνικιστικής υστερίας και να υπερασπιστεί τους τέσσερις νέους που είχαν διωχθεί για διανομή αντεθνικών προκηρύξεων», και, ταυτόχρονα, να σταθεί κόντρα στο κύμα των εθνικιστικών εκδόσεων της εποχής, με μια μικρή έκδοση του '93, *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*, του οποίου ως συνέχεια πρέπει να ιδωθεί *Ο κόσμος σε Διασπορά*, που παρουσιάζουμε σήμερα.

Και στα δύο βιβλία ο Βέικος, με το γνωστό λιτό του ύφος, την ιδιαίτερη νηφαλιότητά του, την απόλυτη σαφήνεια της γραφής του και τον ορθό λόγο ως εργαλείο, αποπειράται, μέσα απ' την κατασταλαγμένη γνώση-βίωση της ιστορικο-κοινωνικής εξέλιξης, ένα συμπυκνωμένο μάθημα θεωρίας. Μια μελέτη τού πώς και γιατί, το αξιολογικά ουδέτερο έθνος μετατρέπεται σε εθνικιστικό πρόταγμα, πρόγραμμα και ιδεολογία: «Στη μεταμόρφωση του έθνους» –γράφει στο βιβλίο του *Ο κόσμος σε Διασπορά*– «σ' έναν κόσμο μυθικών παραστάσεων και αξιών, που συνδέεται έτσι με μια εκούσια και συνήθως ασύνειδη τυραννία, σαν εκείνη που από παλιά ασκούν στους ανθρώπους οι μύθοι», αποπειρώμενος, ταυτόχρονα, τη συζήτηση πάνω στο «οριακό ερώτημα, αν οι εθνικισμοί έχουν κάποιο ορατό νόημα στη σημερινή πολιτεία του κόσμου». Η απάντηση στο ερώτημα διατρέχει αναλυτικά τη μελέτη του Βέικου που παρουσιάζουμε σήμερα.

Αν στο *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα* ασχολείται κυρίως με την εθνικότητα ως ιστορική και κοινωνική κατηγορία, τις διακρίσεις του *Εμείς και Αυτοί* που επιφέρει η αναζήτηση μιας ταυτότητας και των βασικών χαρακτηριστικών της (φυλή και καταγωγή-έδαφος-εργασία-γλώσσα-κουλτούρα-θρησκεία-κράτος), στο *Ο κόσμος σε Διασπορά* συζητά το σήμερα ενός κατακερματισμένου κό-

σμου, όπου «η ανασφάλεια, η αστάθεια και η κρίση που σοβεί στην κοινωνία, οδηγούν τους ανθρώπους σε διακρίσεις και αντιπαραθέσεις ανάμεσά τους: του τύπου εμείς και αυτοί (οι άλλοι, οι ξένοι, οι εχθροί), που προβάλλουν μέσα από τον τοπικισμό, την ξενοφοβία και το ρατσισμό», οδηγώντας στο απατηλό και ολέθριο όνειρο του εθνικισμού, αυτού του πραγματικού, όπως γράφει «όπιου των λαών» και για το οποίο στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, αξίζει να θυμηθούμε μαζί με τον Βέικο, «αρχικοί υπεύθυνοι είναι οι αρχαίοι Έλληνες με τον υπερτροφικό πολιτισμικό ναρκισσισμό τους», το περήφανο αίσθημα πως ανήκουν σε μια ιστορικά εκλεκτή, ολότελα ξεχωριστή ομάδα ανθρώπων, με κριτήρια το «όμαιμον», ομόγλωσσον και ομότροπον, που διέκριναν έτσι το Ελληνικόν απ' όλα τα άλλα έθνη, το «βαρβαρικόν».

Στο φαινόμενο αυτό, στη χτεσινή και τη σημερινή εκδοχή του «ενέχονται μ' ένα ιδιαίτερο δραματικό τρόπο οι διανοούμενοι». Όλοι οι διανοούμενοι, τονίζει ο Βέικος, και εκείνοι που καταφέρνουν ενάντια στον εθνικισμό, αφού αποτελούν λειτουργικό μέρος του κοινωνικού κόσμου που παράγει τέτοια φαινόμενα. Δεδομένου ότι οι διανοούμενοι, «ως άνθρωποι που ιδιαίτερα καταγίνονται με τον εθνικισμό (μια και ως έργο τους έχουν να παράγουν, να καλλιεργούν ή απλά να διαχειρίζονται ιδέες) ενέχονται πιο βαθιά στην παθολογία του». Λειτουργούν –γράφει παραπέμποντας και στον Hobsbawm για τον εθνικισμό– «όπως οι καλλιεργητές της ινδικής κάνναβης ή της παπαρούνας για τους χασισοπότες και τα θύματα της ηρωίνης: εφοδιάζουν την αγορά με ιδέες (πρώτη ύλη) που ναρκώνουν τους ανθρώπους και τους κάνουν να ζουν με ψευδαισθήσεις, ονειροφαντασίες και εφιάλτες. Οι διανοούμενοι, βέβαια, παράγουν εθνικιστικές ιδέες που ζητούνται στην αγορά [...] και αν μάχονται αυτές τις ιδέες, τις αμφισβητούν ή τις υπονομεύουν, είναι γιατί πρόκειται για ζωντανές και κινητικές ιδέες».

Δηλαδή, ιδέες που μετατρέπονται σε υλική δύναμη –πραγματικότητα του κόσμου. Πραγματικότητα που τείνει να κατακερματίσει τον πλανητικό μας κόσμο, παράγει εντάσεις, προστριβές, πολέμους, που ανήκουν όχι μόνο στο παρελθόν και το παρόν του κόσμου μας αλλά, καθώς φαίνεται, και στο μέλλον του.

Μέσα από τέτοιες σκέψεις παρακολουθεί και αναλύει το παρόν του εθνικιστικού μας σήμερα και ψαύει το μέλλον του ο Θ. Βέικος, αντιμετωπίζοντας την παθολογία του ιστορικού φαινομένου (με τη χεγκελιανή σημασία του όρου) στις ρίζες του, στις έντονα διαλυτι-

κές τάσεις του, χωρίς να παραγνωρίζει, βέβαια, και τις ενωτικές τάσεις που ταυτόχρονα παρουσιάζονται – το ίδιο απόλυτες και χωρίς όρια στο κοινωνικό και ιστορικό γίνεσθαι – όλων των πραγματικών, ως ιδιαίτερων και διαφορετικών εθνικών ομάδων. Παρατηρώντας ότι οι άνθρωποι ρέπουν πιο εύκολα προς το χωρισμό, που ανακόπτεται μόνον όταν υφίστανται ισχυρά αντίδοτα – ιδέες όπως η θρησκεία, η αυτοκρατορία, η επανάσταση, ο σοσιαλισμός, ο κομμουνισμός – τα οποία με τη σειρά τους δημιουργούν νέες φανατικές καταστάσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Χίτλερ στο βιβλίο του *Ο αγών μου*, έγραφε: «Από μικροαστούς σοσιαλδημοκράτες και συνδικαλιστικούς βαστάζους δε γίνεται ποτέ ένας εθνικοσοσιαλιστής· από κομμουνιστές πάντοτε». Και από την άλλη όχθη του ποταμού της ανθρώπινης αέναης ροής, ο κομμουνιστής Καρλ Ράντεκ θεωρούσε «τη μάζα των μελανοχιτώνων ως τη ρεζέρβα του κομμουνισμού· εκείνου βέβαια του ιδιόρρυθμου κομμουνισμού που χτίστηκε με τα υλικά του φανατικού μπλανκισμού του Λένιν, δηλαδή του σταλινικού Μαρξισμού-Λενινισμού, του τόσο αντίθετου με την ελευθεριακή σκέψη των ουτοπικών, του Μαρξ, των επαναστατικών δημοκρατικών κηρυγμάτων της Λούξεμπουργκ, του Μάη του '68, της αριστεράς του λεγόμενου ευρωκομμουνιστικού ρεύματος.

Απέναντι σε αυτές τις δύο τάσεις που συγκροτούν τον Homo Duplex του πλανήτη μας, όπως προσφυνώς αναφέρει ο Βέικος, αναδεικνύεται και μια τρίτη λογική, αυτή της «αρχής της εξισορρόπησης των αντίρροπων τάσεων, ώστε να διατηρείται μια δυναμική ισορροπία ανάμεσά τους». Γεγονός που μας οδηγεί στις πάγιες σκέψεις του συγγραφέα για τη δημοκρατία, αλλά και στο κεφάλαιο του βιβλίου του *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα* που αφορά στη σύγκρουση Δήμου και Έθνους, όπου ο «πατριωτισμός της δημοκρατίας» ορθώνεται απέναντι στην έξαρση της εθνικιστικής βίας, με στηρίγματά του τα αισθήματα νομιμοφροσύνης προς το Δήμο, ο οποίος τείνει από τη φύση του να είναι ανοικτός, σε αντίθεση με το έθνος που τείνει να είναι κλειστό, και τις αξίες της ελευθερίας, ισότητας και ειρήνης που υπερασπίζεται ο Δήμος. Ακριβώς γι' αυτό ο Βέικος θεωρεί ότι στη σύγκρουση αυτή ο Δήμος έχει την απόλυτη προτεραιότητα. Αναζητώντας όμως, παράλληλα, και μια «ελεύθερη πολιτεία των εθνισμών», με απαρέγκλιτη προϋπόθεση, για άλλη μια φορά, την αρχή της ανεκτικότητας προς τον άλλο· αρχή που δε διατάζει να στιγματίσει την απουσία της στην Ελλάδα του σήμερα ενώ, συγχρόνως, αρνείται την αρχή της «πρωταρχικής εθνότητας»,

καθώς και την εμπλοκή της εκκλησίας «διαβολικά» στους εθνικούς αγώνες, μια που «ο Θεός, αν υπάρχει, είναι οικουμενιστής», όπως κατηγορηματικά αναφέρει.

Όλα αυτά μάλιστα με έναν ιδιαίτερο τρόπο γραφής που αξίζει να παρατηρήσουμε λίγο περισσότερο.

Το ορθολογικά αρθρωμένο πάντα επιχείρημα του λόγου του, ενώ αφορά στον κόσμο των ιδεών και της πράξης που απορρέει από αυτές, δίνεται επανειλημμένα μέσα από εικόνες. Αυτή η απόδοση του νοήματος της σκέψης με εικόνες, απόδοση που έρχεται να δέσει αρχέγονες παραδόσεις και ανθρωποκεντρικότερους του ευρωπαϊκού πολιτισμούς με το σύγχρονο κόσμο της τηλεοπτικής ηγεμονίας, της από παντού καταγγελλόμενης «εικονολογίας», έχει θαρρώ μια αυξημένη σημασία.

Ας σκεφτούμε ότι ο ίδιος, σε ένα από τα *Σπαράγματα λόγου* που αναφέραμε, στα 1991, στέκει φοβισμένος απέναντι στη «μονοκρατορία της εικόνας» που χαρακτηρίζει, όπως γράφει, «τη σημερινή κουλτούρα και οδηγεί βαθμιαία σε έκλειψη του λόγου, πολιορκώντας συχνά ακόμη και τα πιο κριτικά μυαλά» (*Ενθυμήματα*, σ. 88).

Κι όμως, στο *Ο κόσμος σε Διασπορά* ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την εικόνα με μια εκπλήσσοσα μαθησιακά λειτουργικότητα, που ίσως μόνο η πένα ενός ανθρώπου που ξέρει να χρησιμοποιεί το ζωγραφικό πινέλο –και ο Θεόφιλος Βέικος ήταν ζωγράφος– θα μπορούσε να αποδώσει τόσο παραστατικά. Αποδεικνύοντας ότι τελικά η εικονολογία, αν περικλείει δύναμη και βάθος –και όχι συνεχή επίτευξη και μονοσήμαντη ροή τηλεοπτικής εικόνας–, είναι ικανή να δώσει στο λόγο όχι τη χαριστική βολή αλλά τη χαρισματική ευθυβολία που τόσο έχει ανάγκη. Ένα δυο μόνο παραδείγματα αρκούν:

«Ας φανταστούμε» –μας καλεί κιόλας από τη δεύτερη πρόταση του προλόγου του– «τον κόσμο μας σαν αρχιπέλαγος, όπου βρίσκονται διάσπαρτα διάφορα νησιά, εθνικές ομάδες, εθνότητες και έθνη, κουλτούρες, πολιτείες, κράτη, οικονομίες, άλλα σχηματισμένα και άλλα υπό σχηματισμό. Και ας φανταστούμε μια “γλώσσα” του πλανήτη μας που αποτελείται από ενάριθμες λέξεις (180 περίπου, όσες και τα έθνη που είναι σήμερα πολιτογραφημένα στην πολιτεία του κόσμου) και άλλες τόσες πάνω κάτω, όσες και τα έθνη που αρχίζουν να ξυπνούν διεκδικώντας πολιτογράφηση».

Το πραγματικό πολιτικό σκηνικό –το τόσο συγκρουσιακό, διασκορπισμένο και υπό διάλυση– με μια εικόνα έχει κιόλας στηθεί απέναντί μας. Για την κατανόησή του προστίθεται και μια γραμματική φαντασίωση, τόσο εύγλωττη που δε χρειάζεται καμιά άλλη εξήγηση.

«Η “γλώσσα” που υπακούει σ’ αυτή τη γραμματική αποτελείται από ευάριθμες λέξεις» – 360 πάνω κάτω, όπως μας έδειξε προηγούμενα–, «αυτές οι “λέξεις”, παρόλο που είναι ίδιες (όλες οι λέξεις φυσικά αποτελούνται από γράμματα και τα έθνη από ανθρώπους) λειτουργούν πολύ διαφορετικά στη συγκρότηση του ιστορικού λόγου: άλλες είναι συχνά κύριες στην παραγωγή νόηματος, άλλες δευτερεύουσες και άλλες φαίνονται να πλαισιώνουν απλά τη συνάφεια του λόγου».

Ο εθνικισμός όμως «παράγει νόημα μόνο σε προτάσεις (ένα έθνος μόνο του, όπως μια λέξη, δε λείει τίποτε), οι κανόνες απαιτούν σε όλα τα εθνικιστικά παιγνίδια τουλάχιστον δυο έθνη (συνήθως όμορα)», που οι σχέσεις τους ρυθμίζονται ως διάκριση. «Η διάκριση μόνη της δεν παράγει οπωσδήποτε ένταση... Ένταση δημιουργείται όταν οι διακρίσεις βαίνουν μαζί με αξιολογικές κρίσεις... Κατασκευάζοντας ταυτότητα δημιουργούμε την ετερότητα, τη διαφορά, την εχθρότητα». Τον κόσμο

«που τείνει να γίνει κομμάτια και θρύψαλα».

Αλλά να! Νέα εικόνα απέναντι στα «φοβισμένα και ανασφαλή πλάσματα, ο εθνικισμός προσφέρεται είτε σαν δίχτυ είτε σαν σωσίβια λέμβος που μαζεύει τους ναυαγούς: το αν αυτή η λέμβος έχει χτιστεί και καλαριστεί με υλικά από το παρελθόν μικρή σημασία έχει». Αλλωστε οι άνθρωποι «επειδή ζουν πιο πολύ με τις μνήμες», τονίζει ο Βέικος, «τα όνειρά τους, παρά τις σκέψεις τους και ερμηνεύουν την κατάσταση με τη φαντασία τους μάλλον, παρά με τα πράγματα», σε καιρούς ταραγμένους σωσίβια ζητούν, σε καιρούς πολιτικής παγωνιάς «θερμοκήπια» αναζητούν, αλλάζουν το παρελθόν κατά πως τους βολεύει, «αν χρειαστεί μάλιστα, επινοούν ένα άλλο παρελθόν που τους ταιριάζει».

«Στο θερμοκήπιο αυτό τα έθνη ζουν σαν οργανισμοί (άλλοι βρίσκονται ακόμη σε λήθαργο, άλλοι ξυπνούν και μπαίνουν στην ενεργό διεθνή ζωή διεκδικώντας αναγνώριση και δράση, άλλοι

βρίσκονται ήδη σε δράση και άλλοι στέλνονται πίσω για ύπνο και ζουν σε νάρκη, περιμένοντας το εγερτήριο σάλπισμα της ιστορίας)».

«Σ' αυτό το θερμοκήπιο οι ξύπνιες εθνότητες ζουν και δρουν διαρκώς σε πλέγμα αλληλεξάρτησης, για να είναι μια εθνότητα ανεξάρτητη πρέπει να ζει εξαρτημένη και όσο πιο ανεξάρτητη τείνει να είναι τόσο πιο βαρύ τίμημα είναι ανάγκη να πληρώνει στην εξάρτηση».

Σ' αυτή την οικουμένη που η εικόνα της –πάλι η δύναμη της εικόνας– μοιάζει σαν χώρα διάσπαρτη από μεγάλα και μικρά «χωριά-έθνη» με μια μεγάλη ενιαία Αγορά –άλλωστε η οικονομία του πλανήτη παρουσιάζει οικουμενικές τάσεις– όλα όσα παίζονται διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, συνεχίζει ο Βέικος: «σ' αυτά που έχουν τιμή και ανταλλάσσονται και σ' αυτά που έχουν αξιοπρέπεια και δεν ανταλλάσσονται».

Η εικόνα κλείνει, η κατανόησή της απλή μας οδηγεί στο κοινά αυταπόδεικτο γεγονός: σε κάθε αγορά υπάρχουν όρια.

Κι όμως το ανθρώπινο δράμα, το αέναο αυτό παιχνίδι, δεν οδηγείται σε λύση, όσο κι αν οι άνθρωποι φαντάζονται πως συμμετέχουν στην τελική του πράξη.

Τελική εικόνα, τελική πράξη, τελικές γραμμές του Βέικου στον επίλογο του βιβλίου του:

«Τα πράγματα θα έβαιναν σίγουρα αλλιώς, αν οι άνθρωποι σκέφτονταν κάθε φορά πως θα υπάρξει τουλάχιστον μια ακόμα πράξη...».

Και προς αυτή την επόμενη πράξη προσπαθεί να μας εφοδιάσει με την εικόνα του λόγου του ο Βέικος, σε τούτο το στερνό του και τόσο σημαντικό βιβλίο.

Αλλά μάλλον μακροηγόρησα μιλώντας για το λόγο ενός ανθρώπου που στο κάτω-κάτω δεν αρέσκονταν στην πολυλογία. Ελπίζω να μου το συγχωρέσετε.

ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1993.

Η μονογραφία αυτή, από τη σειρά των εκδόσεων ΘΕΜΕΛΙΟ «Ιστορική Βιβλιοθήκη», είναι μια σημαντική συνεισφορά στη γνώση μας σχετικά με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής στην Ελλάδα, και ειδικότερα του τομέα της βιομηχανίας. Ο Χρήστος Χατζηωσήφ στη μελέτη του αυτή δεν περιορίζεται στο πλαίσιο μόνο της οικονομικής ιστορίας, αλλά μας παραθέτει πλήθος από σημαντικά στοιχεία για την πορεία της βιομηχανίας στην Ελλάδα, και τις σχέσεις των βιομηχάνων και τραπεζιτών με το κράτος και την πολιτική, αλλά και τον ευρύτερο ρόλο τους στην ελληνική κοινωνία.

Όπως πληροφορούμαστε στο οπισθόφυλλο, ο τίτλος του βιβλίου, *Η γηραιά σελήνη*, παραπέμπει στη σημερινή μορφή της ελληνικής βιομηχανίας, που μετά από ενάμιση αιώνα ζωής παραμένει ένα σύνολο χωρίς την απαραίτητη για την αναπαραγωγή του εσωτερική δυναμική, ανίσχυρο να επηρεάσει θετικά την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Για την κατανόηση της σημερινής εικόνας της ελληνικής βιομηχανίας χρειάζεται ο εντοπισμός των βασικών λειτουργικών δομών και η τοποθέτησή τους σε μια μακρόχρονη προοπτική.

Ο συγγραφέας ακολουθεί μια θεματική παρουσίαση της ιστορίας της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Στις 440 σελίδες του βιβλίου, χωρισμένου σε επτά κεφάλαια και με παράθεση είκοσι έξι πινάκων, μας δίνει μια λεπτομερή, ενδιαφέρουσα αλλά και γλαφυρή παρουσίαση. Τα περισσότερα κεφάλαια αρχίζουν κάπου στον 19ο αιώνα και συνεχίζουν μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το πρώτο κεφάλαιο μόνο, που εξετάζει τις προϋποθέσεις της εμφάνισης της βιομηχανίας στην Ελλάδα, σταματά στις αρχές του 20ού αιώνα. Σε όλα τα κεφάλαια δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

Ο Χ. Χατζηωσήφ σημειώνει στην εισαγωγή του βιβλίου ότι πρόκειται για μια ιστορία της βιομηχανίας, της οποίας η συγγραφή παρουσιάζει δυσκολίες μεθοδολογικές, γιατί αυτή η μορφή οργάνωσης της παραγωγής εμφανίζεται σε κοινωνικούς σχηματισμούς με μεγάλο βαθμό καταμερισμού εργασίας, και γίνεται αιτία για έναν παραπέρα ευρύτερο τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό των οικονομικών λειτουργιών. Ένας ακόμα λόγος είναι ότι το

κράτος εξασκεί έναν πολύμορφο και παρεμβατικό ρόλο, με σκοπό την αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής, αλλά και την εξασφάλιση μιας ικανοποιητικής θέσης για την οικονομία στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας (σ. 15).

Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Αρχικά, γίνεται μια κριτική παρουσίαση των προηγούμενων εργασιών, που από τον Μεσοπόλεμο και έπειτα διαπραγματεύτηκαν τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας.

Η προσέγγιση που υιοθετεί ο μελετητής αντιμετωπίζει το κεφάλαιο «όχι σαν άθροισμα χρηματικών πόρων που μετατρέπονται σε μέσα παραγωγής, αλλά σαν μία κοινωνική σχέση, της οποίας οι πόλοι είναι ο εργάτης που έχει χάσει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής και οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής» (σ. 18).

Η διαθεσιμότητα της εργασίας είναι από τα κύρια θέματα που απασχολούν το πρώτο κεφάλαιο. Αρχικά, εξιστορούνται οι προσπάθειες του κράτους να προστατέψει την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος από τις αντιδράσεις των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, που μια μαζική τους έκφραση ήταν η προσφυγή στη ληστεία, αλλά και από τους άκληρους και περιθωριακούς που εμφανίζονται στα αστικά κέντρα. Η παρουσία αυτών των περιθωριακών ατόμων, ζητιάνων, ή «μαγκών», όπως χαρακτηριστικά λέγονται τα ορφανά άπορα παιδιά, γίνεται αισθητή και χαρακτηριστική απειλή, ιδιαίτερα μετά την επιδημία χολέρας, το 1854, που προκάλεσε το θάνατο 5-7% των Αθηναίων, ιδιαίτερα των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων (σ. 38).

Ο συγγραφέας συνεχίζει με αυτόν τον τρόπο, προκειμένου να δώσει το υπόστρωμα της βιομηχανίας στην Ελλάδα: Η σύνδεση της φιλανθρωπίας με την παραγωγή, όταν οι πρώτες βιομηχανίες στρατολόγησαν τους εργάτες τους ανάμεσα στους πλάνητες και ενδεείς. Ακόμα περισσότερο, η ανέγερση φυλακών και φρενοκομείων συνόδεψε τη σύσταση πτωχοκομείων και την ίδρυση των πρώτων εργοστασίων. Ο μεγάλος ευεργέτης του έθνους, Α. Συγγρός για να εξασφαλίσει τα μεταλλεία του Λαυρίου, δίνει δωρεά για ανέγερση πτωχοκομείου και αργότερα Σωφρονιστικών Ιδρυμάτων, του εργοστασίου άπορων γυναικών (!), και των Γυναικείων φυλακών. Το ίδιο κάνουν και άλλοι ευεργέτες, όπως ο Γ. Αβέρωφ και ο Ζ. Δρομοκάιτης. Την εποχή εκείνη μάλιστα, υπήρξε πρόταση με ευρεία αποδοχή, για την ίδρυση ιδιωτικών φυλακών από ανώνυμη εται-

ρεία, που θα εκμεταλλευόταν την καταναγκαστική εργασία των φυλακισμένων (!) (σ. 41).

Σημαντικό σημείο του πρώτου κεφαλαίου είναι τα στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας για τη μορφή και το ύψος των επενδύσεων την περίοδο αυτή. Η «καλή κοινωνία» της εποχής επέδειξε μεγάλη προθυμία να αναλάβει επιχειρηματικούς κινδύνους: ο Α. Κουμουνδούρος και ο Ε. Δεληγιώργης από τους πολιτικούς, ο συγγραφέας Έμμ. Ροϊδης και ο ζωγράφος Ν. Γύζης, ο πρόξενος της Αγγλίας Κ. Μέρλιν, συμπεριλαμβάνονται στους μετόχους και στα ιδρυτικά μέλη ιδιαίτερα μεταλλευτικών επιχειρήσεων (σ. 47). Επίσης, από την περίοδο της Μεσοβασιλείας, τα ομόλογα του Δημοσίου προσελκύουν το επενδυτικό ενδιαφέρον· ακόμη και τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, κατά την πτώχευση του 1893, κατείχαν ελληνικά ομόλογα ύψους 2,5 εκατομμυρίων φράγκων (σ. 51).

Στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο μελετώνται οι κλάδοι της κλωστοϋφαντουργίας και εκείνοι της σιδηρουργίας και των μηχανοκατασκευών.

«Στα πλαίσια των δυο αυτών κλάδων, παρουσιάζονται οι αυξομειώσεις του ρυθμού ανάπτυξης της βιομηχανίας μέσα στο χρόνο, οι μεταβολές στην εσωτερική διάρθρωση των βιομηχανικών κλάδων, το τεχνολογικό επίπεδο των παραγωγικών μονάδων και οι σχέσεις των κλάδων με την εσωτερική και διεθνή αγορά» (σ. 17).

Η εκβιομηχάνιση της βαμβακουργίας άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του 1860 και σιγά-σιγά γενικεύτηκε, δημιουργώντας έναν τομέα που θα επιζήσει μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Πειραιάς συγκεντρώνει τα περισσότερα κλωστήρια: ακολουθούν η Ερμούπολη, η Πάτρα, και με τη διεύρυνση των ορίων του ελληνικού κράτους, το 1912-13, μια σειρά άλλες πόλεις. Στον Πειραιά βρίσκουμε τους πρώτους μεγαλοβιομήχανους της εποχής, τους αδελφούς Ρετσίνα. Στις αρχές του 20ού αιώνα, κατέχουν τα 3/4 των κλωστοϋφαντουργείων του Πειραιά, ενώ είναι σημαντικοί μέτοχοι σε Τράπεζες, ασφαλιστικές και ναυτιλιακές εταιρείες. Ο μεγαλύτερος ανταγωνισμός που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές κλωστοϋφαντουργίες της εποχής προέρχεται από τα κλωστήρια της Ανατολής, που ανήκουν σε ομογενείς (σ. 87).

Όσον αφορά τον κλάδο της σιδηρουργίας και των μηχανοκατασκευών, παρ' όλη την εξόρυξη σημαντικών ποσοτήτων σιδηρομε-

ταλλεύματος, υπάρχει σημαντική καθυστέρηση στην ίδρυση μονάδων επεξεργασίας του. Το πρόβλημα εντοπίζεται, αρχικά, κυρίως σε τεχνικούς λόγους παρά στο μέγεθος της αγοράς. Ακόμα όμως και όταν ξεπερνιούνται τα τεχνικά αυτά προβλήματα, ούτε οι τράπεζες ούτε το κράτος στηρίζουν τις προσπάθειες. Χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η προσπάθεια κατασκευής υψικαμίνου από τους αδελφούς Σταυριανού, η οποία τορπιλίζεται τόσο από ξένα οικονομικά συμφέροντα όσο και από το ελληνικό κράτος και την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος (σ. 167-174).

Τέλη του 19ου αιώνα αρχίζουν να ναυπηγούνται μια σειρά ατμοκίνητων πλοίων σε ελληνικά ναυπηγεία. Ο ανταγωνιστής όμως των ελληνικών ναυπηγείων δεν είναι τα ξένα αλλά τα μεταχειρισμένα πλοία που αγοράζουν σε τιμές παλιοσίδερων οι έλληνες εφοπλιστές (σ. 136), μια χαρακτηριστική πάγια τακτική των ελλήνων εφοπλιστών μέχρι σήμερα.

Τα ελληνικά ναυπηγεία και μηχανοκατασκευαστικά εργοστάσια δε στήριξε ούτε η κρατική πολιτική. Η επιβίωση του κοινωνικού καθεστώτος και των πολιτικών διαχειριστών του εξαρτιόταν από τη μεγαλοθυμία των λεγόμενων προστάτιδων δυνάμεων (σ. 148). Έτσι, οποιαδήποτε πολιτική υπέρ της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής που θα έθιγε τα οικονομικά συμφέροντά τους ήταν αδιανόητη.

Στο ίδιο κεφάλαιο, ο συγγραφέας αφιερώνει αρκετές, πραγματικά πολύ ενδιαφέρουσες, σελίδες στον Π. Μποδοσάκη-Αθανασιάδη. Άνθρωπος με διασυνδέσεις παντού, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, για δεκαετίες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οικονομική και πολιτική ζωή της Ελλάδας. Ξεκινώντας από τον οικογενειακό αλευρόμυλο στη Μερσίνα Κιλικίας, γίνεται τροφοδότης του τουρκικού στρατού και των γερμανών συμμάχων του στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Με τις γερμανικές εταιρείες και κυβερνητικούς γερμανούς αξιωματούχους συνέχισε πάντα να διατηρεί σημαντικότερες οικονομικές και προσωπικές σχέσεις. Υπήρξε ο άνθρωπος του γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, επίσης στήριξε όλους τους πραξικοπηματίες του Μεσοπολέμου και συμμετείχε σε όλους τους πολιτικο-οικονομικούς συνδυασμούς.

Στον ενεργειακό τομέα της παραγωγής, ο οποίος διαπερνά και εξαρτά όλους τους υπόλοιπους κλάδους, είναι αφιερωμένο το τέταρτο κεφάλαιο.

«Η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τις εισαγωγές ενεργειακών προϊόντων από το εξωτερικό και ο ρόλος του κράτους στη ρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου επιτρέπουν να προσεγγιστούν, μέσω αυτού του κεφαλαίου, η διεθνής θέση της ελληνικής οικονομίας και η κρατική πολιτική» (σ. 17).

Στα πρώτα βήματά της η ελληνική βιομηχανία επωφελήθηκε από τη συρροή στην Ελλάδα, σε φτηνές τιμές, σημαντικών ποσοτήτων γαιανθράκων, με σκοπό την εξυπηρέτηση των ατμόπλοιων των διεθνών γραμμών. Η εκμετάλλευση των ελληνικών κοιτασμάτων λιγνιτών ήταν αντιοικονομική και αδιάφορη. Μόνον κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν περιορίζεται η φθηνή εισαγωγή γαιανθράκων, την προηγούμενη αδιαφορία διαδέχεται ένας επενδυτικός πυρετός. Το ίδιο, όμως, δε συνέβη και με άλλες πηγές ενέργειας. Από το 1907 αρχίζει μία μικρή κινητικότητα ερευνών για πετρέλαιο, που, όμως, μετά το 1930 αποκτούν κάποιο ενδιαφέρον. Στο Κατάκωλο πραγματοποιεί γεώτρηση ο ελληνοαμερικανός Β. Χέλμης στις οποίες τα εγκαίνια παρευρίσκεται και ο ίδιος ο Μεταξάς (σ. 195). Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο όμως δεν προκύπτει τίποτα θετικό.

Το ζήτημα της εκμετάλλευσης της υδραυλικής ενέργειας στην Ελλάδα για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος ακολούθησε μια πορεία παράλληλη με εκείνη των ερευνών για πετρέλαιο. Διάφορες μελέτες και προτάσεις εμφανίζονται από το 1907, αλλά μέχρι το 1940 οι συζητήσεις συνεχίζονται χωρίς αποτέλεσμα, κυρίως λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των ξένων ενδιαφερομένων εταιρειών και του αρνητικού ρόλου του κράτους και των ελληνικών τραπεζών.

Το πέμπτο κεφάλαιο έχει τίτλο, «Τράπεζες και βιομηχανία», και αναλύει τη διαπλοκή της βιομηχανίας με τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Εξετάζονται οι στρατηγικές των τραπεζών για την προσέλκυση κοινωνικών πόρων και για το πώς διοχετεύθηκαν στους διάφορους τομείς της οικονομίας. «Η τραπεζική χρηματοδότηση της βιομηχανίας αντιμετωπίζεται ως μια πτυχή της γενικής χρηματοδοτικής πολιτικής (σ. 18)». Ο συγγραφέας εξετάζει τις σχέσεις τραπεζών-βιομηχανίας στη διάρκεια τριών διαφορετικών χρονικών περιόδων: Από τις απαρχές της εκβιομηχάνισης (1869/1873) μέχρι την κρίση του 1884-85, η δεύτερη, από την ύφεση που ακολουθεί μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και, η τρίτη αρχίζει με την

εκδήλωση της κρίσης του 1929 στην Ελλάδα μέχρι την έκρηξη του Β' Παγκόσμιου πολέμου (σ. 202).

Οι τράπεζες μέχρι τότε, αν και επωφελούνται διάφορων επενδυτικών ευκαιριών, όπως του κατασκευαστικού πυρετού του Μεσοπολέμου (σ. 248), δε συμμετείχαν ενεργητικά στη στήριξη της βιομηχανίας. Μόνο μετά το 1928, όταν γίνεται κατάτμηση της Εθνικής Τράπεζας και δημιουργούνται η Τράπεζα της Ελλάδος, η Εθνική Κτηματική και η Αγροτική Τράπεζα, με σκοπό την αρμονική ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές σύστημα, αρχίζει και μια νέα περίοδος στις σχέσεις τραπεζών και βιομηχανίας (σ. 249). Μία από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 1929 στην Ελλάδα ήταν και η αναγνώριση της σημασίας της βιομηχανίας για την οικονομία. Μέχρι τότε το ενδιαφέρον στρεφόταν κυρίως προς την ανάπτυξη της γεωργίας. Τέλος, από μια μακροσκοπική θέαση, η εξέλιξη των τραπεζών και ιδιαίτερα της μεγαλύτερης από αυτές, της Εθνικής Τράπεζας, παρουσιάζει αναλογίες με την εικόνα της οικονομικής δομής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (σ. 405).

Η κρατική πολιτική απέναντι στη βιομηχανία αποτελεί το αποκλειστικό θέμα του έκτου κεφαλαίου. «Στο κεφάλαιο αυτό διαπιστώνεται ο πολλαπλασιασμός με το χρόνο των μέσων που χρησιμοποιεί η κρατική πολιτική και των επιπέδων στα οποία παρεμβαίνει (σ. 19)». Η κρατική παρέμβαση έχει ως στόχο την αναπαγωγή της εγχώριας κοινωνίας με ορισμένη μορφή, όμως εμπνέεται και επηρεάζεται από ξένα παραδείγματα.

Η μελέτη επικεντρώνεται σε δύο περιόδους: τη Βαναροκρατία και το Μεσοπόλεμο.

Η Βαναροκρατία αποτέλεσε μια περίοδο της ελληνικής ιστορίας που αντιμετωπίστηκε με προκατάληψη από αρκετούς ερευνητές, έτσι που να θεωρείται γενικότερα μια σκοτεινή περίοδος. Την περίοδο όμως αυτή, παρ' όλη τη σύγχυση των ιδεών περί βιομηχανίας, ιδρύεται η «Επιτροπή επί της εμπνεύσεως της εθνικής βιομηχανίας», καθώς και το Πολυτεχνείο, που αρχικά κατάρτιζε τεχνίτες και όχι επιστήμονες μηχανικούς. Το Πολυτεχνείο, με 400 μαθητές το χρόνο, δημιούργησε τον πρώτο πυρήνα ελλήνων τεχνιτών, απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε είδους μεταποιητική προσπάθεια (σ. 270).

Κρατική βιομηχανική πολιτική σχεδόν δεν υπάρχει, τουλάχιστον μέχρι το 1922 που θεωρείται η αρχή των σχέσεων κράτους-βιομηχανίας. Μέχρι τότε, μόνο μερικά αποσπασματικά μέτρα είχαν

εφαρμοστεί υπέρ της, από τα οποία πιο σημαντικά θεωρούνται αυτά μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909. Τρία νέα στοιχεία παρουσιάζονται και αναβαθμίζουν τις σχέσεις αυτές: «(α) η θέσπιση και εφαρμογή ενός ειδικού νόμου που διαγράφει το πλαίσιο των κρατικών ενεργειών που αποσκοπούν στη διευκόλυνση της ίδρυσης νέων βιομηχανιών, στην απορρόφηση της παραγωγής τους και στη στελέχωσή τους, (β) στη συστηματική παρέμβαση του κράτους στη διαμόρφωση των εργασιακών σχεδίων, και (γ) στην αναγνώριση πολιτικού ρόλου στους εκπροσώπους των ελλήνων βιομηχάνων» (σ. 280).

Ταυτόχρονα, όμως, παρατηρείται και αναβάθμιση του ρόλου της εργατικής τάξης και του κινήματός της. Η αντίδραση από μεριάς του κράτους είναι μια σειρά αντεργατικοί νόμοι, όπως το «ιδιώνυμο» το 1929. Οι βιομήχανοι δραστηριοποιούνται πολιτικά, σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο. Πολλοί πολιτεύονται, ενώ εκπρόσωποί τους βρίσκονται σε υπουργεία και κρατικές υπηρεσίες. Χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελούν οι αδελφοί Χατζηκυριάκου. Ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος, ανάμεσα σε πολλές επιχειρηματικές δραστηριότητες, είναι κύριος μέτοχος και διευθυντής της ΑΓΕΤ Ηρακλής, βουλευτής στο κόμμα Θεοτόκη από το 1909, στέλεχος και πρόεδρος του ΣΕΒ, υπουργός Οικονομίας στη κυβέρνηση Γονατά το 1922, και μέλος της κυβέρνησης του Μεταξά. Ο αδελφός του Αλέξανδρος, αξιωματικός του ναυτικού και μέτοχος της ΑΓΕΤ, από το 1909 απαραίτητο μέλος όλων των στρατιωτικών κινήματων και δικτατοριών (σ. 301). Επίσης, πολλοί βιομήχανοι, παρασκηνιακά, χρηματοδότησαν τους δικτάτορες της περιόδου (σ. 301). Ένας από τους βασικούς στόχους της εκτροπής από την πολιτική ομαλότητα, το 1922, 1925, 1935 και τέλος το 1936, ήταν συγκεκριμένες παρεμβάσεις στην οικονομία αλλά και στη κατάπαυση των κοινωνικών αντιδράσεων. Η «Επανάσταση» του 1922 είχε ως στόχο τη συγκράτηση των αντιδράσεων των προλεταριοποιημένων προσφυγικών μαζών και την απόκρουση των εργατικών διεκδικήσεων. Τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων είχαν ως μέλημα και οι δικτατορίες Πάγκαλου και Μεταξά. Τα καθεστώτα αυτά, όμως, δεν αποδέχτηκαν ποτέ τον κίνδυνο μιας μεγάλης κοινωνικής αναταραχής· γι' αυτόν το λόγο συνδυάζουν από τη μια μεριά, την εύνοια προς τους εργοδότες και κατασταλτικά μέτρα ενάντια στους εργαζόμενους, από την άλλη όμως, και μια σταθεροποίηση του βαθμού εκμετάλλευσης των εργαζομένων (σ. 394).

Κάτω από αυτό το πρίσμα, κινήθηκε η πολιτική της 4ης Αυγούστου απέναντι στη βιομηχανία. Από τη μια μεριά έχουμε την εφαρμογή πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας, από την άλλη, ενέργειες για την οικοδόμηση βαριάς βιομηχανίας και αποκέντρωση των εγκαταστάσεων από το πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας-Πειραιά.

Για την περίοδο του Μεσοπολέμου, στο τέλος του έκτου κεφαλαίου, έχουμε μια αξιολογική σύγκριση της ελληνικής κρατικής πολιτικής απέναντι στη βιομηχανία με την πολιτική άλλων μεσογειακών και βαλκανικών κρατών.

Τα οικονομικά κριτήρια δεν είναι τα μόνα που υπαγορεύουν τις αποφάσεις των εκάστοτε αρμοδίων, όσον αφορά την κρατική πολιτική απέναντι στη βιομηχανία.

«Οι βραχυπρόθεσμες, αποσπασματικές και συχνά αντιφατικές ενέργειες αυτών που αποφασίζουν για θέματα που άπτονται της βιομηχανίας, κερδίζουν σε ενάργεια, άμα προβληθούν πάνω στο ιδεολογικό επίπεδο των αντιλήψεων για τον κοινωνικοοικονομικό ρόλο του βιομηχανικού τομέα (σ. 20)».

Το έβδομο κεφάλαιο της μελέτης του Χ. Χατζηιωσήφ εξετάζει τη διαχρονική εξέλιξη αυτών των αντιλήψεων. Τον 19ο αιώνα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας θεωρείτο περισσότερο ζήτημα ανόδου του γενικού μορφωτικού επιπέδου παρά οικονομικό πρόβλημα (σ. 324). Η κατάσταση αυτή ανατρέπεται με την εγκατάσταση του μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Ελλάδα. Τα φθίνοντα ημερομίσθια γίνονται ο βασικός όρος για την επιτάχυνση της ανάπτυξης της βιομηχανίας. Η βασική όμως πίστη στο γεωργικό και εμποροναυτικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας πάντα παραμένει. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 η βιομηχανία, για το κράτος, απλά συμβάλλει στην απασχόληση των προσφύγων (σ. 340). Ακόμα και οι Φιλελεύθεροι που δημιούργησαν τη Μεγάλη Ελλάδα, εξακολουθούν να βλέπουν το ρόλο της ελληνικής βιομηχανίας σαν βοηθητικό της αγγλικής ή άλλοτε της γερμανικής βιομηχανίας (σ. 339).

Τελειώνοντας ο Χρ. Χατζηιωσήφ το βιβλίο του, σε ένα επιπλέον κεφάλαιο, «Αντί συμπερασμάτων», αναλύει μια σειρά θεμάτων που άμεσα ή έμμεσα συσχετίζονται με την ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας. Μέχρι τις τελευταίες σελίδες, η ανάγνωση του βιβλίου μάς επιφυλάσσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες: οι εξαγωγές και οι επενδύσεις στο εξωτερικό, η άνθηση της ελληνικής βιομηχανίας τσιγά-

ρων στο εξωτερικό, η σχέση μικρής ιδιοκτησίας και καθολικής ψηφοφορίας, ο ρόλος των στρατιωτικών πραξικοπημάτων στο Μεσοπόλεμο, ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας, καθώς και άλλα ζητήματα ολοκληρώνουν τις αναλύσεις του σε προηγούμενα κεφάλαια.

Όσον αφορά το τμήμα της βιβλιογραφίας, θεωρώ ότι είναι ποσοτικά και ποιοτικά πολύ ενδιαφέρον. Αρκετές ελληνικής αλλά και ξένης προέλευσης πηγές χρησιμοποιήθηκαν για την άντληση πληροφοριών σχετικά με το θέμα. Τα αρχεία των γαλλικών τραπεζών Banque de l'Union Parisienne, Paribas και Crédit Lyonnais, καθώς και τα γερμανικά και γαλλικά κρατικά αρχεία, όπως και άλλων ξένων ινστιτούτων και οργανισμών, χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά όσον αφορά την ελληνική βιομηχανία.

Το βιβλίο του Χρήστου Χατζημωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, παρ' όλο τον όγκο του και την πληθώρα των στοιχείων που παραθέτει, είναι μια μελέτη που διαβάζεται όχι μόνον ευχάριστα αλλά και «απνευστί».

Ο συγγραφέας ακολουθεί μια στάση περισσότερο παρατηρητή παρά κριτή των γεγονότων· τα ίδια τα στοιχεία που παραθέτει οδηγούν τον αναγνώστη σε κριτικά συμπεράσματα.

Θεωρώ τη *Γηραιά σελήνη* σαν ένα από τα πιο ενδιαφέροντα βιβλία κοινωνικής ιστορίας των τελευταίων χρόνων και θα έλεγα ότι άδικα δεν έτυχε μιας μεγαλύτερης προσοχής από τις βιβλιοκριτικές στήλες. Ιδιαίτερα μάλιστα σήμερα, που οι συνεχείς συζητήσεις περί οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και προβληματικών ή όχι επιχειρήσεων καθιστούν τη μελέτη αυτή εξαιρετικά επίκαιρη.

Ο συγγραφέας, αν και χαρακτηρίζει τη μελέτη του σαν ιστορία της βιομηχανίας, ξεπερνά τα επίπεδα της οικονομικής ιστορίας και μας αποκαλύπτει, και αυτός για μια ακόμα φορά, πως η πολιτική και η ιδεολογία είναι συνυφασμένες με την οικονομική ανάλυση.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΚΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ - RONNIE WARRINGTON, *Ο Λόγος του Νόμου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, και *Justice Miscarried*, εκδ. Harvester Wheatsheaf, Λονδίνο 1994.

Εισαγωγή

Η συμβατική νομική παιδεία επιχειρεί να περιχαράκώσει το Δίκαιο στην εικόνα μιας αυστηρής επιστήμης, ενός συστήματος κανόνων προορισμένων να αποτελέσουν αντικείμενο μηχανικής εκμάθησης και εφαρμογής. Και μπορεί μεν κατά καιρούς, γειτονικοί επιστημονικοί κλάδοι – η Ιστορία, η Κοινωνιολογία, οι Οικονομικές και Πολιτικές Επιστήμες – να παρείχαν πρόσφορο έδαφος, από το οποίο μια κριτική θέαση και αποτίμηση του Δικαίου να ήταν δυνατή, η δυνατότητα, όμως, διαφυγής ήταν μηδαμινή και η τελική επιστροφή στο Δίκαιο σχεδόν υποχρεωτική. Αυτές οι πολλά υποσχόμενες, σε πρώτη ματιά, κριτικές προσεγγίσεις κατέληγαν συνήθως να επαναβεβαιώνουν την αυτάρκεια του δικαιοκτικού συστήματος και αρκετές φορές, επίσης, την υπεροχή και κυριαρχία του έναντι των άλλων συστημάτων σκέψης.

Οι Κ. Δουζίνας και R. Warrington υπήρξαν από τους πρώτους που ανέλαβαν την επεξεργασία μιας νέας προσέγγισης του δικαίου, χρησιμοποιώντας τη σκέψη των Ντεριντά και Φουκώ, του Ρολάν Μπαρτ και του Πολ ντε Μαν. Συγκεκριμένα, ανέλαβαν να μας πείσουν ότι η κατάδυση στα μυστήρια και τη μαγεία της λογοτεχνίας, ο προβληματισμός γύρω από λογοτεχνικά κείμενα, δεν αποτελούν αποδράσεις από το δίκαιο, ενασχολήσεις ετεροειδείς και παράλληλες προς αυτό. Η λογοτεχνία δεν αποτελεί μια διαφυγή από το δίκαιο, αλλά στην πραγματικότητα το δίκαιο είναι μια διαφυγή από τη λογοτεχνία. Το δίκαιο είναι τελικά λογοτεχνία.

Μετανεοτερική νομική επιστήμη: Ο Λόγος του Νόμου

Είναι προφανής η αναφορά μου στο κύριο επιχείρημα του βιβλίου αυτού. Την κειμενικότητα του δικαίου και την αδυναμία του να αποδράσει από τη γλώσσα και τις γλωσσικές μεταφορές. Ο μετανεοτερικισμός, εγείροντας πολεμική κριτική κατά των μεγάλων αφηγήσεων, ανέδειξε την αποτυχία του προγράμματος του δυτικού διαφωτισμού να πραγματώσει την επαγγελθείσα πλήρη χειραφέτηση του ανθρώπου· υπογράμμισε την αντίθετη τροχιά την οποία διέ-

γραψε το διαφωτιστικό εγχείρημα και την οδυνηρή του κατάληξη στο θρυμματισμό, την υποδούλωση και την απορρόφηση του υποκειμένου από μηχανισμούς χειραγώγησης και ομαλοποίησης.

Ο μετανεοτερισμός υπογράμμισε την απώλεια πίστης στη δυνατότητα κατάκτησης της αλήθειας ή αλλαγής της κοινωνίας, μέσω της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Οι πανηγυρικές και συχνά υπεροπτικές βεβαιότητες της επιστημονικής γνώσης ως προς την ικανότητά της να προσφέρει επαρκές εξηγητικό και αιτιολογικό σχήμα για τον τρόπο που ζούμε και για το πώς υπάρχουμε, η πεποίθηση πως η γνώση διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στη διαδικασία χειραφέτησης του ανθρώπου, αυτήν τη στιγμή φαντάζουν απόμακρες και μετέωρες. Απεναντίας, οι θεωρητικοί του μεταμοντερνισμού αντιστέκονται στον πειρασμό να αναζητήσουν μια κάποια έννοια υπερβατικού υποκειμένου, που θα νοηματοδοτούσε την ανθρώπινη ζωή και ιστορία. Αντ' αυτού, ομολογούν πως δεν υπάρχει ελπίδα σύγκλισης ή καθολικότητας.

Η καταγγελία της ίδιας της ιδέας της αλήθειας και του νόηματος της ιστορίας ως προόδου, σαν δύο από τις θεμελιώδεις αυταπάτες πάνω στις οποίες δομήθηκε το νεοτερικό οικοδόμημα, ήλθε ως αναγκαίο επακόλουθο της κατάρρευσης της ίδιας της ιδέας του νοήματος, είτε στατικού είτε, καθ' οιονδήποτε τρόπο, ελέγγιμου. Το διαφωτιστικό ιδεώδες ενός εύτακτου κόσμου εδραζόταν στην απεικονιστική αντίληψη για τη γλώσσα και στη θέση ότι τα γλωσσικά σημεία απεικονίζουν την πραγματικότητα. Τα γλωσσικά σημεία ωστόσο, αυτά καθαυτά, δε σημαίνουν τίποτε αλλά αποκτούν το νόημά τους από άλλα σημεία και εξαρτώνται, σε τελευταία ανάλυση, από όσα επιζητούν να αποκλείσουν. Τα κείμενα δεν είναι κλειστές και αντάρκεις οντότητες εξοπλισμένες με ένα μοναδικό νόημα, αλλά υπόκεινται σε πολλαπλές ερμηνείες, εξαρτώμενες από τον εκάστοτε αναγνώστη που τις επιχειρεί, καθώς και από τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες αυτές λαμβάνουν χώραν. Η άποψη ότι το νόημα είναι ορισμένο, βασιζόταν στην αντίληψη πως ο άνθρωπος, ως αυτόνομη οντότητα, ήταν προικισμένος με την ικανότητα να μεταχειρισθεί τη γλώσσα, προκειμένου να πραγματώσει και να εκφράσει τον εαυτόν του/της. Ωστόσο, το μοναδικό, αυθεντικό και ορισμένο άτομο, που τόσο προνομιακά εξέλαβαν ως αφητηρία οι νεοτερικές θεωρίες, βρίσκεται επίσης στο έλεος της γλώσσας και, επομένως, η ίδια η αφητηριακή αντίληψη δεν είναι τίποτα παραπάνω από ένας μύθος. Όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός και η

ratio έχουν ιστορία, έτσι και η ίδια η φύση του ανθρώπου (άνδρα ή γυναίκας) δεν είναι ά-χρονη ή καθολική αλλά ιστορική, τυχαία και ενδεχόμενη.

Η αμφισβήτηση της θέσης ότι η ιστορία έχει σκοπό ή αιτία, ή ότι αντιπροσωπεύει εξέλιξη ή πρόοδο, εγείρει με τη σειρά της αμφιβολίες ως προς τη νομιμότητα του παρόντος. Είναι χαρακτηριστική η υποψία, μήπως, τελικά, ο καλύτερος χώρος για την πραγμάτωση του διαφωτιστικού ιδεώδους της Τάξης είναι η φυλακή, και μήπως η επίτευξη αυτού του ιδεώδους έγινε δυνατή με την κατάπιξη των ετερογενών απόψεων, των άλλων φυλών, των άλλων εθνών, του άλλου φύλου. Τα σχολεία, οι εκκλησίες, τα νοσηλευτικά ιδρύματα, τα εργοστάσια και ασφαλώς τα δικαστήρια και οι δικαστές έχουν το βαθμό συμμετοχής τους σε αυτό το πρόγραμμα καταστολής, εφόσον έγιναν οι πρόσφοροι τόποι για την παραγωγή του «ομαλού» ατόμου.

Η φιλοσοφία, διεκδικώντας την αποκλειστική αξίωση να υπαγορεύει στους άλλους το τι να πουν και τι να πράξουν, τι είναι αλήθεια ή ψεύδος, τι έλλογο και παράλογο, έχει τη δική της θέση στη διαδικασία αυτή. Απαξιώνοντας τη λαϊκή γνώση, συντέλεσε στην εγκαθίδρυση ιεραρχιών, εξαρτήσεων και κηδεμονεύσεων. Προκειμένου, ωστόσο, η φιλοσοφία να συλλάβει την ουσία της και να ορίσει την ύπαρξή της, έχει ανάγκη να διακρίνεται και να διαφοροποιείται από τα άλλα είδη λόγου. Οι προσπάθειές της, όμως, να κρατηθεί αποχωρισμένη από τη λογοτεχνία και να διατηρήσει το status της, ως της κατεξοχόν προνομιούχου περιοχής του λόγου, μέσα στην οποία και μόνον είναι δυνατόν να αρθρωθεί ο λόγος περί της αλήθειας, είναι καταδικασμένες να αποτύχουν. Ακόμη και η φιλοσοφία δεν μπορεί να ευέλπιστεί να αποδράσει από τη γλώσσα, προκειμένου να επιτύχει την καθαρή και αυτο-θεμελιωμένη αλήθεια. Η φιλοσοφία, η πολιτική θεωρία και βεβαίως το δίκαιο έχουν τους ίδιους όρους λειτουργίας με την ποίηση.

Οι συγγραφείς, το έργο των οποίων μας απασχολεί στο παρόν σημείωμα, ήταν από τους πρώτους που επιχείρησαν να γονιμοποιήσουν τις απόψεις αυτές στα νομικά κείμενα και τους νομικούς θεσμούς. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που τους έδωσε πολλούς φίλους αλλά και πολλούς εχθρούς. Για όσους τους αντιμετώπιζον αρνητικά, ο μετανεοτερικός πόλεμος κατά των μεγάλων αφηγήσεων, η αξιωματική θέση ότι κανείς δεν μπορεί να βγει έξω από την ιδιαιτερή του ιστορία και, επομένως, να διατυπώσει καθολικά

έγκυρες κρίσεις, η απόρριψη της δυνατότητας σχηματισμού αντικειμενικής αλήθειας εκτός γλώσσας και η έλλειψη πίστης στην ιστορική πρόοδο, διαγράφουν το φάσμα του μηδενισμού και του χάους. Αν κανένα σύστημα δεν αποκαλύπτει την πλήρη αλήθεια αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, μια μόνον όψη της, αν η εξουσία δε βρίσκεται στα χέρια αποκλειστικά μιας τάξης αλλά είναι αποκεντρωμένη και διάχυτη παντού, αν δεν υπάρχουν πρότυπα στην ιστορία, αν το παρόν δεν είναι καλύτερο ή χειρότερο από το παρελθόν, πώς νομιμοποιείται η αντίσταση ή το αίτημα αλλαγής θεσμών που είναι σε ισχύ;

Μεταμοντέρνα ηθική: Justice miscarried

Τα ζητήματα αυτά αποτελούν το θέμα του δεύτερου βιβλίου που τιτλοφορείται *Justice miscarried* (Πεπλανημένη δικαιοσύνη).

Είναι προφανές πως οι αλλαγές στη σύλληψη και τους όρους δυνατότητας θεωρητικών προτάσεων ωθούν σε επαναπροσδιορισμό, και όχι εγκατάλειψη, των πολιτικών επιδιώξεων και μεθόδων.

Στο θεωρητικό επίπεδο, η άποψη πως ό,τι εκλαμβάνεται ως δεδομένη αλήθεια και νόημα είναι ενδεχόμενο και τυχαίο σημαίνει ότι η λογική, δύναμι της οποίας οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί της Δύσης διατηρούνται σε ισχύ, τίθεται υπό αμφισβήτηση, υποχρεώνοντάς μας να επανεξετάσουμε τις βάσεις εγκυρότητάς της. Τούτο σημαίνει πως η μετανεοτερικότητα δεν είναι μηδενιστική αλλά, ανατρέποντας τις εσφαλμένες βεβαιότητες και ισχυρισμούς και τις αδικαιολόγητες πλάνες ως προς την αλήθεια, μας αναγκάζει να έλθουμε αντιμέτωποι με την τυχαιότητα, το ενδεχομένως άλλως έχειν του κόσμου μας. Αυτή η προσπάθεια κάθαρσης του θεωρητικού πεδίου ανελκύει στην επιφάνεια τις κρυμμένες προϋποθέσεις, πάνω στις οποίες στηρίζονταν οι φιλοσοφικές, ηθικές, νομικές και πολιτικές χρήσεις των νοητικών μας δομών, και μετατοπίζει το κέντρο της προσοχής προς τη λεπτομέρεια, το συγκεκριμένο και την οπτική γωνία θέασης των πραγμάτων. Κάτι τέτοιο δεν οδηγεί στο χάος, όπως φοβάται η κατεστημένη επιστημονική άποψη, αλλά διανοίγει δημιουργικούς ορίζοντες.

Στο πολιτικό επίπεδο, οι σκοποί και οι στόχοι επίσης αλλάζουν. Η μέριμνα δεν αφορά πλέον σε αφαιρέσεις, όπως «οι μάζες», αλλά στο συγκεκριμένο υποκείμενο. Η προσοχή δεν εστιάζεται σε ένα μοναδικό καθοριστικό παράγοντα, όπως η οικονομία, αλλά σε

πολλαπλές διαδικασίες και συντελεστές. Η παρατήρηση δεν επικεντρώνεται στο αντικειμενικό, το θεσμοθετημένο και το καθολικό, αλλά στο υποκειμενικό, το ετερογενές, το ποικίλο, το διαφορετικό, το αυθόρμητο και το σχετικό. Όχι στις μεγάλες αφηγήσεις, τις σφαιρικές διαδικασίες και τις μεγάλης κλίμακας πολιτικές αλλαγές, αλλά στις μικρο-αφηγήσεις, τις τοπικές, διάχυτες και υποτιμημένες μικρο-συγκρούσεις.

Η πολιτική φιλοδοξία που λανθάνει στο εγχείρημα της αναμέτρησης με το ηθικό αίτημα δεν είναι αμελητέα. Οι συγγραφείς εμφανίζονται από την ελπίδα επανόδου και επανεισαγωγής της ηθικής στο δίκαιο, μετά από το νεοτερικό αποχωρισμό αυτών των δύο. Στη θέση της τυφλής θεάς Δίκης, επιδιώκουν «να αφαιρέσουν το προσώπειο από το πρόσωπο του υποκειμένου και τον οματόδεσμο από τους οφθαλμούς της δικαιοσύνης».

Στη νεοτερική σκέψη, η δικαιοσύνη ορίζεται με όρους καθολικών νόμων, που εκπορεύονται από το άτομο. Κατά τον Καντ, η καθολική αρχή της ηθικής είναι η προσταγή: «πράττε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αρχή της βούλησής σου να μπορεί πάντοτε να είναι έγκυρη ως αρχή που εγκαθιδρύει καθολικό νόμο».

Ωστόσο, όπως διαπιστώνουν οι συγγραφείς, το να θέτει κανείς τον εαυτόν του στη θέση του εκφορέα της καθολικής προσταγής αποτελεί απόλυτη αδικία. Σημαίνει να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον άλλο με τους δικούς μας όρους, να ευθυγραμμιστούμε με τη δική μας ιδέα περί του πώς οφείλουμε όλοι να γίνουμε και πώς οφείλουμε όλοι να πράττουμε. Το αποτέλεσμα είναι η αναγωγή καθενός ανεξαιρέτως, ανεξάρτητα από χρώμα, φυλετική καταγωγή, φύλο, κοινωνική τάξη, σε μια ουδέτερη και α-ηθική οντότητα. Δίχως να αποτελεί ηθική στάση, η προσπάθεια που καταλήγει σε ενοποιούσες έννοιες είναι βαθιά ανήθικη, διότι μας αποτρέπει από το να εκτιμήσουμε τον άλλον με τους δικούς του/της όρους. Κατά τον Λεβινάς, ο άλλος είναι μοναδικός, ιδιαίτερος /ίδιος και δεν μπορεί να υπαχθεί στη δική μας εικόνα/παράσταση, ούτε είναι δυνατόν να περιμένουμε να αποδεχθεί τους ίδιους κανόνες με εμάς. Το ηθικώς πράττειν δε σημαίνει πράττειν σε συμφωνία προς μια καθολική αρχή, αλλά σημαίνει ανταποκρίνεσθαι στις ανάγκες και τα αιτήματα του άλλου. Σε αντίθεση προς την αξίωση της ηθικής φιλοσοφίας, αυτό το αίτημα δεν εξαρτάται από την καθολική *ratio* ή από το γενικό νόμο, αλλά από τη συγκεκριμένη ιστορική και εμπειρική συνάντηση με τον άλλον. Ο άλλος έρχεται πρώτος

(προηγείται) σε ένα ηθικό σύστημα. Ο άλλος, αν και ουδέποτε πλήρως και καθ' ολοκληρία γνώριμος, διεκδικεί να τον λάβουμε υπόψη πριν από τη λήψη κάθε ηθικής ή δικαιοκίνης απόφασης.

Με αφετηρία τον Αριστοτέλη, η αναζήτηση της ισότητας, της συμμετρίας και της ανισότητας αποτελεί μιαν άλλην όψη των νεοτερικών θεωριών περί δικαιοσύνης. Ακολουθώντας και πάλι τον Λεβινάς, οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι οι θεωρίες περί δικαιοσύνης που βασίζονται στην έννοια της ισότητας είναι ενδεχόμενο να καταλήξουν σε αδικία. Η δικαιοσύνη δεν είναι συμμετρία ή ισότητα, αλλά απόλυτη δυ-συμμετρία. Τονίζουν ότι το νεοτερικό εγχείρημα κατασκευής κατηγοριών και διακρίσεων οδηγεί σε χειραγώγηση και καταστολή των διαφορών, ιδιαίτερα εφόσον, στην πράξη, αυτές οι διαφορές μορφοποιούνται από τους κατόχους της εξουσίας. Αντί γι' αυτό, οι συγγραφείς προβάλλουν την άποψη πως «η ηθική είναι πρωτίστως και κυρίως ο σεβασμός προς τη συγκεκριμένη ιδιαιτερότητα του άλλου προσώπου, μέσα στη δική του ιδιοπροσωπία». Προτείνουν μια «ηθική της ετερότητας» με αφετηριακό σημείο τον άλλον, η οποία αρνείται την υπαγωγή του άλλου στο ίδιο. Ο άλλος δεν είναι το alter ego του εαυτού μας, ούτε η άρνηση του εαυτού σε διαλεκτική σχέση που είναι δυνατόν να ολοποιηθεί σε μια μελλοντική σύνθεση. Ο άλλος έχει τα πρωτεία και αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη της γλώσσας, του εαυτού και του δικαίου.

Τονίζουν, επιπλέον, ότι η πολιτική φιλοσοφία και η νομική επιστήμη έχουν στηρίξει τις θεωρίες τους στην υπόθεση ότι η ανθρώπινη φύση είναι αν-ήθικη. Η ηθική της ετερότητας, από την άλλη μεριά, προϋποθέτει την ηθική φύση της ανθρώπινης δι-υποκειμενικότητας. Υποστηρίζουν ότι το αίσθημα υποχρέωσης δεν απορρέει από την ύπαρξη και ισχύ νόμων (κανόνων).

Το αγαθό δεν είναι το αποτέλεσμα λειτουργίας των νόμων, αλλά προηγείται κάθε νόμου, κανόνα και κανονιστικής αρχής. Η μέριμνα για τον άλλον είναι εγγενής και έμφυτη, δε χρειάζεται αιτιολογία ή δικαιολόγηση, δεν απόκειται στη διακριτική μας ευχέρεια και επιζητεί άμεση ενεργοποίηση. Αυτό το αίτημα επιβάλλεται πριν από κάθε υπολογιστική θεώρηση της δικής μας αυτοσυντήρησης και ύπαρξης.

Αντιγόνη

Κανένα κείμενο δεν εξεικονίζει τη δύναμη του ηθικού αιτήματος του άλλου πιο δυνατά, πιο άμεσα και πιο τραγικά από την *Αντιγόνη*. Κατά την άποψη των συγγραφέων, η *Αντιγόνη* είναι τόσο σημαντική για τη θεμελίωση της δικαιοσύνης όσο και ο *Οιδίπους Τύραννος* για την ψυχανάλυση. Προκειμένου να εκτιμηθεί η πρωτοτυπία που περικλείεται στην ερμηνευτική προσέγγιση της *Αντιγόνης* από τους δύο συγγραφείς, ας σταθούμε για λίγο στην περιγραφή προγενέστερων ερμηνειών, οι οποίες και καθόρισαν τη μέχρι τώρα άποψή μας για το έργο. Αυτές οι αναγνώσεις, με προεξάρχουσα εκείνην του Χέγκελ, είδαν το έργο να επικεντρώνεται γύρω από τη σύγκρουση μεταξύ θετικού δικαίου (εκπροσωπούμενο από τον Κρέοντα) και φυσικού δικαίου (εκπροσωπούμενο από την *Αντιγόνη*). Η σύγκρουση παρουσιαζόταν με όρους δίπολων αντιθέσεων μεταξύ ανθρωπίνης και θείας τάξης, κράτους και φυσικού δικαίου, άγραφου και γραπτού νόμου, αιώνιου και σχετικού νόμου. Η σύγκρουση, επίσης, επεκτείνεται, προκειμένου να συμπεριλάβει και τις αντιθέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, κρατικής επιταγής και οικογενειακού χρέους, των υποχρεώσεων που απορρέουν από το δεσμό αίματος και το συγγενικό δεσμό, σε αντίθεση με τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από την πολιτική αφοσίωση και πίστη.

Ωστόσο για τους δύο συγγραφείς, αυτές οι δίπολες αντιθέσεις και ανταγωνισμοί, αυτές οι συνθέσεις είναι πολύ ξεκάθαροι και απλουστευτικοί για να έχουν κάποια ερμηνευτική αξία.

Οι χαρακτήρες των ηρώων και οι νομιμοποιητικές αρχές δράσης τους, οι πράξεις και τα λόγια τους δεν είναι εξαρχής ολοκληρωμένοι και εντελώς διαμορφωμένοι, ερμητικά κλειστοί και εντελώς αντίθετοι ο ένας προς τον άλλον. Η αμφιβολία, η σύγκρουση και η ένταση ενυπάρχουν ταυτόχρονα τόσο στο εσωτερικό των χαρακτήρων όσο και στη μεταξύ τους αλληλενέργεια. Κάτι που είναι αναμενόμενο, εφόσον η γλώσσα, το αμφισβητούμενο πεδίο, αποτελεί μέσον και ταυτόχρονα φραγμό επικοινωνίας. Οι πρωταγωνιστές χρησιμοποιούν τις ίδιες λέξεις για να δηλώσουν διαφορετικά πράγματα. Η λέξη νόμος, για παράδειγμα, σημαίνει το νόμο του κράτους για τον Κρέοντα, ενώ για την *Αντιγόνη* σηματοδοτεί το θρησκευτικό νόμο, τα αρχέγονα και άγραφα έθιμα της οικογένειας του γένους (της συγγένειας) και του Άδη.

Η *Αντιγόνη* δεν προβάλλει κανένα δισταγμό αποδεχόμενη το

δικό της «οφείλουν» και αναλαμβάνει την ευθύνη ανεπιφύλακτα.

«Είναι ο αδελφός μου, πρέπει να τον θάψω». Αυτό το «άγριο, παράλογο» *πρέπει*, αναδύεται πριν από το νόμο. Η Αντιγόνη επομένως θέτει σε ενέργεια το νόμο του νόμου (δίκαιο), δίνοντας προτεραιότητα στο ηθικό προ του οντολογικού.

Η τραγικότητα της Αντιγόνης προέρχεται από το γεγονός ότι ποτέ δεν μπορούμε να γνωρίσουμε πλήρως τη Δίκη. Η Αντιγόνη πορεύεται προς το θάνατο αβέβαιη για το κατά πόσον η πράξη της είναι σύμφωνη προς τους αιώνιους νόμους του Άδη. Παρά ταύτα, μας διδάσκει ότι προκειμένου να προσεγγίσουμε τη Δίκη, πρέπει να αποπειραθούμε την υπέρβαση εαυτού και νόμου και να δοκιμάσουμε την εμπειρία της άφευκτης πτώσης. Προκειμένου η αυτοκρατορία του δικαίου να επανενσωματώσει το αίτημα της δικαιοσύνης, πρέπει να τείνει ευήκοον ους προς το κάλεσμα της Αντιγόνης και να λάβει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του μοναδικού προσώπου. Εν ολίγοις, μια μετανεοτερική θεωρία της δικαιοσύνης πρέπει να ανταποκριθεί στη φωνή της Αντιγόνης, πως οι καθολικοί νόμοι τότε μόνο μπορούν να εξασφαλίσουν δικαιοσύνη, όταν παραχωρήσουν θέση στη μοναδικότητα του προσώπου που αξιολογικά προηγείται του νόμου.

Ο Χέγκελ βλέπει τη θυσία της Αντιγόνης να καταλήγει στην εξαύλωση και υπέρβαση των ανταγωνιστικών αρχών. Για τον Χέγκελ ο ιστορικός προορισμός της οικογένειας είναι να απαρηνηθεί τον εαυτόν της χάριν της πόλεως, κατά τον ίδιο τρόπο που το καθολικό απορροφά και υπερτερεί του μερικού, το δημόσιο του ιδιωτικού. Ωστόσο, αφηφώντας το νόμο προκειμένου να υπερασπιστεί τις Αρχές της οικογένειας, η Αντιγόνη προτείνει μια δημόσια Αρχή μέσα από την ιδιωτική αφοσίωσή της προς τον αδελφό της. Ανατρέπει, επομένως, την τάξη προτεραιότητας μεταξύ κράτους και οικογένειας και εγείρει την οντολογική αρχή της αγάπης και τη μοναδικότητα του νεκρού αδελφού σε αρχή ηθικής δράσης. Προκειμένου να αποδώσουμε δικαιοσύνη στην Αντιγόνη, πρέπει να λησμονήσουμε τη δική μας παράδοση που ταυτίζει την ηθικότητα με την καθολικότητα. Σε αυτή την ανάγνωση, το αίτημα της ταφής του αναντικατάστατου αδελφού δεν αποτελεί παραβίαση του νόμου, αλλά το θεμέλιο που στηρίζει κάθε νόμο, στο βαθμό που ανταποκρίνεται στο αίτημα ενός συγκεκριμένου και μοναδικού προσώπου.

Το ατομικό έρχεται πάντοτε πριν από το καθολικό και ο νόμος

στον οποίο υπακούει η Αντιγόνη δεν είναι ο καθολικά ισχύον και έγκυρος, αλλά απόλυτα μοναδικός.

Από κοινού με τη νεοτερική σκέψη περί δικαιοσύνης, η αγαπημένη (προτιμώμενη) λέξη του Κρέοντα είναι η λέξη σύμμετρος. Ο Κρέων αντιπροσωπεύει τον αθηναϊκό διαφωτισμό, τον έμπλεο πίστεως στη δυνατότητα της ratio να εκπολιτίσει και να οργανώσει τον κόσμο. Το πρώτο χορικό στάσιμο, η Ωδή προς τον άνθρωπο, εξυμνεί τις εκπολιτιστικές δυνατότητες και τα επιτεύγματα της ανθρώπινης λογικής και τέχνης. Η Αντιγόνη από την άλλη πλευρά, αντιπροσωπεύει τη σαπφεία πρωτογενή δύναμη της φύσης, την ατιθάσευτη από τη δύναμη του λόγου. Γι' αυτήν, ο νόμος του νόμου είναι η μοίρα, η τύχη, το πεπρωμένο. Τα κελεύσματά της είναι άδηλα και μπορούμε μόνο να τα μάθουμε μέσω και μέσα από παραβάσεις.

Ο έρωτάς της είναι ένα απόλυτο δόσιμο. Δώρο δίχως αντίδωρο. Για τον Κρέοντα αυτή η οικονομία είναι αδιανόητη, αφού δεν είναι έλλογη αλλά αλόγιστη και τερατώδης. Η τραγικότητα του Κρέοντα έγκειται στο ότι είναι εντελώς ανίσχυρος απέναντι σε αυτή την αλλόκοτη οικονομία. Η επιθυμία της Αντιγόνης για τον άλλον, επιθυμία μέχρι θανάτου, προκαλεί τη συμβολική τάξη του Κρέοντα, τη γλώσσα, το νόμο, την εξουσία ακόμη και το χρόνο. Γιατί η επιθυμία της Αντιγόνης ανήκει σε μια άλλη χρονικότητα και όχι στο γραμμικό χρόνο του δικαίου και των θεσμών. Έχει εγγραφεί μέσα της πριν και πέρα (εκτός) από οιονδήποτε χρόνο. Ο δικός της χρόνος είναι κυκλικός, προϋπάρχει και επιζεί του χρόνου γραφής του νόμου.

Η δική μας οικειότητα και έλξη προς την Αντιγόνη προκύπτει από τη δική μας έλλειψη και από την επιθυμία μας για τον άλλο. Η τραγωδία της Αντιγόνης είναι η δική μας τραγωδία γιατί, σαν την Αντιγόνη, δεν μπορούμε ποτέ πλήρως να γνωρίσουμε τι επιθυμεί ο άλλος από εμάς. Αυτή καθαυτή η έννοια της δικαιοσύνης είναι απόρροια τούτης της επιθυμίας, ένα φαντασιακό προπέτασμα που ανήγειραν οι φιλόσοφοι, οι ποιητές και οι νομικοί προκειμένου να αποτρέψουν την απ' ευθείας αναμέτρησή μας με το αναπόδραστο ερώτημα της επιθυμίας του άλλου. Η τραγωδία έγκειται στο ότι μπορούμε να διαπραγματευθούμε τη δική μας επιθυμία του άλλου, μέσω των φαντασιώσεών μας περί δικαιοσύνης, η ριζική όμως δυσσυμμετρία, το χάσμα της επιθυμίας του άλλου θα αφήνουν πάντοτε πίσω τους ένα υπόλοιπο, το οποίο ούτε ο νόμος ούτε η φαντασία μπορούν ποτέ πλήρως να εξορκίσουν.

Το πρόβλημα για τις μετανεωτερικές θεωρίες της δικαιοσύνης έγκειται στο πώς να συνδυάσουν έναν προ-λογικό, προ-οντολογικό Λόγο, που δίνει προτεραιότητα στη μοναδικότητα του προσώπου με το Λόγο του νόμου, ένα λόγο που βασίζεται στη λογική και προβάλλει αξιώσεις καθολικ(ευσιμ)ότητας. Οι συγγραφείς παραδέχονται πως η Δικαιοσύνη είναι απορία. Το αίτημα του άλλου που προηγείται του νόμου, θείου ή ανθρωπίνου, είναι απροσδιόριστο και απρόβλεπτο. Είναι ζήτημα μοίρας ή τύχης και, επομένως, είναι άγνωστο και μη δυνάμενο να καταστεί αντικείμενο εκ των προτέρων νομοθετικής διευθέτησης. Η μοίρα επιβάλλει ένα ηθικό αίτημα, το οποίο θα μπορούσε ακόμη και να αποκαλεστεί αρχέγονη ηθική. Η ανταπόκριση, όμως, σε αυτό το αίτημα δεν μπορεί να προσλάβει τη μορφή κάποιου κώδικα ή μιας συλλογής κανόνων και κανονιστικών αρχών. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, το μόνο που μας απομένει και στο μόνο που μπορούμε να ελπίζουμε δεν είναι σαφείς απαντήσεις ή ένα σύνολο ηθικών κριτηρίων, αλλά η άποψη ότι «είναι ακριβώς αυτή η άρνηση σύνταξης ηθικών κωδίκων που υπακούει σ' ένα ηθικό αίτημα».

Για να είναι κανείς δίκαιος πρέπει να είναι ταυτόχρονα ελεύθερος και να συμμορφώνεται προς έναν κανόνα. Η δίκαιη Πράξη απαιτεί μια αδιάκοπη κίνηση μεταξύ του γενικού κανόνα και της ειδικής περίπτωσης, δεν έχει τόπο ανάπαυσης και δε βρίσκει σημείο ισορροπίας. Εάν υπάρχουν κριτήρια δικαιοσύνης, τούτα είναι στιγμιαία μόνον και εμφανίζονται στο σημείο εφαρμογής τους, γιατί η δίκαιη απόφαση πρέπει ταυτόχρονα να είναι ρυθμισμένη χωρίς ρύθμιση. Αυτά τα κριτήρια είναι τοπικά, επιμέρους και απροσδιόριστα. Την ίδια στιγμή είναι συγκεκριμένα και δίνουν στη δικαιοσύνη υλική υπόσταση, τοπικό και φυλετικό προσδιορισμό.

Το αίτημα να εισακουσθεί ο άλλος ως πρόσωπο –το ηθικό αίτημα– εισάγει, εξάλλου, μερικά ελάχιστα προαπαιτούμενα ως προς τη νομική διαδικασία· αφορούν στον τύπο της ακρόασης που παραχωρείται στο άτομο μπροστά στο νόμο, καθώς και στη φύση της ερμηνείας και εφαρμογής των συναφών νομικών κανόνων.

Η πολιτική επιταγή της μετανεωτερικότητας είναι να διατηρεί τις αφηγήσεις σε κίνηση και κυκλοφορία, να εναλλάσσει τις θέσεις αφηγητών, ακροατών και αφηγήσεων και να τοποθετεί εναλλάξ το δικαστή στη θέση των διαδίκων και τους διαδίκους στη θέση του δικαστή.

Η μετανεωτερική νομική θεωρία φροντίζει να διασαλεύει τη νο-

μική απόφαση στο όνομα της δικαιοσύνης και να υπενθυμίζει στο νόμο την αναπόφευκτη βία του.

Η ανεκτίμητη συνεισφορά της μετανεοτερικής θεωρίας της δικαιοσύνης είναι ότι επιτρέπει στην ετερότητα να επιζήσει και να αποτελέσει το πεδίο από το οποίο είναι δυνατή η κριτική αποτίμηση της δικαιοσύνης λειτουργίας.

Αυτή η κατάληξη, ενδεχομένως, απαρέσκει σε όσους αναζητούν στην *Αντιγόνη* –ή στα βιβλία των Κ. Δουζίνα και R. Warrington– τρόπους διευθέτησης και κατευνασμού επιτακτικών αλλά και αλληλοσυγκρουόμενων αιτημάτων.

Θα 'πρεπε, ωστόσο, να έχουμε κατά νου ότι, για τους αθηναίους θεατές-πολίτες, η παράσταση της τραγωδίας δεν ήταν απλώς μία συγκινησιακή ή αισθητική εμπειρία, αλλά και ο τόπος όπου οι εντάσεις και οι αμφιβολίες ενός συνεχώς δονούμενου και μεταλλασσόμενου πολιτικού και πολιτισμικού συστήματος μετασχηματίζονταν σε αντικείμενο δημόσιας διαμάχης. Αντικείμενο διαμάχης και όχι, όπως οι προγενέστερες αναγνώσεις της *Αντιγόνης* προεβούουν, και οι Κ. Δουζίνας και R. Warrington αντιμάχονται, απλώς αντικείμενο σύνθεσης ή επίλυσης.

ΜΑΡΙΑ ΑΡΙΣΤΟΔΗΜΟΥ

(Μετάφραση: Μαρίνα Μαροπούλου)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΟΖΑΚΗΣ, *Πολιτικές και νομικές διαστάσεις της Μεταβατικής Συμφωνίας της Νέας Υόρκης μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης-ΕΛΙΑΜΕΠ. Σειρά: Κείμενα Εργασίας, Αθήνα 1996, 80 σελ.

Τα τελευταία χρόνια, το ζήτημα των Σκοπίων κυριολεκτικά μονοπώλησε την προσοχή της ελληνικής κοινής γνώμης, των κομμάτων και των ΜΜΕ.

Το πρόβλημα αυτό βρίσκεται σήμερα σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη καμπή της εξέλιξής του, καθώς μετά από τέσσερα χρόνια αυτεγκλωβισμού, η ελληνική εξωτερική πολιτική «κατάφερε», με τη Μεταβατική Συμφωνία της Νέας Υόρκης, της 13ης Δεκεμβρίου 1995, να πετύχει αυτό που ήταν εφικτό από το 1991. Η ίδια η συμφωνία αντιμετωπίζει με συγκεκριμένες δεσμεύσεις τα κύρια προβλήματα που συγκροτούσαν του ελληνικούς φόβους και ενδοιασμούς αναφορικά με τη μελλοντική στάση και τις διεκδικήσεις της γείτονος χώρας στο μακεδονικό ζήτημα, συμβάλλοντας καθοριστικά στη σύσφιγξη των σχέσεων Αθήνας και Σκοπίων, ανοίγοντας το δρόμο για μια ευρύτερη παρουσία της Ελλάδας στα Βαλκάνια.

Με τη Μεταβατική Συμφωνία της Νέας Υόρκης, η ΠΓΔΜ δεσμεύεται να σέβεται τα κοινά σύνορα και να τα θεωρεί απαραβίαστα, και υποχρεώνεται να πάρει μέτρα για να απαγορεύσει οποιαδήποτε εχθρική ενέργεια και προπαγάνδα. Επίσης, με τη Συμφωνία η ΠΓΔΜ αναγνωρίζει ότι καμία διάταξη στο Σύνταγμά της δεν επιτρέπει την ερμηνεία εδαφικών διεκδικήσεων σε βάρος της Ελλάδας. Η Μεταβατική Συμφωνία έχει χαρακτηριστεί ορθά ως μία από τις κορυφώσεις της κρίσης Ελλάδας και ΠΓΔΜ, όμως δεν έχει επιχειρηθεί, μέχρι σήμερα, μια ερμηνεία των πολιτικών και νομικών διαστάσεων της συμφωνίας.

Αυτό το σημαντικό κενό έρχεται να καλύψει η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάλυση του καθηγητή του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Χρήστου Ροζάκη. Σε αυτή την τεκμηριωμένη μελέτη του ο Χρήστος Ροζάκης, πριν προχωρήσει στην αξιολόγηση της Συμφωνίας, στέκεται στο ιστορικό της διαμόρφωσης. Εξετάζει το σχέδιο Vance-Owen, της 14 Μαΐου 1993, με το οποίο προτάθηκε μια συμφωνία Μέτρων Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης: το χαρακτηρίζει κομβικό σημείο της εξομάλυνσης της κρίσης. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι το σχέδιο Vance-Owen περιελάμβανε μια σειρά από διατάξεις που επαναλαμβάνονται και στη Συμφωνία της Νέας Υ-

όρκης, τροποποιημένες οριακά σε ορισμένα σημεία. «Το σχέδιο Vance-Owen αντανάκλούσε έναν κοινό παρονομαστή της προόδου των διαπραγματεύσεων οι οποίες είχαν προηγηθεί, με την παρεμβολή του ΟΗΕ και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, και οι οποίες είχαν ιδιαίτερα ενταθεί στη διάρκεια του 1993. Δεν ήταν δηλαδή ένα αυθαίρετο, εργαστηριακό κατασκεύασμα, αλλά περιείχε διατάξεις για θέματα όπου είχε επιτευχθεί προηγουμένως προσέγγιση απόψεων», σημειώνει εύστοχα ο συγγραφέας.

Όπως τονίζει στην ανάλυσή του ο Χρ. Ροζάκης, «η Συμφωνία που επιτεύχθηκε στη Νέα Υόρκη, πάνω στο πρότυπο του σχεδίου Vance-Owen, είναι το αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού που στηρίζεται σε δύο δεδομένα: πρώτον, ότι τα δύο κράτη δεν ήταν έτοιμα να υιοθετήσουν μια τελική συμφωνία που να επιλύει οριστικά το ζήτημα του ονόματος, ενώ, δεύτερον, ήταν ώριμα να δεχθούν τη λήψη μιας σειράς μέτρων που θα βοηθούσε την προσέγγισή τους και, ενδεχομένως, θα καθιστούσε το έδαφος πρόσφορο για την επίτευξη μιας συμβιβαστικής λύσης στο όνομα».

Η Συμφωνία έχει μεταβατικό χαρακτήρα, ο οποίος ορίζεται με την παράγραφο 2 του άρθρου 23, που διευκρινίζει ότι η Συμφωνία αυτή θα αντικατασταθεί από μια οριστική συμφωνία, η οποία, προφανώς, θα περιλαμβάνει και τη λύση του ονόματος. «Η διατύπωση της παραγράφου 2 επιτρέπει μια αόριστη, χρονικά, ισχύ της συμφωνίας, με την προϋπόθεση ότι κανένα από τα δύο μέρη δεν καταγγέλλει τη συμφωνία μετά από την πάροδο επτά χρόνων εφαρμογής της. Αλλά και σε μια τέτοια περίπτωση –διά καταγγελίας– ο *minimum* χρόνος απρόσκοπτης εφαρμογής είναι οκτώ χρόνια», διευκρινίζει ο Χρ. Ροζάκης.

Οι εγγυήσεις της Συμφωνίας περιλαμβάνονται στο πρώτο μέρος του κειμένου και μπορεί να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: εκείνες που αποβλέπουν, κυρίως, στην εξυπηρέτηση των ελληνικών συμφερόντων, εκείνες που εξυπηρετούν, κυρίως, συμφέροντα της ΠΓΑΜ, και τέλος, διατάξεις κοινού συμφέροντος.

Οι διατάξεις που θεμελιώνουν την ειρηνική συνεργασία ανάμεσα στα δύο κράτη, περιλαμβάνονται στο τέταρτο και πέμπτο μέρος της Συμφωνίας. Σε αντίθεση με το σχέδιο Vance-Owen, που προέβλεπε διάταξη με συγκεκριμένη λύση για το όνομα, το άρθρο 5 της Συμφωνίας της Νέας Υόρκης μεταθέτει στο μέλλον την επίλυσή του. Στη διατύπωση της πρώτης παραγράφου του άρθρου 5, ο καθηγητής Χρ. Ροζάκης επισημαίνει μια σειρά αξιοσημείωτων στοι-

χειών: «Πρώτον και κύριο, η αναγνώριση από τα δύο μέρη –αλλά, κυρίως, από την ΠΓΔΜ– της ύπαρξης μιας διαφοράς. Μιας διεθνούς διαφοράς η οποία και επιζητεί επίλυση. Η αναγνώριση αυτή έχει ορισμένες επιπτώσεις: η ελληνική πλευρά νομιμοποιείται να ασκεί πιέσεις προς την άλλη πλευρά για ταχεία και αποτελεσματική επίλυση, και να υπενθυμίζει στην ΠΓΔΜ, σε κάθε βήμα εξομαλυντικό των σχέσεων, την εκκρεμότητα της διαφοράς». Το δεύτερο σημείο που επισημαίνεται είναι η υποχρέωση των διαπραγματευσέων, ως μέθοδος επίλυσης της διαφοράς για το όνομα. Τέλος, ένα τρίτο σημείο είναι: η παράγραφος 1 που περιέχει και το στόχο των διαπραγματεύσεων, που είναι η επίτευξη συμφωνίας στη διαφορά για το όνομα. Η ρητή αναφορά στην «επίτευξη συμφωνίας», υπογραμμίζει ο Χρ. Ροζάκης, «αποτελεί αναμφίβολα, μια σημαντική δέσμευση για τα δύο μέρη, που ενισχύει την πίστη στις διαπραγματεύσεις, αφού τα μέρη μπορούν να επικαλεστούν την εκφρασμένη πρόθεση όχι απλά να διαπραγματευτούν, αλλά και να επιτύχουν λύση».

Ο Χρ. Ροζάκης ολοκληρώνει την πολύ χρήσιμη ανάλυσή του για τη Μεταβατική Συμφωνία με ορισμένες συμπερασματικές επισήμανσεις, από τις οποίες υπογραμμίζουμε το παρακάτω απόσπασμα:

«Την αποφασιστικότητα που έδειξαν τα δύο μέρη να προχωρήσουν σε μια μερική εξομάλυνση – παρά το άγονο των συζητήσεων για το όνομα... Αυτήν την αποφασιστικότητα πρέπει τώρα να διαφυλάξουν με την πιστή εφαρμογή όσων συμφωνήθηκαν, διατηρώντας και τις επιφυλάξεις που συμφωνήθηκαν», γιατί «η συμφωνία έχει το δικό της πεδίο εφαρμογής, και εκεί θα πρέπει να παραμείνει».

Αν και ένα από τα κεντρικά ζητήματα της αντιπαράθεσης Ελλάδας-ΠΓΔΜ, η ανεύρεση μιας λύσης για το όνομα, παραμένει εκκρεμές και περιορίζει τις δυνατότητες μιας πλήρους εξομάλυνσης των σχέσεων, ο Χρ. Ροζάκης αισιοδοξεί ότι η βελτίωση των σχέσεων που έχει ήδη επιτευχθεί θα επιτρέψει, τελικά, την επίλυση της διαφοράς του ονόματος, με ένα συμβιβασμό αμοιβαία ικανοποιητικό.

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Βαληνάκης Γιάννης - Ντάλης Σωτήρης (επιμ.), *Το ζήτημα των Σκοπίων: Απόπειρες για αναγνώριση και η ελληνική στάση. Επίσημα κείμενα 1990-1996*, (εισαγωγή Ε. Κωφός, πρόλογος Θ. Κουλουμπής), Σιδέρης-ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1996, 500 σελ.

Το βιβλίο περιλαμβάνει τα κυριότερα κείμενα που αφορούν στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην περίοδο 1991-1996, όπως επίσης κείμενα σχετικά με το περίφημο «πακέτο Πινέιρο». Η κύρια προβληματική που διέπει τον τόμο, συνοψίζεται στην αντίληψη ότι τα γεγονότα που έλαβαν χώραν δεν ήταν ένα απλό αποτέλεσμα της αποσύνθεσης της ομοσπονδιακής δομής της πρώην Γιουγκοσλαβίας αλλά, κυρίως, σχετίζονται με σύνθετες ιστορικές και πολιτικές καταβολές και αιτίες. Το βιβλίο αποτελεί χρήσιμο βοήθημα σε ερευνητές, δημοσιογράφους, διπλωμάτες, πολιτικούς αλλά και για κάθε ενδιαφερόμενο πολίτη που θέλει να εντρυφήσει στις βαθύτερες αιτίες και παραμέτρους του ζητήματος των Σκοπίων.

Γεωργούλης Σταμάτης - Χουλιάρας Αστέρης, *Κράτη και εθνότητες στο κέρασ της Αφρικής: προβλήματα, προοπτικές, σχέσεις με την Ελλάδα*, Γνώση, Αθήνα 1995, 228 σελ.

Το βιβλίο επιχειρεί την περιγραφή και ανάλυση της πρόσφατης ιστορίας των πέντε χωρών στο κέρασ της Αφρικής (Αιθιοπία, Σουδάν, Σομαλία, Ερυθραία και Τζιμπουτί), με ιδιαίτερη έμφαση στις πολιτικές εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας. Η μελέτη, χωρίς να παραγνωρίζει τις ιδιαιτερότητες μεταξύ των πέντε αυτών χωρών, επιχειρεί την εξέτασή τους ως συνόλου, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα σε συγκεκριμένες αλλαγές που έχουν λάβει χώραν στην κάθε μία από αυτές. Σε ξεχωριστά κεφάλαια εξετάζονται οι σχέσεις τους με την Ελλάδα, η συγκριτική τους μελέτη καθώς, επίσης, οι παράγοντες που εμφανίζονται ως πιθανοί να επηρεάσουν τις εξελίξεις στο άμεσο μέλλον.

Κατσούλης Δημήτρης, *Η ανεκπλήρωτη αυτοδιοίκηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 123 σελ.

Το βιβλίο αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης των λόγων που «ευθύνονται» για μια σειρά παθολογικών συμπτωμάτων, που εμφανίζονται οι

Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) και, παράλληλα, την υπόδειξη μιας σειράς μέτρων που μπορούν να οδηγήσουν στον περαιτέρω εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό τους. Στο πλαίσιο αυτό, η εξέταση του εκλογικού συστήματος για την ανάδειξη των αιρετών λειτουργών των ΟΤΑ και η υπόδειξη αναλογικού εκλογικού συστήματος, η σημασία της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, η συνένωση των κατακερματισμένων ΟΤΑ, οι αποτελεσματικές προσπάθειες για τη δημοτική αποκέντρωση και το ευρύτερο ζήτημα των δικαιωμάτων της καθημερινής ζωής στο πλαίσιο των ΟΤΑ, αναδεικνύονται σε κεντρικούς άξονες της προβληματικής του συγγραφέα. Τέλος, διερευνάται ο ενδεχόμενος ρόλος της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος (ΚΕΔΚΕ) καθώς, επίσης, της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων (ΤΕΔΚ), στην καλύτερη λειτουργία των ΟΤΑ.

Μακρυνδημήτρης Αντώνης (επιμ.), *Προβλήματα διοικητικής μεταρρύθμισης*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, 273 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει κείμενα των Α. Μακρυνδημήτρη, Κ. Σπανού, Χ. Χρυσανθάκη, Μ. Σαματά, Ξ. Παπαρηγόπουλου, Ι. Τσιβάκου, Ν. Κ. Μιχαλόπουλου και Στ. Κυβέλου-Χιωτίνη, που μελετούν το ζήτημα της δημόσιας διοίκησης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον δίνεται στην κατεύθυνση μιας σειράς μεταρρυθμιστικών προοπτικών, που θα καταστήσουν τη δημόσια διοίκηση περισσότερο εξορθολογιστική και εκσυγχρονιστική στην οργάνωση και λειτουργία της.

Ναζάκης Χάρης, *Οι βιομηχανίες της γνώσης και της πληροφορίας: κριτική της κοινωνίας της πληροφορίας*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1995, 119 σελ.

Η μελέτη διερευνά το ρόλο και τη σημασία της γνώσης και πληροφορίας στις ανεπτυγμένες τεχνολογικά κοινωνίες. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η διαπίστωση ότι, παράλληλα με την παραγωγή υλικών εμπορευμάτων, αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς η παραγωγή άυλων εμπορευμάτων, όπως αυτών της γνώσης και πληροφορίας, με ολοένα και αυξανόμενη βαρύτητα που παραπέμπει στην εμφάνιση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης, όπως αυτό του «πληροφοριακού καπιταλισμού». Στη βάση αυτής της διαπίστωσης, καταγράφεται η εμφάνιση του «άυλου» εμπορεύματος ως ανεξάρτητης οντότητας, μέσω μιας κριτικής εξέτασης της μαρξιστικής θεώρησης του εμπορεύματος, διερευνώνται ορισμένα κεντρικά χαρακτηριστικά της οικονομίας της γνώσης και των πληροφοριών, όπως π.χ., η αύξηση των δαπανών για έρευνα και ανάπτυξη, καθώς επίσης το πώς «παράγεται η γνώση και η πληροφορία ως εμπόρευμα, τις ιδιομορφίες των εμπορευμάτων αυτών, τις νέες κατηγοριοποιήσεις της εργασίας, τις νέες πηγές της εκμετάλλευσης και τα νέα χαρακτηριστικά των κυρίαρχων τάξεων». Οι α-

ναλύσεις που επιχειρούνται και τα ζητήματα που εγείρονται από την εν λόγω μελέτη, δίνουν λαβή στο συγγραφέα για μια κριτική στάση απέναντι στη νέα τάξη πραγμάτων που επιφέρει ο «πληροφοριακός καπιταλισμός», καθώς και των κινδύνων που ελλοχεύει.

Ξηραδάκη Κούλα, *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897*, Φιλιππότης, Αθήνα 1994, 132 σελ.

Στο σύντομο αλλά εξαιρετικά πλούσιο σε αρχειακό υλικό βιβλίο της Κ. Ξηραδάκη, διερευνάται ο ρόλος των γυναικών στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Μέσω μιας σύντομης παράθεσης των επαναστατικών γεγονότων του 1854, του 1878 καθώς και της αξιοποίησης ενός πλούσιου αρχειακού υλικού, η συγγραφέας καταγράφει το ρόλο και τη δράση των γυναικών οργανώσεων, όπως η «Ένωσις Ελληνίδων», τα βιογραφικά σημειώματα γυναικών που συμμετείχαν ενεργά στον πόλεμο, τη ζωή στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του πολέμου, το ρόλο του διαδόχου Κωνσταντίνου και τη γενικότερη συμβολή των γυναικών στην αντιμετώπιση των συνεπειών της ήττας. Στόχος του βιβλίου είναι να καταδείξει ότι η έλλειψη επαρκών στοιχείων για τη δράση και το ρόλο των γυναικών οφείλεται στην ανύπαρκτη καταγραφή της συμβολής τους από την κυρίαρχη ιστοριογραφική πρακτική. Η διαπίστωση αυτή λειτουργεί περαιτέρω και ως κριτική και καταγγελία των ανδροκρατικών αντιλήψεων που τη χαρακτηρίζουν.

Ξηραδάκη Κούλα, *Γυναίκες του '21: προσφορές, ηρωισμοί και θυσίες*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1995, 423 σελ.

Το βιβλίο, αξιοποιώντας ένα τεράστιο αρχειακό υλικό, καταγράφει μια πλειάδα αγωνιστών γυναικών του 1821, το ρόλο τους και τη συμμετοχή τους κατά τη διάρκεια του Αγώνα, με στόχο την κατάδειξη της ιδιαίτερης βαρύτητάς τους στη δημιουργία της Ιστορίας. Με τον τρόπο αυτό, αποφεύγεται η «μονομερής» καταγραφή της Ιστορίας στη βάση των ανδροκρατικών αντιλήψεων, που, σύμφωνα με τη συγγραφέα, κυρίαρχησε ως πρακτική από τους ιστοριογράφους και απομνημονευματογράφους της εποχής.

Παπαδημητρίου Γεώργιος, *Η τοπική αυτοδιοίκηση στη σύγχρονη δημοκρατία*, Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 38 σελ.

Στο σύντομο αλλά εξόχως περιεκτικό αυτό βιβλίο, ο Γ. Παπαδημητρίου παρουσιάζει κριτικά τις βασικές επιλογές του συνταγματικού νομοθέτη για την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Η βασική θέση του βιβλίου είναι ότι «δημοκρατική συγκρότηση και νομιμοποίηση, πολυβάθμια αυτοδιοίκηση, αποκλειστική αρμοδιότητα των ΟΤΑ για τη διοίκηση των τοπικών υποθέσεων, διοικητική και πολιτική αυτοτέλεια και, τέλος, οικονομική αυτοδυναμία

συνθέτουν ασφαλώς ένα πρόσφορο, σε γενικές γραμμές, πλαίσιο για τον εκσυγχρονισμό και τον εκδημοκρατισμό τους».

Παπαδημητρίου Ζήσης, Κοινωνιολογικά ανάλεκτα: όψεις της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, University studio press, Θεσσαλονίκη 1996, 166 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει μελέτες και άρθρα του συγγραφέα που στοχεύουν στην κοινωνιολογική μελέτη των σύγχρονων προβλημάτων της βιομηχανικής κοινωνίας. Οι τρεις μελέτες αφορούν την ελληνική πραγματικότητα και καταπιάνονται με ζητήματα, όπως αυτό της κοινωνικής ένταξης των νέων, τις προοπτικές ανάπτυξης ανθρωποκεντρικών συστημάτων παραγωγής σε τομείς όπως της ένδυσης και κλωστοϋφαντουργίας, και των προβληματικών επιχειρήσεων. Τα άρθρα είναι γενικότερου ενδιαφέροντος και αναλύουν ζητήματα που άπτονται των εξελίξεων στον ευρωπαϊκό χώρο και της εποχής μας εν γένει.

Ρήγος Άλκη, Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935 (Α' τόμος), 1935-1941 (Β' τόμος), Παπαζήσης, Αθήνα 1995, 292 και 280 σελ. αντίστοιχα.

Τα *Κρίσιμα Χρόνια*—πρώτος τόμος (1922-1935), δεύτερος τόμος (1935-1941)—αποτελούν μια άλλου είδους προσέγγιση του ελληνικού Μεσοπολέμου, από το γνωστό μελετητή της εποχής, πανεπιστημιακό Άλκη Ρήγο. Γραμμένα για τις ανάγκες του σεναρίου ενός ιστορικο-πολιτικού ντοκιμαντέρ, που προβλήθηκε από την κρατική τηλεόραση, επιχειρούν να καταγράψουν μια ολόκληρη περίοδο γεμάτη αντιφάσεις, σημασίες, δυναμικές και πισωγυρίσματα. Η καταγραφή που επιχειρείται, αφορά όχι μόνο στα κύρια και σημαντικότερα πολιτικά γεγονότα αλλά και στα μικρά και στα μεγάλα κοινωνικά δρώμενα της εποχής, στα «παραλείπόμενα» της σοβαροφανούς ιστορίας. Προς αυτή την κατεύθυνση χρησιμοποιούνται και αποσπάσματα της εποχής, κειμένων πρωταγωνιστών της εποχής, λογοτεχνικά έργα, εσωτερικές σελίδες εφημερίδων, λαϊκά και ομογενειακά περιοδικά καθώς και ένας αριθμός σπάνιων και αρκετών ανέκδοτων φωτογραφιών, γελιογγραφιών, καρτ-ποστάλ, κλπ.

Τσαρούχας Κώστας, Αντιρρησίες συνείδησης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, 285 σελ.

Το βιβλίο επιχειρεί μέσω της αξιοποίησης μιας πλειάδας μαρτυριών, εγγράφων, ντοκουμέντων και προσωπικής έρευνας του συγγραφέα, να αναλύσει το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης όχι τόσο από τη νομική του πλευρά αλλά, αντίθετα, μέσω της καταγραφής της ιστορικής τους πορείας στην Ελλάδα. Το όλο θέμα προσεγγίζεται όχι ως «μεμονωμένο περι-

στατικό» αλλά ως ζήτημα με ευρύτερη κοινωνική σημασία, αφού θέτει, με κρίσιμο τρόπο, το γενικότερο θέμα της πορείας μιας κοινωνίας προς το μέλλον, μέσω της στάσης της στην αξιολόγηση του παρελθόντος και του ιστορικού παρόντος.

Τσουκάλης Λουκάς, *Ευρωπαϊκά ανορθόδοξα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, 174 σελ.

Το βιβλίο περιλαμβάνει είκοσι δύο κείμενα του συγγραφέα, που δημοσιεύτηκαν την τελευταία πενταετία σε ελληνικές και ξένες εφημερίδες και περιοδικά. Ο κεντρικός άξονας της προβληματικής των κειμένων είναι η προσαρμογή της Ελλάδας στη σύγχρονη Ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό, διερευνάται το γενικότερο πρόβλημα της ευρωπαϊκής προσαρμογής της Ελλάδας, οι εξελίξεις στο διεθνή και ευρωπαϊκό περίγυρο, το ζήτημα της άσκησης της εξωτερικής πολιτικής καθώς, επίσης, η σχέση ανάμεσα στην ελληνική οικονομία και το πολιτικό σύστημα.

Οι Ημερίδες του ΙΣΤΑΜΕ, Αναλύσεις και προτάσεις για το Πολιτικό Σύστημα και το ΠΑΣΟΚ, τον Εθνοκεντρισμό και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, τα Θεμελιώδη Δικαιώματα, τη Δημόσια Διοίκηση και τη Βιομηχανική Πολιτική, Ινστιτούτο Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών, Περίοδος 1995-96, 239 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει τις ομιλίες και συζητήσεις των ημερίδων που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ κατά την περίοδο 1995-96, όπου συμμετείχε πλήθος πανεπιστημιακών, επιστημόνων και πολιτικών. Η θεματολογία των συνεδρίων αφορά σε ένα αρκετά εκτεταμένο φάσμα που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το ζήτημα του εθνοκεντρικού προσανατολισμού και της ευρωπαϊκής συνεργασίας στον τομέα της δικαιοσύνης και της εσωτερικής πολιτικής, την εικόνα της Ελλάδας στα γερμανικά ΜΜΕ και αντίστροφα, την πολιτική σημασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τη βιομηχανική πολιτική, το ζήτημα της μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησης, καθώς, επίσης, το ΠΑΣΟΚ και την προοπτική του.

Kitroeff Alexander, *War-time Jews: the case of Athens*, ELIAMEP, Αθήνα 1995, 126 σελ.

Η μελέτη επιχειρεί να ρίξει φως στις προσπάθειες του ελληνικού πληθυσμού να σώσει τις ζωές του εβραϊκού στοιχείου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Η διερεύνηση των προσπαθειών αυτών τοποθετείται σε μια ευρύτερη εθνική και βαλκανική προοπτική και συμπληρώνεται με την εξέταση μιας ιδιαίτερης περίπτωσης, όπως αυτής των Αθηνών. Κεντρική θέση της μελέτης είναι ότι ο φόβος και η προκατάληψη έναντι

του εβραϊκού στοιχείου ξεπερνιέται από πολιτικές δεσμεύσεις και ατομικές πρωτοβουλίες, οι οποίες συνιστούν ηρωικές προσπάθειες αντίστασης. Οι πρωτοβουλίες αυτές, όπως λαμβάνουν χώραν στην περίπτωση των Αθηνών, συνιστούν προσπάθειες οι οποίες σε γενικές γραμμές έρχονται σε σύγκρουση με τις θρησκευτικές και πολιτισμικές προκαταλήψεις που διαπερνούν τον κοινωνικό διαχωρισμό του ελληνικού και εβραϊκού στοιχείου, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Το βιβλίο περιλαμβάνει, επίσης, ντοκουμέντα σχετικά με το εβραϊκό στοιχείο στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1941-1944.

Papadopoulos Yannis, *Complexité sociale et politiques publiques*, Montchrestien, Παρίσι 1995, 156 σελ.

Το βιβλίο εξετάζει τις αλλαγές που λαμβάνουν χώραν στις σύγχρονες κοινωνίες και, ιδίως, στη Γαλλία, όπου παρατηρούνται μια σειρά κεντρόφυγων τάσεων που σχετίζονται με τη σύγχρονη κοινωνική πολυπλοκότητα. Η δημόσια πολιτική, συνεπώς, καλείται να διαχειριστεί μηχανισμούς και στρατηγικές που θα συμβάλλουν στη διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής, μέσω ήπιων μορφών δράσης και γόνιμης διαχείρισης της κεντρικότητας που κατέχει η πληροφορία στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.

Περιοδικά

Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης, τεύχος 1, Σάκκουλας, Αθήνα 1996, 161 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει κείμενα των Ν. Διαμαντούρου, Δ. Αργυριάδη, G.E. Caiden - N.J. Caiden, D. Rosenbloom και Σ. Καρδαρά, που διερευνούν το ζήτημα της δημόσιας διοίκησης και του κράτους εν γένει. Περιλαμβάνονται, επίσης, τέσσερα βιβλιοκριτικά σημειώματα των Κ. Τσουκαλά, Ι. Τσιβάκου, Ν. Μιχαλόπουλου και Αιμ. Ζαχαρέα, καθώς και ένα διοικητικό χρονικό του έτους 1995.

Journal of Modern Greek Studies, τόμ. 14, No. 1, Μάιος 1996, The Johns Hopkins University Press, 207 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει άρθρα που αναφέρονται στο μοντέρνο ελληνικό θέατρο και βιβλιοκριτικές παρουσιάσεις και σημειώματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση στην Ελλάδα.

New political science: a Journal of Politics and Culture (After Thatcher), No 33/34, Fall/Winter, 334 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει κείμενα που αφορούν στην περίοδο της θατσερι-

κής και μετα-θατσερικής εποχής στη Μεγάλη Βρετανία και καλύπτουν τέσσερις θεματικές ενότητες: (α) το κράτος και την πολιτική οικονομία, (β) τις τοπικές και περιφερειακές πολιτικές, (γ) τις κοινωνικές πολιτικές, και (δ) τις νέες προοπτικές που διανοίγονται στη Μεγάλη Βρετανία. Τέλος, ο τόμος περιλαμβάνει μια σειρά βιβλιοκριτικών παρουσιάσεων.

South European Society & Politics (τόμ. 1, No. 1, καλοκαίρι 1996), Frank Cass, Λονδίνο, 160 σελ.

Ο τόμος περιλαμβάνει κείμενα των Ian Gough, James Darby, Geoffrey Pridham, Pino Arlacchi, Celia Valiente και Maritheresa F. Frain, οι οποίοι εξετάζουν ζητήματα που άπτονται της κοινωνίας και πολιτικής στην Νότια Ευρώπη. Περιλαμβάνονται, επίσης, δύο κείμενα των Ι. Λαμπίρη-Δημάκη και Martin. J. Bull, που ασχολούνται με την κοινωνιολογία στην Ελλάδα και την ιταλική κρίση αντίστοιχα, καθώς και μια σειρά βιβλιοκριτικών παρουσιάσεων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, BACON ΚΑΙ ΤΑ ΑΥΓΑ ΤΟΥ ΚΟΛΟΜΒΟΥ

Διαβάζοντας την ενδιαφέρουσα αντιβολή του («Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας»), ο κ. Σεφεριάδης με βοήθησε να θυμηθώ ότι οι προσηλωμένοι και οι φανατικοί καλλιεργούν αντί την ελευθερία τον κορπορατισμό της σκέψης. Είναι προφανές ότι η αντιβολή μου (με τίτλο «Ο κύκλος και το τετράγωνο»), αντιπαραθέτοντας την ιστορική πραγματικότητα με την ιδεολογική της προσαρμογή, αναφέρεται στο καθεστώς του πραγματικού. Και τούτο για τον απλούστατο, αλλά καθόλου αυτονόητο λόγο, ότι για έναν επιστήμονα, πριν από την οποιαδήποτε αλληλεγγύη και τη συνεπαγόμενη ταύτιση με μια ιδέα, ένα κόμμα, μια τάξη κ.ο.κ., προέχει διαρκώς η κριτική για την οποία, ως γνωστόν, απαιτείται η ελευθερία της σκέψης. Μόνο με αυτές μπορεί ο οιοσδήποτε επιστήμονας να αξιολογήσει και να συγκροτήσει τόσο το αποδεικτικό όσο και το ερμηνευτικό του επίπεδο, χωρίς τα οποία δεν υπάρχει επιστημονικής τάξης γνώση στις κοινωνικές ή θετικές επιστήμες (ανεξαρτήτως των διαφορών μεταξύ τους).

Η παράλειψη αυτών των στοιχειωδών προϋποθέσεων ασφαλώς δεν είναι καταστροφική για την ιστορική επιστήμη. Πλήν όμως προκαλεί, κατά κανόνα, τη μετάλλαξη του σκεπτόμενου, υπό την ιδιότητα του επιστήμονα, ατομικού υποκειμένου, σε νυχτοφύλακα μιας πολιτικής ιδεολογίας. Έτσι, απερίσπαστα πλέον στις βάρδιες του, μπορεί να αγνοεί τις προϋποθέσεις αυτές και να θεωρεί το καθεστώς της ιστορικής πραγματικότητας ως ένα από τα γνωστά κόλπα της αστικής ιδεολογίας.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

Αναπ. Καθηγητής
Νεοελληνικής Ιστορίας

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

**Προβλήματα και Προοπτικές
στη Διαμόρφωση των Πολιτικών Ταυτοτήτων**

Επιστημονικό Διήμερο 19 - 20 Μαΐου 1997

**Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου
Αμφιθέατρο Δημήτρης Ευρυγένης
Φοίνικας, Θεσσαλονίκη**

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ: ΕΕΠΕ - Ομήρου 19, Αθήνα. Τηλ.: 3614 298, 3640 368

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΑΘΗΝΑ, 10-13 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1997

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ
ΚΑΘΕΣΤΩΣ-ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ-ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
30 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Η διεξαγωγή του Συνεδρίου συμπίπτει με τη συμπλήρωση 30 χρόνων από την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας. Η κατάλυση του μετεμφυλιακού πολιτικού και πολιτειακού καθεστώτος αποτελεί την αρχή του τέλους μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου και, ταυτόχρονα, σηματοδοτεί την απαρχή μιας νέας.

Η φυσιογνωμία του στρατιωτικού καθεστώτος, η ένταξή του στα ευρύτερα διεθνο-πολιτικά πλαίσια της περιόδου και οι επιπτώσεις του στη Γ' Ελληνική Δημοκρατία δεν έχουν ακόμη διερευνηθεί συστηματικά ούτε έχουν αποτιμηθεί επαρκώς.

Το συνέδριο αποτελεί το Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο της ΕΕΠΕ, συνδιοργανώνεται με το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα και επιχειρεί να συμβάλει σε αυτή την κατεύθυνση, υπερβαίνοντας βιωματικές ή εμπειρικές προσεγγίσεις και διευρύνοντας τον ορίζοντα της προβληματικής για το θέμα αυτό.

Για τη συστηματικότερη προσέγγιση του θέματος, προτείνεται οι εμπέδρους εισηγήσεις να στραφούν γύρω από τους ακόλουθους θεματικούς άξονες:

- ιστορικές καταβολές και πεπραγμένα της δικτατορίας
- θεσμικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνιστώσες
- αντίσταση
- κοινωνικές-οικονομικές ανακατατάξεις
- πολιτισμικές παράμετροι
- δικτατορικά καθεστώτα στον Ευρωπαϊκό Νότο
- εξωτερική πολιτική-Κυπριακό
- επιπτώσεις για τη Γ' Ελληνική Δημοκρατία.

Από το Δ.Σ. της ΕΕΠΕ

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή διακρίνεται PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή για Dos, ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή RTF.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, T. Coulombis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, A. Rigos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board Y. Voulgaris, H. Nikolakopoulos, M. Spourdalakis

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, D. Gravaris, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowitz, Dimitra Madianou, N. Mouzelis, A.-Y. D. Metaxas, G. Mavrogordatos, A. Macridimitris, Maro Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki, D. Charalabis, Th. Chatzipantelis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3500, Foreign 5000, Institutions 7000, Students 3000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms A. Christodoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

GUSTAV AUERNHEIMER

ROBERT MICHELS. THE DEVELOPMENT OF THE SOCIOLOGY OF PARTIES AS A CRITIQUE OF THE SOCIAL DEMOCRACY

Robert Michels (1876-1936) is generally considered a «classic author» of political sociology, especially of the sociology of the parties. The latter came into being at the beginning of the 20th Century as a diagnosis of the mass democratization and the increasing socialization of the state which was accompanied by crises. From the point of view of a radical socialist, Michels inquires into the Continental Labour Parties, above all the German, as a prototype of the modern democratic party. In the foreground of the statement of the problem is the analysis of the controlling groups, delegation and abuse of power. This article proceeds on some assumptions that were neglected in the present investigations: The development of the sociology of parties by Michels is only explicable from the context of the contemporary German Social Democracy. It is a question of a critique of the Labour movement on a definite level of its development. Further, the theory of Michels is based on his own experiences as an intellectual in the Labour movement.

GEORGIOS AGELOPOULOS**FROM THE GREEK AS A PERSON TO A PERSON AS A GREEK:
AN ANTHROPOLOGICAL INVESTIGATION OF THE NATIONAL
IDENTIFICATION PROCESS IN MACEDONIA**

Applying a «Modernist» approach on nation-building this paper examines the national identification process in Macedonia of the late 19th-early 20th century. It is argued that in Macedonia, identification with a nationality during that period only partly overlapped with pre-existing cultural backgrounds.

In Macedonia, during that period, the decision to adopt a national identity was taken inside the very specific environment of the nationalistic movements of that era. Such a decision was made at various levels, from the regional to the personal. The flexibility of the national identification process and the non correspondence between national groups and social categories (villages, parishes, patrigroups, families, etc.) indicates that the criteria applied were clearly political. Nationalities in Macedonia were political groups rather than ethnically or culturally homogeneous units. Ethnic origins and cultural background should have a limited value in our explanation of the national identification process as it took place in Macedonia during the initial nation - building period.

LOIS LABRIANIDIS**THE OPENING OF THE GREEK COMPANIES TO THE BALKAN
MARKETS MIGHT HAVE IMPORTANT NEGATIVE CONSEQUENCES
IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY**

The recent opening of the Balkan markets was, and to a certain extent still is, a significant opportunity for the Greek economy and even more so for the economy of Northern Greece. However, what appears today as a “powerful” position of Greek companies in the Balkans is due mainly to the fact that investors from the developed countries have a wait-and-see attitude. The opening of the Balkan markets, where there is a demand for products that are not necessarily of the highest quality, provides the necessary time span, in order to modernize the productive basis of the Greek economy. So that in the medium term Greece will be able, on the one hand to improve its trade balance with the developed countries while on the other, to increase its share in the Balkan countries where the situation is going to change soon. Will also be to be significant drawbacks emerging frame to Greek investments in the Balkans. That is, in the short term there will to be a significant reduction in the number of jobs available in certain branches in certain areas, while in the long run it might undermine attempts to restructure

Greek industry so as to produce high quality products that are competitive in the international market. Efforts to maximize the benefits due to the new opportunities opened to the Greek economy as well as to minimize the hazards must not be left to individual entrepreneurs.

PANTELIS KIPRIANOS

**THE FORMATION AND THE PERFORMANCE OF THE PARTY FIELD
IN GREECE (1974-1989)**

The object of this paper is the examination of the different forms of party action and interaction as well as the consequences of the formation and the functioning of the party field in the post-dictatorial Greece. This paper is divided in to three parts. To begin, we attempt an the inventory of the central identification categories and references that organize the political parties discourse. Next, we analyse the types of party interaction and the organization of the relations between the parties. Finally, we examine the relations between parties and voters and their consequences for the parties practices.

STATHIS BALIAS

REPRESENTATION CRISIS AND DEMOCRACY

The concept of representation is closely linked with the idea of the political unity of the social, the basis of which is the notion of sovereignty. Because of the fact that any absolute political unity is impossible a priori, the representation crisis is immanent in politics and, even more, in modern democracy, in the midst of which emerged the «social problem» and its contradictions, which are specific to it.

In modern pluralist societies, representation takes the form of political management alternatively exercised by blocks of partial interests, which implies the invalidation of sovereignty as well as the weakening of the general will, on which is based the concept of democracy as well as of political unity in its classic sense. Due to the pluralistic character of modern societies and the fact that the political unity is defined as a situation of density or of degree, the representation crisis cannot be overcome, only moderated.

The article maintains that, from a theoretical point of view, this aim can be reached by a greater autonomy of the political space attainable through the validation of the superiority of the Constitution against any other form of consensus, but, principally, through the integration of «social rationality» within it, throw a synthesis between the American and the French constitutional tradition.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφόρησε

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

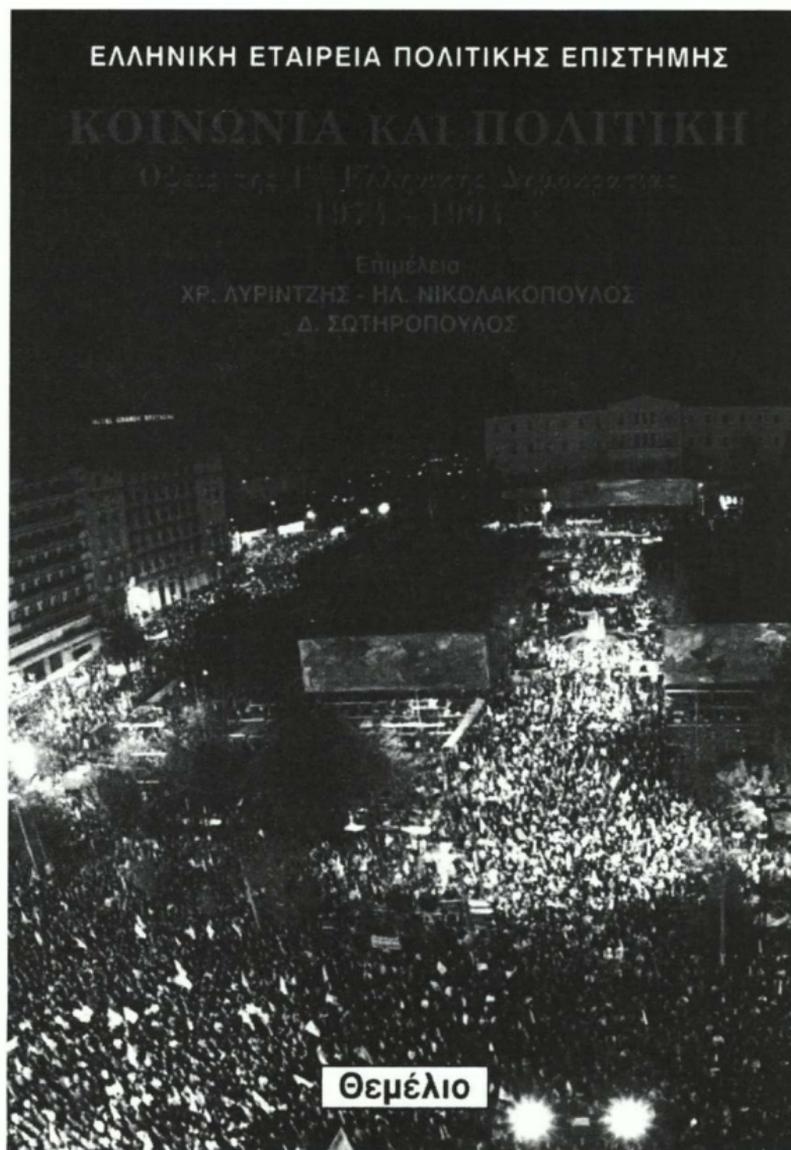
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Όψεις της 1^{ης} Ελληνικής Δημοκρατίας
1974 - 1994

Επιμέλεια

ΧΡ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ - ΗΛ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Δ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Θεμέλιο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

ΝΕΦΕΛΗ - ΙΣΤΟΡΙΑ

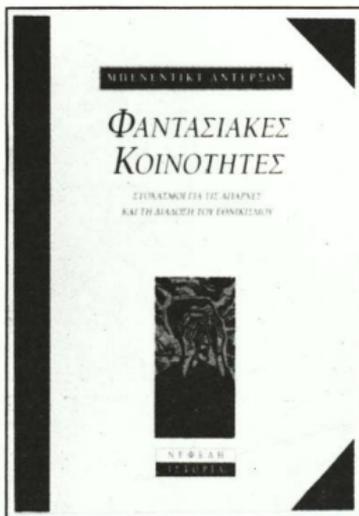
Διεύθυνση: ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΟΣ

✻

Μπένεντικτ Άντερσον

ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού

Ορίζοντας τα έθνη ως φαντασιακές πολιτικές κοινότητες, ο Benedict Anderson εξερευνά τόσο τις πολιτισμικές όσο και τις πολιτικές συνθήκες συγκρότησής τους. Ο συγγραφέας εστιάζει το ενδιαφέρον του σε πολύπλευρα και αλληλοδιαπλεκόμενα ζητήματα όπως η αλληλόδραση ανάμεσα στον καπιταλισμό και τις σύγχρονες τεχνολογίες εκτύπωσης και διακίνησης εντύπων, η παρακμή παραδοσιακών πολιτικών καθεστώτων (όπως η κληρονομική βασιλεία), οι μετασχηματισμοί της θρησκευτικής πίστης, οι μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για το χρόνο, η γλωσσική έκφραση. Η ποιότητα της ανάλυσης και ο πλούτος του εμπειρικού υλικού που αφορά τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ν.Α. Ασία, την Αμερική και την Αφρική καθιστούν το βιβλίο μια από τις σημαντικότερες θεωρητικές συμβολές στην μελέτη του εθνικισμού σήμερα.

Ο BENEDICT RICHARD O' GORMAN ANDERSON γεννήθηκε στην Ιρλανδία το 1936. Σπούδασε κοινωνική ανθρωπολογία και ανατολικές γλώσσες. Είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Cornell (ΗΠΑ). Με το έργο του *Φαντασιακές Κοινοότητες* έχει καθιερωθεί ως ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους θεωρητικούς του εθνικισμού.

☆☆☆

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ ...Η άλλη άποψη στο βιβλίο

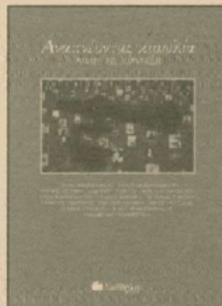
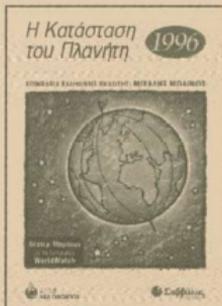
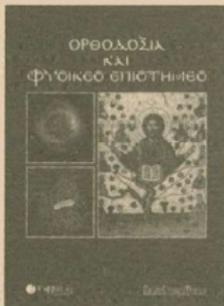
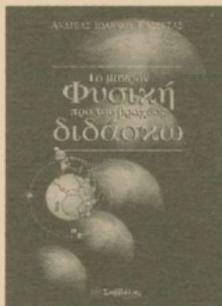
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6, ΑΘΗΝΑ 106 80, ΤΗΛ.: 36 07 744, FAX: 36 23 093

Κυκλοφορούν

Από τις εκδόσεις Σαββάλα

LEXIMA design

 Σαββάλας
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό βιβλίο

Ζ. ΠΗΓΗΣ 18 106 81 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ. 33.01.251 - 33.01.252

MD0006025872